

Артсе меем кессы, цыма мах микроскопсей ааурге
трихинейтсе стьсем семсе цередем цавсердер шантон
церегойи туджы. Хуыцау уыцы церегойи цардамонды
тыхсы, мах та йсем нымады дер не стьем.

МАРК ТВЕН

МАХ ДУГ

9

2008

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор — Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств.секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,

Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,

Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2008

МАХ ДУГ

9
'08

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

РЕСПУБЛИКÆ ЦÆГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦÆДИСЫ ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор – ХЪОДЗАТЫ Æхсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ — ГУСАЛТЫ Барис

Поэзи, драматурги — МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,

КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли,

НÆКУЫСАТЫ Наирæ, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2008

НОМЫРЫ ИС:**ФÆРНИОН: 100 АЗЫ**

ФÆРНИОН. Уады уынаер. Роман 6

СКИФИРОН: 70 АЗЫ

СКИФИРОН. Цæрдзынаен. Æмдзæвгæтæ 93

МАМИАТЫ Таймураз. Сабидуг 98

БИАЗЫРТЫ Кромвел. Фараст æмдзæвгæйы 108

АБАЙТЫ Лавренти. Лабæйæгтæ дæр ахудынц 113

БОЦИТЫ Алыксандр. Хур фæцæуы скæсанмæ.
Æмдзæвгæтæ 118

БЗАРТЫ РУСЛАН: 50 АЗЫ

Хъуыдытæ Ирыстон æмæ ирон æвзаджы тыххæй 121

ХЪУЛАТЫ Никъала. Гæмæон. Сонет 132

МАХ ДУДЖЫ РАВДЫСТ. *Челæхсаты Магрэзы куыстытæ* 133

ЛИТЕРАТУРÆЙЫ ФАРСТАТÆ

МАМИАТЫ Изетæ. Фæндаджы архетип нырыккон ирон
уацауы 141

АХУЫРГÆНÆГÆН ÆХХУЫСÆН

АЙЛАРТЫ Зарæ. Æмдзæвгæ ахуыр кæныны методикæ 150

ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ 159

ФЕРИДН: 100 АЗЫ

УАДЫ УЫНÆР

Роман

Пролетарон-коммунистон тугдзых диктатурайы амæддæгтæй тæригъæддагдæр чи уыд, уыдоны нымæцмæ хауы Фæрниаты Солтийы фырт Къоста дæр. Ссæдз азæй йыл чысыл фылдæр йеддæмæ нæ сæххæст, афтæмæй иттæг арахстджынай сфалдыста фыццаг ирон роман «Уады уынар».

Бæргæ дзы ныфсджын уыд ирон аив литература, фæлæ курдиатджын лæппуйæн 28-аздыдæй йæ фæндтæ-бæллицтæ йæ хъуыры фæбадтысты; йæ рæзгæ уд ын сискъуыдта рæстаг адамы знаг Системæ.

Нæй, нæ фæци батыхсæг, цæмæй Фæрнионы сфалдыстадон бынтæ рухс феной аккаг критикон-историон аргъгæнæг разыхасимæ уæд та ма фыс-сæджы 100 азы юбилеймæ. Нæй, нæма нæм бахъард-та, цы 'вирхъау бæллæх ныл æрцыдис советон зама-на заманты, уый..

«Мах дуг» йæхицæн бæрнон хæсыл банымæдта «Уады уынар» æнæхъæнæй ногæй ныммыхуыр кæнын — фæстаг хатт ма джиппы уагъд æрцыд дыу-уиссæдз азы размæ.

ФЫЦЦАГ ЧИНЫГ

Адам куы стыхсой цагъайраджы цардæй,
Адам куы бамбарой се 'фхæрд, сæ марæг,
Зон, уæд кæй сыстдзысты иу бон хъыгдардæй.
Зон, уæд кæй фехъуысдзæн иу бон сæ зарæг.

1906

Гъей, хæхтæ,
 Гъей, нæ рухс хæхтæ,
 Гъей, нæ урс хæхтæ,
 Рæсугъд бæстæ,
 Рæсугъд Ирыстон!

Гæдиаты Цомахъы фыстытæй.

Æгæрдæр фæкалдтам нæ туг æмæ нæ рондз.

Æлбортъ Барис.

ФЫЦЦАГ СÆР

Царды уæззау цалх тулы, тæригъæд никæмæн кæны, йæ быны чи фæваййы, уый ныцъцъист кæны. Ныууадзут уæ сагъæстæ, ферох кæнут уæ мæстытæ!

— Гъæйтт мардзæ, Хъасбол, æрцæгъд ма хуыйысæрæй ирон цагъд! Кæд нæ иучысыл æрбайрох уаиккой нæ судзгæ мæстытæ, нæ уынгæг сагъæстæ, нæ чысыл сабитæ. Хицæуттæ, стæй Хъараудзауты лæгдæртæ сæ койæ кæмæн ризынц æмризджы, уыдон хъуамæ афтæ æнкъардæй бадой? Афтæ æруадзой сæ сæртæ?! Нæй, уый гæнæн нæй! Схæцут уæхиуыл, сисут уæ уæнгтæ!

— Афтæ, афтæ, æрцæгъд, ноджы ма иу цагъд. Æз æмæ Ислам та кафгæ кæндзыстæм!

— Цæй, ныр та Хазбийы зарæг азарæм, æрмæст сабыр, науæд кæцæйдæр уæрдон уынар цæуы. Æвæдза, Хазби æвгъау уыди мæлынæн. Йæ мæлæт дæр æцæг лæджы мæлæт уыдис. Цæрынай мæлынмæ лæг хъуамæ дæсныдæр уа. Цæрын цы лæг зона, фæлæ мæлын чи нæ базона, уый сау капеччы аргъ нæу. Мæрдты рухсаг æрбауа Алыккаты сахъ лæппу Хазби, нæ Ирæн ном чи скодта, амæлын чи базыдта...

— Раст зæгъыс, раст, Цæрай. Хазби йе 'намонд риу радардта Хъобангомæй паддзахы фæдонтæм. Йæ сæрмæ не 'рхаста худинаг, йæ бæсты райста хъазуат мæлæт. Худинаджы бæсты, хъарм æмæ фæлмæн хуыссæны бæсты бабæллыди йæ туджы пырхытыл йæ уд сисынмæ. Рухсаг уæд нæ Иры ном — Алыккаты чысыл Хазби!

— Цæй, уæдæ ацы сидт бануазæм Ирыстони сахъ фæсивæды

царёнбоны тыххэй, худинаджи басты малет чи райсдзэн. Царын амæ малын чи базона, уыцы æмгары царёнбон бирæ уæд. Хуыцауы арфæ даумæ, Будзи!

— Хæлар дын уæд, Цæрай!

Цæй, æгъгæд уæд, лæппутæ; ссыгъдаг кæнæм нæ хъыримæгтæ амæ цом Бонгæсы размæ, фæндаджи былмæ. Афонмæ ссæуынц æхцахæсджытæ. Куы сæ фæивгъуыйæм, уæд нæ хъуыддаг рæвдз нæу. Æнæ 'хцайæ базайдзыстæм. Фæтындзут, æз уал разæй цæуын фæлгæсынмæ. Хъасбол, ды дæр мемæ рацу. Сымах та-иу дæлвæндаг бабадут. Æмæ мах ма фехсут. Фезмæлут!..

Ахæм ныхæстæ кодтой Сырхауты абырæг Цæрайы къорд сихор хæргæйæ пыхсбыны, суадоны былыл. Цæрай уыдис абырджытæн сæ хистæр, куырттатаг кæвдæсард. Даргъ лæг, æнæдаст, пыхцыл зачъе, хорз хуыд цухъхъа, хъыримаг амæ кæсгон нымæт, стæй йæ æнусон æмбал йæ нарæг кæсгон æфсургъ. Кæддæр фæбыцау йе 'лдæрттимæ амæ сын арфæлдæхта сæ хуыздæры. Ахæсгоны йæ бакодтой мыггагмæ, фæлæ ралыгъдис.

Уæдæй фæстæмæ зилы хъæдты амæ цæры бирæгъы цардæй, африкæйаг домбайæ уæлдай нал у. Тæригъæд нал зоны амæ мары... Йе 'мбæлтæ дæр йæхи хуызæн — хъæбатыр амæ ныфсхаст адæм. Ныр фæцæуынц стыр фæндагмæ, дуканийы хицау хъæздыг Дзекайы размæ: уыдон æхца хъæуы, уымæ та æхца ис, хъуамæ йæ абæгънæг кæной.

— Сабыр, арныгъуылу! Хъусут, уардоны хъæр, æрбацауы...

— Гъей, кæцы дæ, æрлæуу! Рахиз уардонæй! Æрæвæр де 'хцатæ амæ дæхæдæг размæ ацу!

Дзека сонт зылд фæкодта, фæлæ йæ бон ницы уал бацы, йæ ливор йæ къухæй æрхаудта.

Цæрай амæ Хъасбол рацыдысты пыхсæй амæ йын райстой йе 'хцатæ. Дзекайы уардоны бадтис иу сылгоймаг, фæлæ фыразарæй йæ сæр атыхта хъæццулы. Усмæ бацыдис Цæрай амæ йæ базмæлын кодта:

— Хъусыс, куы ныццæуай, уæд-иу мын фæфæрс Хъарадзауты уæздан чызг Мисурæты. Бамбæрстай? Ма дæ ферох уæд. Загъ-иу ноджы Хъарадзауты хъал мыггагæн: Сырхауты Цæрай уын, загъ, скъæфдзæн уæ рæсугъд чызг Мисурæты, фæлæ уæ тых амæ уæ лæджыхъæд. Цæут ныр, фæндараст фæут!

Дзека ныххоста йæ бæхы амæ йæ сарæзта комкоммæ, хæстæгдæр цы хъæу зындис, уырдаæм. Йæ зæнгты зыр-зыр нал

әнцадис әппындәр, суанг әмбисәхсәвы дәр. Хъәумә куы бахәццә, уәд әрхызтис уәрдонәй әмә Ныхасы ныхъхъәр кодта: «Фәдис!» Фәлә йәм ничи уыйас рацыдис. Йәхәдәг дзырдта адәмән:

— Куыддәр әрбахәццә дән Бонгәсы размә, афтә мәм пыхсәй ракалдысты иу-фондзыссәдз барәджы. Нәмгуйтә мыл калдысты их уарәгау. Цы гәнән ма уыдис? Раттон сын әхца — иу мин сомы бәрц, әмә ма уәд рауагътой. Кәд әй зоной, уәд сын әз дәр хорз фәдән: куы ма рауагътой, уәд сә фәсте әхсын байдыдтон әмә сә иу-дәс амардтон. Бәргә ма ма сыр-той, фәлә ралыгъдтән. Нал ма райәфтой.

Царай әмә йе 'мбәлтә цыппарәй сбадтысты сә бәхтыл әмә дәлвәндәгты ныйивгъуыдтой хъәды арфмә. Иттәг хъәлдзәг уыди Царай, әмә хъәлдзәг кодта йе 'мбәлтты дәр. Сә зарәг хъуыстис арвмә, афтәмәй баивгъуыдтой хъәды хәмпәл фәндәгтыл. Әнәхъән зылды цыдәриддәр уыдис стражниктәй, уыдон зылдысты сә фәдыл, фәлә сәм уәндгә ничи кодта.

Абырджытән хъәутәй хастой сә зонгәтә кәрдзын. Кәрдзынхәсджытән-иу хатт ләвәрдтой әхца дәр. Ахәм кәрдзынхәссәг уыдис Царайән Чито, зәгъгә, иу ләппу. Стражниктә, иухатт куы уыдис, уәд фәфиппайдтой, уыцы ләппу хъәдмә кәрдзын арәх кәй хәссы, уый, әмә райдыдтой архайын йә балхәныныл. Ләппу сын ауәй кодта йәхи стыр аргыл, стәй сын бавәрдта зәрдә Царайы амарынай.

Хур фәцәйцыдис фәсхохмә, хъәдәй уасын байдыдтой алыхуызон цыиутә.

Чито райста кьуләй хъама әмә йә бабаста йә астәуыл, дамбаца нытътыыста йә роны әмә кәрдзынтә скодта йе 'ккой, афтәмәй арасти хъәдмә, Царайы марынмә.

* * *

Бадынц хъәды астәу иу чысыл әрдузы Царай әмә йе 'мбәлтә. Бирә фәкастис Чито әрдузмә хъәдәй, стәй, Царай куы әрфынай әмә йе 'мбәлтә та хъәдмә бәхты здахынмә куы ацыдысты, уәд Чито разгъордта Царайы размә. Сләууыди йә уәлхъус әмә кәсы Царайы фынай цәсгоммә.

Царайән йә риу уәйыджы риуау куы уәләмә ссәуы, куы та дәләмә ныццәуы уләфгәйә. Чито сласта ронәй дамбаца

æмæ æдзынæг ныккасти Цæраймæ. Сæргъæвта мæнгкæх æмæ хæтæл сарæзта Цæрайы риумæ...

Хъасбол иннæтймæ агуырда бæхты, фæлæ сæ нал ардтой. Хъæды арфæй-арфдæр цыдысты. Хур дæр ныгуылынмæ хъавыдис. Бæхты ссардтой комы дымæджы, мæсчъы былыл. Æрцахстой сæ æмæ сæ рацæйластой пыхсыты уæлæмæ.

Кæцæйдæр фæцыдист гæрах. Абырджитæ фæлæууыдысты сæ мидбынаты. Айхъуыстой æдзынæг. Ницы — никацæй. Ницыуал фехъуыстис. Сæ фæндаг дарынц æрдузмæ. Бæхтæ пыхсыты ластой, æмæ къалиуты сыр-сыр цыдист. Мæнæ рахæццæ сты æрдузмæ, агурынц Цæрайы, фæлæ ма кæм и. Бирæ фæракæсбакæс кодтой сæ алы фæрстæм, стæй сивгъуыдтой стыр фæндагмæ. Тас æмæ сагъæсы бацыдысты, Цæрайыл хъуыдыгæнгæйæ, фæлæ сæ сæрма ницы хъуыды цыдист.

Поджы арфдæр бацыдысты хъæды æмæ уым æрфысым кодтой. Арт ссудзын нæ уæндыдысты иудзæвгар, фæлæ уый фæстæ бандзæрстой стыр арт хус сугтыл. Бадынц, тавынц сæхи, ныхас кæнынц, фæлæ сæ иу дæр хъæлдзæг нæу, нæ сæ ахсы хуыссæг дæр. Æрсабыр сты иууылдæр, уæззау хъусынц, хъуыдыгæнгæйæ, сæхи улæфтмæ. Сæ сæртæ зæхмæ æруагътой, афтæмæй сагъæс кæнынц. Иу дæр сæ нал дзуры йæ дзыхæй. Бирæ фæбадтысты афтæмæй, стæй фемдзаст сты сæ кæрæдзимæ æмæ æмдзыхæй загътой: «Чидæр æй амардта фынайæ». Уый фæстæ сæ хуыссæг нал ахста æмæ бадтысты арты фарсмæ æнкъардæй.

— Уæ хорзæхæй, цы уыл æрцыдист, куыд æнкъардæй бадут, чи уæ фехста, изæрсарæй уæ фæстæ куы зилæм æмæ уæ куы нæ уал арæм?.. — Чито æрæвæрдта йæ кæрдзынтæ æмæ æрбадтис арты фарсмæ. Абырджитæ иуцъус куыддæр фегомыг сты, стæй сæ цинæн кæрон дæр нал уыдист. Ныр хъуыды байдыдтой ууыл: уæдæ нæ чи фехстаид? Кæд исчи нæ фæстæ зиль? Кæд стражниктæ сты æмæ ныл куы æртыхсой хæрхæмбæлдæй?

— Гъæйтт, фæсивæд, тæрсгæ ма кæнут, стражниктæ тæппуд сты, нæхионтæ та нæхи фарс сты. Тас нын нæу! — загъта фæстаджырдаæм Цæрай.

Хъасбол йæ хордзенæй систа хуыйысæр æмæ сцагъта Таймуразы зарæг. Ныхъхъус сты иннæтæ æмæ йæм хъусынц æдзынæг. Уый дæр фæндыры тæнтæ уынгæг хъæлæсæй скауын кæны.

Арт судзы цырынæй. Мæйдар æхсæв у, чысыл ирдгæ дæр кæны, æмæ Хъасболы цагъд раст зæрдæйы уидæгтæ риуæй ласы.

Бады арты фарсмæ Чито дæр, фæлæ йæ дзыхæй дзырд нæ хауы, хаттæй-хатт Цæраимæ фемдзаст ваййынц, фæлæ уæддæр ницы дзуры æрвдзавдау.

Фæндыр банцад. Арт æрмынæг, æмæ уæд бавнæлдтой хæрынмæ Читойæ хæринагтæм. Æхсæвæры фæстæ бафынæй сты арты алыварс сæ нымæтты, æрсытау...

Райсомæй хур худгæ арвы астаумæ куы ссыдис, уæддæр ма хуырхуыргæнгæ хуыссыдысты абырджытæ. Иугай-дыгай стын куы байдыдтой, уæд сæ зæрдыл æрлæууыдис зноны гæрах, æмæ та йыл тæрхон байдыдтой.

Хур уæларвмæ ссыдис, уæддæр ма бады семæ Чито. Ацы хабар диссаг фæкасти Хъасболмæ. Асидтис абырджытæй сæ иумæ æмæ йын бамбарын кодта йæ гуырыско Читойыл.

Чито бады Цæрайы фарсмæ къæмдзæстыгæй, æнкъардæй. Дзырд дæр нæ хауы Читойы дзыхæй. Абырджыты гуырыско арфæй-арфдæр кодта Читойыл, иууылдæр æдзынæг кæсын байдыдтой Читомæ, алчи дæр æм дзырдæппарæн кодта. Уалынмæ Хъасбол фæхъæр кодта:

— Цæвут æй — куыдзы, уæй нæ кæны!

Чито æнцад бадтис. Абырджытæ йæм æрбацæйцыдысты, фæлæ сæ Цæрай баурæдта: Цæрайæн йæхи нæ уырныдта, ацы хъуыдаг Чито сарæзтаид, уый, фæлæ зæгъын йæ бон ницы уыдис.

— Цæй, уæ хъыримæгтæ ныссыгъдæг кæнут, уый дæр нын нæ аирвæздзæни, хъуамæ йæ куыдзы мард акæнæм, — загъта Хъасбол æмæ райдыдта йæ хъыримаг сыгъдæг кæнын.

Сæууон хурмæ æрттивгæ сыгъдæг кæнынц сæ хъыримæгтæ абырджытæ. Чито бады æнцад, йæхимæ йæ зæрдæ æхсайгæйæ, фæлæ йæ нæ уырныдта, уый фехста, уый. Йæ зæрдæ йæм дзырдта, цыма нæ фехста уый, фæлæ уыцы дзырдыл не ’ууæндыдис. Йæ зæрдæ æхсайдта йæхимæ, йæ бон нæ уыдис исты зæгъын. Тас йæ зæрдæйы бацыдис, æмæ зыр-зыр байдыдта. Хъасболы маст цæстæнгас-иу дзы иннæрдæм ахызтис уыцы сахат. Йæ къæхтæ цъæх нæууыл адаргъ кодта; афтæмæй бадтис, уæззау улафгæйæ. Йæ зæрдæ йæм дзырдта, цыма йæ ныртæккæ æрбармæрдзысты æрра куыдзау, цыма ныртæккæ ацух уыдзæн йæ цард. Уæззау хъуыдытæй йæ цæстгом нынцъылдтытæ æмæ зæхмæ кастис. Цæстытæ тартæ байдыдтой, йæ цæстытыл уадысты стражниктæ, æхца, дамбаца, хъама æмæ Цæрай фынайæ æрдузы.

Фестъалфидис. Йæ цæстытæ байгом кодта, стæй уæззау ныхъ-хъарзыди хъæргæнгæйæ:

— О, Хуыцау, ды уæле, дæле та — зæхх, ницы зонын, кæд исты ракодтон, уæддæр.

Хъасбол-иу хаттæй-хатт бакастис Читомæ, бирагъ фысмæ куыд кæса, уый цæстангасæй. Йæхæдæг сабыргай, æнæ-тындзгæйæ асæрф-асæрф кодта йæ хъырмаг. Хъасболы цæстангас тас уагъта Читойы уæнгты.

Чито сфæнд кодта фæлидзын, фæлæ тæрстæ дæр кодта. Бирæ фæхъуыдытæгæнгæйæ, сыстадис æмæ пыхсбынмæ бацыдис хихъуы-дыйау. Куыддæр пыхсыты фæаууон, афтæ айтыгъта быдырмæ. Йæ хъустыл ма æрцыдысты топпы гæрæхтæ, æндæр ницыуал базыдта. Æрхауди пыхсыты 'хсæн æмæ æгомьг ныхъхъæрзыди йæхинымæры: «Чи цы фæагуры, уый ссары». Ацы ныхæстæ арф бадтысты Читойы хъуыдыты.

Раппæрстой хъыримæгтæн сæ фæттæ æмæ сæ асæрф-асæрф кодтой.

— Уæдæ нæ-иу уæй чи кæна, уый-иу Читойы хуызæн фæндараст фæуæд, — загъта Хъасбол æмæ йæ хъырмаг æрæвардта къутæры æнцой. Иннæтæ дæр фесты сыгъдæггонд сæ хъыримæгтæ æмæ æрбадтысты аходæныл.

Фыццаг нуазæн райста Хъасбол æмæ скуывта фæллойдæнæг адæмы цæрæнбон. Иннæ нуазæн райста Ислам æмæ скуывта сæ фæндаджы тыххæй. Аннæ нуазæн айста Будзи æмæ йæ ануæзта хорз æмгары тыххæй.

Кæсы сæм æнкъард æмæ æнæдзургæйæ Цæрай, йе 'рфгуйтæ æрзæбул сты мигъы цъуппытау, йæ цæсгомь æнцъылдтæ зындысты арф кæмттæу. Йæ сæрыхъуынтæ схæмпæл сты, йæ рихитæ æмæ йæ зачъетæ хъæддых ныллæууыдысты уырдыг æмæ йæ цæстытæй калдис цæхæр. Йæ æмбæлттæ йæм кæсынц æмæ йыл дис кæнынц, фæлæ сæ цыма уый нæ уыны, уыйау уыди йæ цæстангас æмæ йæ уæнгты дард..

Бирæ фæбадтис афтæмæй Цæрай, стæй фæтымбыл кодта йæ цæсгомь нуæрттæ æмæ загъта:

— Кæд æй рæстæй амардтат!..

Райста нуазæн æмæ загъта Читойæн рухсаг. Йæ цæссыгтæ згъæлдысты. Нуазæн ануæзта тагъд-тагъдæй. Дзыхæлвæст æмæ парахат зæрдæйæ ныхас райдыдта Сырхауты Цæрай йæ æмбæлттæн аходæны фæстæ:

— Сымах нырма нә ахаттыстут тар әхсәвты, сау хәдты. Нәма федтат уә мәләт уә цәстытәй, никуыма уыдыстут стыр тасы, уыма гәсгә әз мәхи нымайын уе 'хсан дәсныдәрыл. Афтә нә зәгъын, сымахмә нәй ләджыхәд, фәлә уын хъуамә бамбарын кәнон, цы царды бахаудыстут, уый. Әз нә зонын, цы уәм сдзурдәни райсом уә зәрдә, фәлә уыл әууәндын абон. Стыр тас ран әвәрд у нә амонд, әмә йә хъуамә хъахъхәнын фәразәм нәхи къухәй. Знагән уә мачи макәд бакәнәд тәригәд: уәд фесәфдзыстәм. Мачи уә бабәлләд цинтә әмә хәрзиуджытәм: уәд уый мах ауәй кәндәни әнә әмбаргәйә. Федтат уәхи цәстәй, абон сәууон хурмә Читойыл цы ми әрцыдис, уый. Мән нә уырны ныр дәр, әцәг нә ауәй кодта, уый, фәлә уәддәр мәхиуыл фәхәцыдтән, рәдиһынәй тәрсгәйә. Чи зоны, цы ныл әрцәудзән, куыд уыдыстәм. Әрмәст уә зәрдыл дарут уый, фәлмәнзәрдә фыс кәй у әмә йә кәй аргәвдынц. Знагты къухмә уәхи баппарыны бәсты-иу цыфәнды зын ран дәр райсут уәздан мәләт. Абон Ирыстоны чызджытә цәгъдынц уә кады зарджытә, исчи уә куы фәрәдийә, уәд та сцәгъддысты уә худинадгы цәгъд. Дарут уый уә зәрдыл алы сахат дәр. Мән фәнды зәгъын сымахән иу ныхас, фәлә нә зонын, куыд уәм фәкәсдзәни. Цәй, цыфәнды зәгъут! Уә бар уәхи уәд, әз уын әй зәгъын. Ракәсут-ма, мә зачә куыд даргъ у. Ацы хилтә мыл хәдты разадысты, тәссаг бынәтты, арф ахәстоны әмә царды фәлгәсәнты арвыстон мә бонтә. Азтәй мыл кәд уыйбәрц бирә нә цәуы, уәддәр мә тухитә стыр сты. Ныххызти мә зәрдәйы иу стыр хъуыды әмә нал әфты уырдыгәй. Худгә мыл ма фәкәнут, фәлә нал ис әнә рахәсгә Хъарадзауты буц чызг уәздан Мисурәтән... Цы зәгъут? — йәхәдәг афәлгәсыди йә 'мбәлтты цәсгәмттәм хәххон цәргәсы цәстәнгәсәй. Ничи әруагъта йә 'мгәрттәй йә сәр.

Цәрайы цәстытә ссыгъдысты стыр цины артәй әмә әрдаудта йә зачәтә.

Бирә фәныхас кодтой, стәй бавнәлдтой сә дзаумәттә хордзенты әвәрынмә. Хъасболы къухәй әрхаудта нарторы кәрдын әмә мәскъмә атылдис. Бафснайдтой сә дзаумәттә, сәргътә бавәрдтой сә бәхтыл әмә араст сты Балхәды уырдыгмә, Хъарадзауты хәуы чылдыммә.

Цәуынц барджытә сау цыдәй сә нарәг әлвәст кәсгон

бахтыл æмæ хъуыды кæнынц; куыд раскæфдзысты Мисура-ты? Барджытæй уæлдай тынгдæр сагъасы бацыди боцъоджын абырæг Сырхауты Цæрай. Цæуы барджытæн сæ разæй æмæ йæ бæхы барцмæ кæсы.

Хур хæхтæй æппары йæ фæстаг тынтæ, хъæды зарынц алы диссаджы мæргътæ. Дымгæ бауигъы хаттæй-хатт фыдæлтыккон ставд тæрс бæлæсты, æмæ сæ сыфтæртæ байдайынц сыбар-сыбур...

Хур аныгуылдис. Хъæдæн йæ кæронмæ бирæ нал хъуыди. Хъæды кæронмæ 'ввахс — Хъарадзауты хъæу.

ДЫККАГ СÆР

Бон-сихорафон æрхæццæ Чито Æрхыхъæумæ æмæ уайтагъд йæхи баппæрста сынтæджы, тарф фынай бацис суанг изæрма. Æрхыхъæу цæры хъæдрæбын, цъæх нæууыл, Хъарадзауты зæххыл. Æрхыхъæуы цæрджытæ нымад сты сау адæмыл, Хъарадзауты кæвдæсардтыл. Хъæу цардис сабыр, æнæмæтæй. Афæдзæй-афæдзмæ-иу бакуыстой хор, стæй-иу радтой Хъарадзаутæн сæ хай. Ногæй та-иу бакуыстой, ногæй та-иу радтой Хъарадзаутæн сæ хъалон. Афтæмæй æрвыстой сæ царды бонтæ.

Æрхыхъæуæн уыдис иу хъæуыхицау æмæ къуылых писыр.

Æрхыхъæумæ афтæ кастис, цыма уыдонæй стырдар хъæу никуы ис, стæй уыдон писыр æмæ расыгтæнаг хъæуыхицауæй уæлдæр хицæуттæ уæвгæ дæр нæ ваййы.

Æрхыхъæуы цардис æдæппæт æртиссæдз хæдзары. Уыдис сæм къæнцылар, уыцы къæнцылары ауыгъд уыди телефон, фæлаæ йæм хъæуыхицау æмæ писыры йеддæмæ ничи уæндыди. Хъæуы цыди телефоны тыххæй алыхуызон ныхæстæ: «Уым хæйрæг бады, æндæра дзæнгæрæг чи ныццагъды, кæнæ-иу нæ сайгæ куы нæ кæниккой, уæд адаймаджы дзырд афтæ дард куыд хъуысы?!»

Хъæуæй иу лæг дæр йæ хъаст нæ хаста сæхи къæнцыларæй æддæдæр, уымæн æмæ сæм худинаг касти. Хъуымац, цæхх, фæтæгæн, сапон, æндах, зæгæлтæ, судзинтæ, — аллыппæтæй дæр дзаг уыдис алкæддæр Дзекайы дукани.

Дæснымæ дæр нæ цыдысты æндæр хъæумæ, уымæн æмæ сæхи дæснытæ номдзыд уыдысты. Чынз дæр нæ хастой æндæр хъæуæй, уымæн æмæ сæхи чызджытæй хуыздар никуы уыдис. Афтæ æнæсагъæс, æнæмæтæй изæрты бадтысты

зарæдтæ ныхасы, æмæ сæ луæтæ дымдтой алы изæр дæр.

Райсомæй суанг изæрмæ адли йæ къухы дардта Дзека, фæлæ дзы уæддæр нæ фæллæдис. Дзека адлийæ барынмæ дæсны уыдн. Иннæты барстæй дæс адлийы цы тын æййæфта, уый-иу Дзека рауайын кодта иуæндæс. Фарстой-иу æй адæм:

— Кæм сдæсны дæ базар кæнынмæ?

Уый дæр сын-иу афтæ бакодта:

— Базар кæнын ахуырæй нæу. Лæгæн Хуыцау цы миниуæг ралавар кæны, уымæй фæархайы йæ амæлæты бонмæ.

Йæхæдæг-иу уыцы ныхæсты фæстæ аныхта йæ зачæтæ æмæ та-иу райдыдта йæ куыст. Дзека нæдæр дæсны нæ уыдис къусын барæнтæй, куыддæр-иу сæ къухæй асхуыста æмæ-иу араст сты.

Тынг бузныг уыдысты Æрхыхъæу сæ цардæй, уымæн æмæ уыдон уымæй хуыздæр цард нæ федтой, стæй уынгæ дæр кæм фæкодтаиккой. Цæмæ ма бабæллыдаиккой: афæдзæй-афæдзмæ сæм уыди стыр куывдтæ, зарæдтæ хастой фыдæлтыккон таурæгътæ, кæстæртæ дæр сæм хъуыстой хъуыдыгæнгæйæ, æдзынæгæй. Хъæуæн сæ хистæр, заронд лæг, алы изæр-иу йæ таурæгъ райдыдта, Нартыл стонг аз куы скодта, уымæй: «Гъемæ дын, зæгъы, уыцы аз Нартæн хæринаг нал уыдис. Сæ фæсивæд-иу хурмæ ныхасы хуыссыдысты бон-изæрмæ. Нарты Сырдон фыдбылыз уыди рагæй-æрагмæ æмæ-иу ныхасы хуыссæг фæсивæдыл сардыдта йæ егары, æмæ сын-иу баууылдта сæ рæтты æбулты æмæ сæ æрчъиты бæттæнтæ». Стæй-иу йæ ныхас ууыл фæци: — «Хуыцау мауал æруадзæд ахæм рæстæг. Мах бузныг стæм нæ цардæй. О, дæ рын бахæрон, сызгъæрин Уастырджи!»

Йæхиуыл-иу дзуæрттæ бафтыдта æмæ-иу араст ис узгæ-узгæ йæ хæдзармæ.

Хъазт, кафт æмæ-иу зардæй хъæу никуы цух кодта. Фæсивæд æмæ-иу чызджытæ кафыдысты бæрæгбонты — фæсхъæу, нæуыл, суанг райсомæй изæрмæ. Чызджытæ-иу сæ уарзон лæппутæн лавар кодтой къухтыкæлмæрзæнтæ. Ныкъуылдтой-иу сæ карæдзимæ сæ цæстытæ. Æрвыстой минаварттæ, куырджой устытæ æмæ цардысты сæ фыдæлты цардæй Æрхыхъæуы фæсивæд..

* * *

Дыккаг райсом хур бæрзонд куы ссыдис, æрмæст уæд æрчъи-цыдта йæ тарф фынайæ Чито. Рабадт йæ хуыссæны, акастис йæ алы фарсмæ, стæй сыстади, хъуыгъан райста æмæ райдыдта

йæхи тагъд-тагъд æхсын. Уынгай йæм хъуысын байдыдтой Уастырджийы зарæг æмæ фæндыры ивæзгæ цагъд. Æрмæст ныр æрбалæууыди йæ зардыл, абон лæгты дзуары бон кæй у, уый.

Адæм цин кæнынц, зарынц; хур кæсы бæрзондæй, фæлæ уæддæр нæ рухс кæны Читойы зардæ. Чито æруагъта йæхи сынтагыл. Йæ къух æрхаста йæ синтыл, фæлæ йæ уæддæр нæма уырныдта, нæ амардис, уый. Йæ митæ йæм кастысты фынау æмæ дисты бацыдис. Афтæ йæм зынди, цыма йæ хæдзары нæй, фæлæ хъæды кæмдæр фæмардис æмæ ныр та дзæнæты бады.

Исдугмæ афтæ фæбадтис, стæй та фæстæмæ æррæдзæмæдзæ кодта, æмæ та йыл хуыссæг фæтых уайтагъд.

Адæм цыдысты фæсхъæу дынджыр тулдзы бынмæ. Хастой сæ дæлармтты чъиритæ, арахъхъ, бæгæны æмæ нард уæрыччы физонæг. Зæронд тулдзы къалиутæ нал зындысты ныса йнæтгæй. Куывддон адæм фылдæрæй-фылдæр кодтой. Алчи дæриу æрбацыди æмæ-иу йæ нысайнаг бабаста къалиуыл, æвзист æхца-иу баппæрста, бæласыл ауыгъд цы хъæдын къус уыди, уый мидæг. Адæмæн-иу арфæ ракодта, йæхиуыл-иу дзуар бафтыдта æмæ-иу уыйфæстæ æрбадтис адæмы фарсмæ, дурыл.

Адæм æрцыдысты иууылдæр. Кæсын никæмæ уал хъуыди. Хъæуы хистæр дзырдарæхст зæронд лæг Тедо райста йæ къухмæ нуазæн æмæ райдыдта кувгæйæ бæласы алыварс зылын. Тедо куывд фæцис, æмæ уæд райдыдтой хæрын æмæ нуазын.

Адæм æрбадтысты æртæ фæлтæрæй: хистæртæ æмæ ас лæгтæ æмæ кæстæртæ. Куывды нæ уыдис иу сылгоймаг дæр, уымæн æмæ рагæй дæр æгъдауæн баззадис, сылгоймагтæ лæгты æмрæгъ куыд нæ цыдаиккой.

Адæм иу дзæвгар куы ануæзтой, уæд сæ зарæг хъуысын байдыдта дардмæ. Тулдзы алы фарс арвмæ цы мæнæутæ фæцыдысты, уыдон куы иуырдаем, куы иннардаем фæцайлыгъдысты дымгайæ. Нозт, хъазт, зарæг æмæ хæринаг алкæмæн дæр уыдис йæ зардæйы фæндон. Кæстæртæ иу дзæвгар куы абадтысты, уæд сæ зардыл æрлæууыдис, сæ дзæбæх æмгар уым кæй нæ уыди, уый. Уайтагъд Басилы рарвыстой Читомæ бæрæгтæнæт. Басил Читойы дуармæ куы бахæццæ, уæд уыциу хъæр фæкодта:

— Гъей, цы фæдæ, ме 'рдхорд!

Читойæн йæ хъустыл ауад уынæр, æмæ та рабадт рæдзæмæдзæтæгæнгæ. Ныр дæр æй нæма уырны, æгас ма у, уый, фæлæ уæддæр бады йæ хуыссæны æд гæрзтæ.

Басил бацыдис хæдзармæ:

— Гъей, куыд бирæ хуыссыс, сахъ лæппу, сыстын афон нæма у? Уæлæ нæ фæсивæд дæумæ куы кæсынц.

Ацы ныхæстæ бæстон бамбæрста Чито. Йæхиуыл схæцыдис æмæ фæгæпп кодта...

— Цы кæныс, Чито, сæйгæ мыййаг нæ дæ?

— На-а! Цæй сæйгæ дын дæн, фæлæ мыл цæйдæр хуыссæг бафтыдис æмæ мæ нал уадзы.

Басил Читойæн дон æркодта; уый йæхи цæхсадта, дзабыртæ раивта, йæ бæрæгбоны худ сыкъа ныссагъта æмæ рараст Басилы фæстæ. Асины сæрæй куы ракастис, уæд йæ зæрдæ бахъыдзы-хъыдзы кодта фырцинæй. Йæ худ бæрзонд систра æмæ йæхинымæры уæззауæй загъта: «Уæдæ та цæрын!»

Басил æмæ Чито цалынмæ куывдмæ цыдысты, уæдмæ адæм барасыг сты чысылгай æмæ загъд кæнын райдыдтой. Куывды чи бадти, уыдон мыггаггай фæкъорд сты æмæ лæбурдтытæ самадтой. Хъаматæ хурмæ æрттивæнтæ калдтой, сыгъдæг æвзистау. Иргъæвæн нал уыдис хылгæнджыты. Адæм дæр дыууæ дихы фесты æмæ хыл кодтой дыууæ мыггаджы сæрын!..

Чидæр дзых ныххаста хъæуыхицаумæ, æмæ сæм уый схæццæ æд стражниктæ.

Хъæуыхицау æмæ стражниктæ æрзылдысты хылгæнджыты алыварс æмæ дзы дыууадæсы ракодтой ахстæй. Адæм чысыл ахъуырдухæн кодтой, стæй та абадтысты нуазыныл.

Стражниктæ ахæстыты ахæстоны бакодтой. Хъæуыхицау бацыдис къæнцылармæ æмæ райдыдта суагъæ аразын. Бирæ фæфыста цыдæртæ, стæй фæсидтис стражниктæй иумæ æмæ йæ арвыста æвдисæнтæм хъуыддаджы тыххæй. Стражник æппæты фыццаг æрбакодта ахст зæронд лæг Хъæвдынты чынздзон чызг Асиаты. Бакодта йæ хъæуыхицаумæ, йæхæдæг рацыдис æддæмæ æмæ дуармæ слæууыдис.

Хъæуыхицау чызгæн бакастис суагъæ, стæй загъта:

— Фехъуыстай, хъуамæ Хъæвдын хаст æрцæуа Сыбырмæ.

— Суагъæ æрæвæрдта чызджы раз æмæ йæм балæвæрдта сис.

— Гъа, дæ къух æрæвæр, куыд æвдисæн!

Асиат ныссырх, йæ маст хъуырма схæццæ, фæлæ дзурын йæ бон нал уыди.

— Нæ зоныс дæ къух æвæрын? Æз дын бацамондзынæн!..

Сыстади йæ бынатæй æмæ Асиаты чъылдыммæ бацыдис.

Йæхи æруагъта Асиаты уæхсчытыл æмæ йын ныххæцыдис, сис цы къухы уыди, уыцы къухыл. Асиат бынтондæр æркæдз фынгмæ хъæуыхицауы уæзæй. Хъæуыхицау Асиаты рахиз къухыл хæцы æмæ цыдæртæ хæххытæ кæны. Асиаты цæсгоммæ хæстæгæй-хæстæгдæр кæнынц йæ рихитæ. Асиаты къух феуæгъд кодта, рустæ йæхимæ æрбалвæста æмæ ныпъгъа кодта Асиаты рæсугъд былтæн. Асиат фестæлфыдис æмæ къуымы алаууыди къæмдзæстыгæй, цæссыг згъалгæйæ.

— Цы! Нама дæ уырны, Хъæвдын Сыбырма æфардæг, уый? Бауырнæд дæ.

Йæхæдæг йæ цæст фæцъынц кодта æмæ йæ иу æрфыг та уаламæ систа; афтæмай æрбадти фынджы уæлхъус.

Асиат къуымы алаууыд иудзæвгар, стæй æдæрсгæйæ бацыди хъæуыхицауы размæ...

ÆРТЫККАГ СÆР

Балхæд диссаг у йæ рæсугъддзинадæй. Æвæццæгæн, нал ис Ирыстоны ахæм хъæд, уый хуызæн йæ фыдæлты конд чи бавæрдта абонмæ. Йæ иу кæронæй йæ иннæ кæронмæ у фондз боны цыд. Балхæды астæу не ссардзынæ æрдустæ, иууылдæр æмæхгæд у. Æвæццæгæн, Балхæды ис ахæм бынæттæ, æмæ нырма йæ алфамбылай лæджы къах кæмæн нæ афсæрста. Хъæдæн йæ ном Балхæд уымæн хуыйны, æмæ дзы арах фæцæуынц стонг бирæгътæ балгæйттæй.

Ацы изæр Балхæд у бынтон æнцой. Нал дзы хъуысы сугдзæутты фæрæтты хъæр, нал дзы уасынц хъæддзауты æфсæст галтæ дæр.

Фæлмæн дымгæ дымы арахстгай, хуссарæй. Хаттæй-хатт базмæлынц даргъ тæрс бæлæсты бæрзонд худы хъуынтæ. Хъæды бындзыты уасын дæр нал хъуысы. Улафы йæ боны куыстæй фыдæлтыккон æрдзы аив Балхæд. Хаттæй-хатт, аргъауæн къабайау, ссыр-сыр кæны къудзиты цъæх дарæс фæлмæн дымгæйы цинмæ.

Дардæй, кæцæйдæр зæрдæхалæн хъарæг æрбаскъæфы рога дымгæ æмæ йæ аныхасы лæджы хъусыл. Уый уасы рагон æлгыст бæхгæс, мæргъты гæбæрдæр, фыдхуыз уыг. Йæ хъарæг зæрдæйы уадзы стыр тас. Лæгæн йæ зæрдæйыл æрбалæууынц йæ рагон стыр зынтæ æмæ фидæны хъиамæт. Уæнгтæ амæлынц, улафт нал вæййы сæрибар. Лæг фæцæйхурх кæны...

Уыг нал уасы. Дымгæ æрцыдис хæрзæггурæггаг æма цингæнгæ уасы фæллад лæджы хъусы. Уæнгты уадзы ныфс. Ногæй та ссыгъдис зæрдæ, тырны размæ. Къæхтæ фæхъæддых сты æмæ скъæфынц лæджы.

Дард нæу ардæм Хъарадзауты хъæу. Дæлæ æрхы бадынц Цæрай æмæ йе 'мбæлттæ. Ныр æртыккаг ахсæв æнхъæлмæ кæсынц дзæбæх афонмæ... Æрхыты иу аууон суадис æмæ сын цыдæртæ адзырдта, стæй та азгъордта фæстæмæ. Уый Цæрайы хæрзгæнæг у. Фехъусын кодта Цæрайæн, ахсæв Хъарадзауты лæгтæ куывды кæй уыдзысты, уый. Баззайдзæн ахсæв иунагæй Хъарадзауты уæздан чызг Мисурæт. Цæрай йæ раскъæфдзæн йæ райдзаст уатæй æмæ йæ фæхæсдзæн Балхъæды æмыр коммæ... Æрхы былы фæзындис цыппар барæджы æмæ удау атахтысты Хъарадзаутæм. Нал хъуысы бæхты къах-хъæр. Хъæуæй ссыди куйты райын.

Цыппар барæджы бацыдысты æмраст Хъарадзауты Челеметы хæдзармæ. Челемет йæхæдæг хуынды уыдис æмæ йæ кулдуар фидар сæхгæнын кодта.

Барджытæ бахæццæ сты Челеметы кæрты размæ æмæ æртæйæ багæппытæ кодтой кауы сæрты. Æмраст бацыдысты Мисурæты уатмæ.

Мисурæт хуыссыдис иунагæй хицæн хатæны. Йæ хæмпус дзыккутæ ахæлиу сты фæтæн урс базыл, фурды донау. Йæ мидæггаг дзаумæттæ æвзистау æрттывттой цырагъы рухсмæ. Хъандзалджын сынтæг дæлæмæ ныдздыхъхъ. Йæ фæлмæн риутæ къуыпп дардтой танæг хъæццулай уæлæмæ. Йæ цæсгом æрттывта цырагъы рухсмæ хуры цæстау.

Цæрай хъыримаджы чъылдымæй басаста рудзынг æмæ ууылты багæппытæ кодтой Мисурæты уатмæ. Мисурæт сонт цъæхахст фæкодта, фæлæ уæдмæ йæ фæлмæн риуыл æртыхстысты Цæрайы хъæбар къухтæ æмæ йæ рацæйхастой рудзынгыл кæртмæ. Цæрайы цæстытæ æрттывттой æнафенгæ цæхæрæй. Мисурæт, цъæхахст кæнгæйæ, æрамбæрста йæхи Цæрайы хъæбысы уæлбæхæй. Цæрайы къухтæм лæбурдта дæндагæй, фæлæ сын ницы фæрæзта. Будзи æмæ Хъасбол дæр уадысты Цæрайы фарсмæ, Мисурæты дарæс скъæфгæйæ. Ислам уадис разæй æмæ сын амыдта фæндаг Балхъæдмæ.

Мисурæты мад рауадис кæртмæ, йæ рустæ тонгæйæ, фæлæ йæ чызгæн йæ дымгæ дæр нал раййæфта... Йе 'рдиаг æмæ йæ сармæ уайтагъд рамбырд сты Хъарадзауты æвзаргæ фæсивæд.

Арвыстой алырдаем дәр фәдис, фәлә нукуы әмә ниңуал. Фәдисәтгә здәхтысты балгай, уантәххил әмә сәргуыбырай. Әппынарәджиау кәңәйдәр фәзындис әрдиатгәнә Челемет дәр, фәлә уәдмә байрәджы.

Стырай, чысыләй, зәрөндәй, сывәллоңай Хъарадзаутә әрәмбырд сты Челеметы кәрты әмә уынаффә кодтой, цы хабар әрцыдис, ууыл... Уынәрмә тынг рәйын байдыттой куыйтә, уасыдысты уасджытә, фыстә, галтә әмә хъуццытә дәр. Хъәу бынтондәр сызмәлдис, әмә хуыссәг никәйуал ахста. Зәрәдтә дзырдәппарән кодтой дәппутәм. Ләппутә кьулбарзәйә ләууыдысты кауты әнңәйтты. Челеметы кәрты әртымыбыл сты әгәс Хъарадзауты мыггаг әмә, хабар базонгәйә, әнңәд ләууыңц, зәхмә кәстәйә.

Уатәй әнәнңайгәйә хъуысы Мисурәты мады хәкьуырццәй куыд. Челемет йә сәр әруагъта әмә афтәмәй ләууы тыргъы әнңой, зәхмә кәстәйә, стәй йә сәр систа бәрзонд әмә йә дзык бахәлиу кодта:

— Федтат, нә сахъ фәсивәд, куыд сбәлвырд и, афтәмәй сымахәй хъәбатырдәртә бираә ис. Сымах хәдзари-хәдзар гуыбыңдзау куы кодтат, уәд уын уә фыңдзы бынәй Сырхауты Цәрай аскәфәфта уә хъәуы фидауцы, уә дзәбәх хойы. Хъусут! Йәхиңәй уә мачиуал раппәләд. Сымах хъәбатыр әмә 'хсарджын әрмәст куывдты әмә хистыты вәййут. Фәлә, хъәбатырдзинад куы фәххәуы, уәд та әмбәхсгә бакәнут. Кәд ма уә уәлә худ дарыны фәңд кәнут, уәд ма ныббарут Сырхауы-фыртән ацы уәлхъусы цәф. Бацәут мәрдтәм йә фәдыл!

Фәсивәд бынтондәр ныххъус сты әмә сә йә сәр сдарыны ныфс дәр никәмәуал уыди иудзәвгар.

Арв цъәх кәннн райдыдта, уасджытә сә әцәгәй уасыдысты, уәддәр Хъарадзаутә нәма хәлиу кодтой. Әппынарәджиау фәсивәдәй рацыдис Хъарадзауты инәлары фырт Данел, әмә әхсарджыны хәләсәй дзырд ләвардта зәрәдтән, фәсивәд сә маст кәй нә ныууадздысты, уый. Фәсивәд сластой сә хъаматә әмә сә сә риутәм ацарәзтой ардхәрыны нысанән. Ацы хабар фенгәйә зәрәдтә суләфыдысты. Челемет систа йә сәр бәрзонд әмә кәуын хәләсәй арфә ракодта, йә кәрты цы адәм әрәмбырд и, уыдонән.

Адәм хәлиу кәннн байдыттой, әвәццәгән, хуыссәг сә зәрәтыл әрләууыдис әмә тагъд-тагъдәй уадысты сә хәдзәрттәм.

Фасивæды номæй дзырд чи лæвæрдта, Хъарадзауты Данел, уый дæр тагъд-тагъд фæрастис йæ хæдзармæ. Йæ уаты дуар бахоста, æмæ йын æй йæ ус бакодта. Уатмæ бацыдис, къуымтæм ракас-бакастæнгæйæ; йæ ливор йæ нывæрзæны атыыста, дуар фидар сæхгæдта æмæ йæ дарæстæ ласынмæ фæцис уайтагъд. Райста йæ дарæстæ æмæ сæ бандоныл сæвæрдта, йæхæдæг абырыдис хъарм хуыссæнты. Йæ ус Чабæхан ма йæ цæмæйдæрты фарста, фæлæ йын Данел ницы дзуапп лæвæрдта.

Мигътæ змæлын байдыдтой цъæх арвыл, стыр арты фæздæгау. Æрдз хъæлдзæгæй-хъæлдзæгдæр кодта... Уæрццы былдыхъ хуымæй сирвæзтис, стæй йæ фæстæ иннæ цъиутæ дæр зарын байдыдтой хуры ссæуынмæ... Уыдис сæрдыгон райсом. Хъомгæс фæсхъæу хæтæлæй цагъта... устытæ фос скъæрын байдыдтой рæгъаумæ. Пæлæхсар сыкъаджын, дынджыр галтæ схуыстытæ кодтой кæрæдзийы. Богъты æмбухынай хъæд арыдта, саныччытæ æмæ уæрыччытæ æнахуыр хъазгæ-кафт кодтой сæууон уæлдæфмæ, цъæх нæууыл...

Рæгъау аскъæрдтой хъомгæстæ. Фыййæуттæ зарынц уадындзтæй алы рæгътæй æмæ пыхсынæттæй. Хур дæр дзæвгар суадис. Хосдзауты зарæг арауы тар хъæд æмæ арф кæмтты. Кусынц кусæг адæм хуымты æмæ уыгæрдæнты: чи кæрды хос, чи дасы уис, чи та хъæлдзæгæй рувы йæ нартхор. Хъæлдзæг у хъæууон куыст уыцы афон. Хосдзаутæ се ставд цæнгтæй фидар ныхъивынц сæ цæвджыты хъæдтæ æмæ зарынц сæууон зарæг æнæниз, хъæлдзæг хъалæсæй...

Хур арвы астæумæ ссыдис æмæ фæрссагæй бауагъта йæ сызгъæрин тынтæ. Данел базмæлыди йæ хуыссæны. Чабæхан раздæр сыстади æмæ йын балæвæрдта ног æхсад мидæггæгтæ. Данел зивæггæнгæ скодта йæ дарæстæ, стæй рацыдис йæхи æхсынмæ. Йæхи цæхсадта, кæсæнмæ бакастис æмæ, йæ сæр куы алагъз кодта, уæд рацыдис хæрæнуатмæ.

Хæрæнуаты фынгыл лæууыдис хæдфыцгæ алхъинон хæринагтæ. Былысчылаæй цыдæртæ ахордта, стæй та бацыдис йæ уатмæ, йæ усмæ кæсынмæ.

Се 'ххуырст чызг бафснайдта фынг, стæй балæвæрдта Данел æмæ Чабæханæн рæсугъд сæрдыгон фæткъуытæ тæбæгъы мидæг. Данел фæткъуытæ куы федта, уæд бафарста Чабæханы: — «Кæм зайынц ацы фæткъуытæ?» Фæлæ сын уый дæр ницы зыдта. Фæдзырдтой æххуырст чызгмæ. Чызг сын бамбарын

кодта, фәткьуытә Хъарадзауты хъауы кәй зайынц, стәй Данелән йәхи цахәрадоны, уый. Данел сцин кодта әмә сә уәлдай адджынән хәрын байдыдта.

Цалынмә фәткьуытә хордтой, уәдмә сын сә әххуырст әрбакодта файтон. Чабәхан әмә Данел афардәг сты быдырмә, сәууон уәлдәфәй уәфьнмә.

Бирә фәзылдысты быдырты. Уәлдай дис фәкодтой, мәнәу куыд рәсугьд зайы, ууыл, стәй хосдзаутты уистә куыд раст сты, уымә дзәвгар фәкастысты әдзынәгәй. Данел дзырдта Чабәханән, афицерытә скьолайы йә инәләрттә куыд бирә уарзтой, уый иттәг зәрдәргъәвдәй. Чабәхан дәр кастис Данелы пьагонтәм, әмә йә цастытәй әрттывта цины сой. Зонтик сәм уыдис, фәлә сә уәддәр хур хъыгдарын байдыдта әмә бәхтәрәгән бәхтә раздахын кодтой хъауырдем.

Хосдзаутә сә хид сәрфтой фәтән кәлмәрзәнтәй; сә цәвджытә әхситт кодтой әмә уыцы фәд-фәдыл фәлдәхтой уымәл кәрдәг. Фыйәуттә ахстой ахсырджын фысты әмә кьудзиты рәбын цымдтой узал кәрдзынимә хъарм, ног дыгьд ахсыр. Фыстә се 'взәгтә раластой, афтәмәй ривәд кодтой аууәтты. Бәхтә сусәнәй тылдтой сә сәртә. Хьомтә бәрзонд истой сә кьәдзилтә әмә згьордтой доны былмә. Нәма әнцәди хосдзауты зарәг..

Данел әмә Чабәхан бахәццә сты сә хәдзармә, рахызтысты файтонай әмә бацыдысты сә уатмә. Рудзгуытә сәхгәдтой әмә сәхи әруагьтой хуыссәнтыл сә фәллад суадзынмә. Әххуырст чызг цәттә кодта сихор.

Хъарадзауты фәсивәд фәссихор дзыгуыртә байдыдтой уынгы. Сә ныхас уыди Мисурәты аскьәфт. Данел рабадти, йә дәндәгтә схъаугә рацыдис уынгмә. Бирә фәныхас кодтой, стәй иумә әрцыдысты, цәмәй ләгтә баххуырстаиккой Сырхауты Цәрайы амарынмә. Дзәвгар әхца снысан кодтой, Цәрайы чи амара, уыдонән. Марджытә ссарын Данел йәхимә райста. Ууыл алыг ис сә хъуыддаг. Алчи сә йә хәдзармә ацыдис әмә йә усән дзырдта, куыд хъәбатыр ми бакодтой, цас әхца снысан кодтой Цәрайы амарәггаг, уый.

Данел йә хәдзармә бацыд ставд санчъехтәй әмә Чабәханән йә фыццаг дзырд уый фәцис:

— Теперь Царай в моем кармане. Я ему покажу, как издеваться над кровными дворянами!

Сбадти фæлмæн бандоныл æмæ хъуыды байдыдта, Цæрайы куыд амарын кæндзæн, ууыл.

ЦЫППÆРÆМ СÆР

Цæрай æрфысым кодта Балхъæды кæрон ассиаг фыййæуттæм. Даргъ фæндагыл фæллад уæвгæйæ, фондз дæр бафынæй сты мусонджы фæлмæн лыстæнтыл, йæ алы къуымты. Æхсæв-бонмæ йæ къах дæр ничиуал атылдта уазджытæй. Уæлдай æнувыд фынаей баци Мисурæт: кæй бауырныдтаид, æмæ Хъарадзауты хъал чызг искуы ассиаг фыййæутты мусонджы афтæ бафынæй уызæнис. Ныр акæс, куыд фынаей у!

Райсомæй сæууон хур бæлæсты цъуппытæй дзаг цæстомай куы худти мусонгмæ, уæддæр ма хуыссыдис Мисурæт. Æппæты разæй сыстади Цæрай æмæ райдыдта лыстæг кæстæйæ разил-базил кæнын мусонджы алы фæрсты. Цæрай никуы ма уыдис ацы диссаджы бæсты æмæ дис кодта æрдзы рæсутгъддинадыл. Æмраст ныццыдис, мусонджы дæлейы къæдзæхы риуæй цы суадон цæуы хъæлхъæлгæнгæ, уымæ, æмæ æрбадти йæ цуры. Йæ къух атъыста суадоны, æмæ æхсызгон узал йæ зæрдæйыл сæмбæлдис. Бирæ фæкастис суадонмæ æмæ йæ зæрдыл æрбалæууыдис йæ царды ныв йæ райгуырынæй абонмæ. Дзырдта йæхинымæры: «Суадон сыгъдæгæй уайы къæдзæхы риуæй. Хъæлхъæлгæнгæ згъоры æхсад дуртыл. Ницы йæ хъыгдары йæ фæндагыл, згъоры хъæлдзæгæй кæдæмдæр! Уый цæмай зоны, цы йыл сæмбæлдзæнис разæй».

Сыстадис Цæрай йæ бадæнæй æмæ арастис суадоны фæстæ. Чысыл дæлдæр куы ныццыдис, уæд та федта мæсчъы чъизи, змæст дон. Ногæй та æрлæууыдис доны былыл.

«Ай диссаг нæу, суадон цæуы йæ фæндагыл заргæ, сыгъдæгæй, рæсутгъдæй, суадон никæй хъыгдары, никæмæ æвналы, фæлæ йæ уæддæр аныхъуыры мæсчъы чъизи, цъымара дон. Æвæдза, лæджы цард дæр афтæ у. Райгуыры лæг, схъомыл ваййы хъазгæ, заргæйæ. Нæ фæзаны фыдмитæ, фæлæ йæ чъизи кæнынц иуæй-иутæ. Цымæ афтæ цæмæн у царды хабар, уый исчи сбæрæг кодта?»

Æрбадтис дурыл, йæ сæр йæ зæнгтыл æрæвæрдта æмæ хъуыды кæны. Ставд дзынга æрбатахти æмæ йын йæ бæрзæйыл ахъазгæ фæхæцыди. Цæрай нæ сызмæлыдис исдугмæ, стæй сабыргай йæ къух систа æмæ дзынгайы æрцахста æмæ йæм кæсыныл фæцис.

«Акас-ма йæм амæ дæр! Цæййас у æмæ куыд уæнды лæгмæ». Уыцы дзырдтæ куы загъта, уæд æй йæ бæрзæй схордта. Къух æрхаста æмæ, дзынга кæм бадтис, уым аныдзæвдис къуыбырыл. Бирæ фæкастис дзынгамæ, стæй йæ доны баппæрста. Æдзынаг та кæсын байдыдта мæсчъы змæст донмæ. Дзынга йæхи тылдта, фæлæ донæй ралæсынæн амал нæ ардта. Цæрай систа къалиу æмæ йæ райста доны былмæ, дуры уæлæ йæ æрæвæрдта.

«Нæ-æ! Мæн дæр исчи афтæ райса æмæ мæ доны былыл афтæ æрæвæра, уый нæ уыдзæнис. Хъуамæ алчи дæр дзуапп радта йæ митæн. Цæмæн мыл фæхæцыд! Уæд æй баппæрстæин донь?! Зонæд алчи дæр йæ бынат. Ма мæм æвнæлдтаид Куырттаты пъырыстыф æмæ йын нæ афастæин мæ хъамайæ йе 'мбыд сæр»...

Куыйты рæйын æмæ фосы уасын æрчъицын кодтой Цæрайы. Йæ зæрдыл æрбалæууыдис Мисурæт æмæ фæраст мусонгмæ. Йæ размæ рацыдис Хъасбол æмæ йын ныхас байдыдта Мисурæты тыххæй. Бауынаффæ кодтой, цæмæй Хъасбол ацыдаид Налцкъмæ Мисурæтæн дарæстæ æлхæнынмæ.

Мисурæт бадтис уæнгмардæй лыстæнтыл æмæ æнкъардæй кастис Балхъæды бæрзонд бæлæстæм. Иннæ мусонгты фый-йæуттæ архайдтой уазджытæн сихорыл. Аргæвстой нард фыс æмæ йæ ныфтыдтой аджы, сæхæдæг цæттæ кодтой къустæ, тæбæгтæ æмæ уидгуытæ.

Мисурæт æмæ Цæрай фемдзаст сты, Цæрай бахудтис, фæлæ Мисурæт йæ сæр æруагъта дæлæмæ æмæ йæ цæсгомы нортæ сызмæлыдысты. Цæстытæ доны азылдта æмæ иу каст скодта Цæраймæ... Цæрай къæмдзæстыг худт бакодта æмæ Будзимæ бакасти, стæй хъæлдзæг хъæлæсæй бадзырдта Мисурæтмæ:

— Гъæй, Хъарадзауты хъал чызг, ардæм дæ чи рахаста, уыдон дæ ам нал ныууадздысты, тæрсгæ ма кæн. Æнхъæлдæн, æмæ дæхи дæр нæма цæхсадтай? Цом суадонмæ, уым дæ аккаг дон ис.

Схæцыд рæмбынкъæдзыл æмæ йæ ракодта йæ фæстæ.

— Цæй, ныр ныууадз хъынцъым; куы зоныс, фæцæуæн дын нал ис, уый. Æфсæрмы кæд кæныс, уæд та ам æфсæрмыйы бынат нæу. Уыныс, нæ алыварс хъæды йеддæмæ исты ис? Акас-ма ацы суадонмæ, дæуæй рæсугъддæр нæу?

Мисурæт йæ сæр систа æмæ загъта хъæрæй:

— Цыфæнды фæуæд, уæддæр мæхимæ дæуæй худинаг не 'руадздынаг, — æмæ та йæ сæр æруагъта зæхмæ.

Цæрайæн йæ цæстытæ ссыгъдысты, фæлæ ницы сдзырдта уыцы сахат.

— Цæй, дæхи ныхс.

Мисурæт арф ныуулафыдис, стæй дзуцæджы æрбадтис суадоны былыл æмæ йæ буц æнгуылдзтæй дон калын байдыдта йæ фæллад цæсгомыл. Цæрай дæр суадонæн йæ иннæ фарсыл æрæнцой кодта æмæ æдзынæг кастис Мисурæты цæсгоммæ.

— Цæй диссаг у дæ буц цæсгом, кæм рæзыдтæ афтæмæй? Диссаг нæу, ныронг дæр дæм мæхи куыд баурæдтон, уый. Уый уымæн уыди, æмæ дæ афтæ хæстæгмæ никуы фæдтон, æндæра дæу æнæ скъæфтæ уагътон ныронг!

Мисурæтæн фыццаг йæ цæсгом фæтар, стæй йыл цыма сæуон хур ауадис, уыйау фæрухс.

— Уæдæ, уæдæ, æз дæр дыл дис куы кæнын, куыд ма ныууагътай иу чызг дæр æнæскъæфтæй.

Цæрай зæрдæхæлар худт бакодта æмæ рахызтис суадонæн йæ иннæ фарсмæ. Мисурæт йæ къабайæ йæхи ныссæрфта, æмæ рараст сты суадонæй. Мисурæт нал хъуыды кодта фæндаг, æмæ йæ Цæрай хъæды астæумæ бакодта мусонджы æфсон. Бæзджын хæрисы бын цъæх нæууыл æрытыдта йæ кæрц æмæ Мисурæтмæ бакастис.

— Нæма бафæлладтæ? Аулафæм уал.

Мисурæт æнæсдзургæйæ æрбадтис кæрцыл æгуыппæгæй. Цæрай дæр æрфæлдæхт йæ фарсмæ.

— Цæй, бирæ дзырд ма цы у?! Æхсæвæр æрæгмæдæр куы хæрай, уæд фылдæр нæ кæны, — загъта Цæрай.

Цæрайæн йæ цæстытæ сыгъдысты æнæфенгæ цæхæрæй æмæ кастис Мисурæты цæсгоммæ. Исдугмæ Мисурæт не 'мбæрста, цæй æхсæвæры кой кæны Цæрай, фæлæ йæм армæй куы бавнæлдта, уæд йе уæнгтæ базыр-зыр кодтой. Цыдæр сдзурынмæ хъавыдис, фæлæ йæ дзыхы нал бадтис дзырд. Цæрай йын йæ къабатæ дзæбæхтæ кодта. Мисурæт йæхи стылдта æнæфенгæ тыхæй æмæ фæуад Цæрайæ. Цæрай аздадис кæрцыл.

Мисурæт алыгъдис иудзæвгар, стæй бæласы æнцой алаууыдис æмæ Цæраймæ сарæзта йæ налат цæстытæ. Цæрай рабадтис, кæрц та йæ уæхсчытыл бафтыдта æмæ, зæхмæ кæстæйæ, загъта:

— Цом мусонгмæ!

— Нæ, æз дæ цурты нал ацæудзынæн. Разæй цу æмæ æз дæр дæ фæдыл цæудзынæн, — дзуапп радта Мисурæт.

Царай рарастис сабыргай, анкьардæй. Мисурæт дæр цæуы йæ фæстæ. Мусонг куы æрбазындис къалиуты аууонæй, уæд Мисурæт дæр бацыдис Царайы фарсмæ.

Мусонджы цур цъæх нæууыл фынгтæ дзагæй лæууыдысты, æрмæст ма сæ каст уыдис Цараймæ. Мисурæт мусонгмæ баивгъуыдта, фæлæ Царай фынгмæ бацыдис.

Хъасбол æм йæ цæст бæргæ фæныкъуылдта, фæлæ Царай нал акасти.

Фынгыл уæле бадтис фыййæутты хистæр, ассиаг зæронд лæг Гуыргъохъ, арахъхъы сыкъа райста æмæ акуывта уазджыты царæнбон. Ассиагау зыдтой Царай æмæ Будзи æмæ куывдтæ æмбарын кодтой иннæтæн дæр. Куы абадтысты иудзæвгар, уæд уырдыгыстæгæн нуазæн арвыстой Мисурæтмæ.

Мисурæт нуазæн райста æмæ йæ æрбахаста Будзимæ. Будзи нуазæн айста æмæ райдыдта:

— Кæд æз дæ нуазæны аккаг дæн, уæд, æвæццæгæн, дæуæн æфсымарæн аккаг дæр бауыдзынæн, æмæ мын æнæнизæй царут ма уарзон æмгар Цараймæ.

Фынгыл чи бадти, уыдонæй иутæ «оммен» загътой, иннæтæ та «бисмиллахи», æмæ нуазæн бындзарæй ануæзта Будзи.

Мисурæт сын йæ сæрæй акуывта æмæ аздæхти мусонгмæ.

ФÆНДЗÆМ СÆР

Æрхыхъæуы фæсивæд кувæндонæй æрцæйцыдысты хъæлдзæгæй. Къæнцылары цурмæ куы æрцыдысты, уæд сæ хъустыл ауадис æнуд цъæхахст, æмæ иууылдæр къæнцылармæ бакалдысты, кæрæдзи æфсæргæйæ. Дуармæ цы стражник лæууыдис, уый иуварс расхъиудта æмæ адæм фæмидæг сты. Æппæты разæй бауади Басил. Миддуар Басил сагъдæй аздадис, диссаг фенгайæ. Уадидæг йæ хъама фелвæста æмæ дзы хъæуыхицауы сæр афаста. Асиаты къухыл фæхæцыдис, æмæ æдзынæг ныккастис хъæуыхицауы тугæйдзаг сæрмæ, стæй цæхгæр фæзылдис æмæ йæ фæстæ раласта Асиаты дæр. Лидзынц дьууæ, фæлæ кæдæм, стæй цæман, уый сахæдæг дæр нæ зонынц. Хъæугæрон хызтис Басилы бæх; йæ къахбæттæнæй йын ацарæзта мукъубос, Асиаты йæ хъæбысмæ систа æмæ бæхы сарæзта хъæдмæ...

Фæсивæд хъæуыхицауы мæлгæйæ куы федтой, уæд ын-иу йæ къахæй алчи дæр иу цæф фæкодта, стæй иу лидзынмæ фесты.

Фæстæдæр стражниктæ иу къордæй æрбагæр-гæр кодтой, фæлæ уæдмæ хъæуыхицау йæ уд систа æмæ дæргъæй лæууыдис кæфы мардау. Цы кодтаиккой стражниктæ, уымæн ницыуал зыдтой æмæ сæхи кæрæдзийыл хафтой, зилдур кодтой æнæдзургæйæ. Телефон райста сæ хистæр æмæ дзурын байдыдта пъырыстыфмæ.

Æрхыхъæуы уынгты лæг нал уыдис, иууылдæр бадтысты хæдзæртты.

Хур фæцæйныгуылдис, фæлæ ма йæ фæстаг зæрин тæгтæ æппæрста фæллæд зæхмæ. Хъæууынгты фос разил-базил кодтой æнæфæкæсæгæй. Лæгæрстой кæртытæм, цæхæрадæттæм, уынгты хæцыдысты сыхъайæ, уасыдысты, фæлдæхтой каутæ, фæлæ сæм кæсæг нæ уыдис уæддæр.

Фосы уынар æмæ куйты райын арыдтой фæсхъæу стыр лæгæтты. Уыдис фæлмæн сæрдыгон изæр. Дымгæ чыр-чыр кодта хæдзарæй-хæдзармæ æмæ сусæг ныхас хаста, фæсхъæу цы стыр хъæд уыдис, уый рагон хихтæм... Стъалытæ ацы изæр арттивтой бынтон æндæр цæхæрæй. Адæймагмæ афтæ кастис, цыма хур куы алыгъдис, уæд мæй райдыдта стъалыты радыгай судзын.

Иунаг хæдзар дæр ацы изæр арт не скодта. Хъæу цæмæдæр æнхъæлмæ кастис, адæм рызтысты æмризæджы. Тынг куы æрталынг, уæд хъæуы фæстейæ зарын ссыдис, фæлæ сабырæй-сабырдæр кодта, стæй афтæ адард, æмæ хъуысгæ дæр нал æрбакодта. Фыццаг адæм афтæ æнхъæлдтой, цыма пъырыстыф æрбацæуы, фæлæ æрæджиау бамбæрстой, фæсивæдæй иу къорд сæхи хъæдмæ кæй айстой, уый. Уый базонгæйæ, хъæу тынгдæр тæрсын байдыдта æмæ хуыссæг никæйуал ахста.

Ахæстоны чи уыдис, уыдон фыр азарæй къуымты ныттымбылтæ сты, æмризæджы ризгæйæ. Хаттæй-хатт-иу Хъæвдын йæ сæр бауыгъта æмæ-иу æнæзонд худт бакодта: «Афтæ дын хъуыдис, сабагы фырт! Маладес, Басил, маладес! Гъеныр хынджылæг кæн мæрдты Барастыримæ дзæнæты. Цыма куыд æнхъæлдта, ирон адæм нæ нæ хоны?»

Ноджы та-иу бахудтис æмæ-иу йæ худ йæ цæстытыл æрæппæрста. Иннæтæй дзырд нæ хаудис. Ахæстоны рудзынгæй арвы цъæх зындис, фæлæ дзы уынар нæ хъуыстис.

Райсом раджы хъæу базмæлыдис чысылгай. Иугай уæндын байдыдтой уынгмæ. Уайтагъд хъæуыл хабар айхъуыстис æмæ

йæ хъус-хъус дзырдтой кæрæдзийæн: уæртæ, дам, Цыргъаума æрбахæццæ пьырыстыф. «Æрбацæуы, æрбацæуы, æмæ нæ сафдзæни». Хабар хæлиу кодтой арвы ферттывдау æмæ адæмы зæрдæты уагъта тас.

Уæдмæ дын доны фаллаг фарс разынд иукъорд барæджы, сæ разæй цыдис иу ставд лæг стыр сæнт сау бæхыл. Уый уыдис пьырыстыф. Адæмæн сæ фылдæр сæ хæдзæрттæм бацыдысты, фæлæ ма Дзека иукъорд лæгимæ уынгты рауай-бауай кодта æмæ адæмæн дзырдта:

— Ахæм диссаг æрцæутæ ма уызæнис. Куы йæ зонут, пьырыстыф мæсты кæй у, уæд ын хыгъд цæуылнæ цæттæ кæнæм.

Куы-иу дзы фехъуыстой ахæм дзырдтæ, уæд-иу алчи йæ чылдым фездæхта æмæ-иу йæ хæдзармæ фæци..

Пьырыстыф æмрастдæр ссыдис къæнцылармæ æмæ уым æрхызтис йæ бæхæй. Уыцы-иу цыд бакодта, хъæуыхицауы мард кæм лæууыдис, уырдам æмæ цыдæртæ фыссын байдыдта, йæ хызынæй цы гæххæтт систа, уым. Фыст куы фæци, уæд цæхгæр фæзылди марды уæлхъус æмæ фæсидт стражникты хистæрмæ:

— Ис уын йæ баныгæныны бар, — йæ къухæй ацамыдта хъæуыхицаумæ. Йæхæдæг рацыдис æмæ æндæр уаты сбадти æмæ цыдæртæ архайдта.

Адæм дис кодтой, куыд ницы хъуысы пьырыстыфæй, фæлæ сæм цы фехъуыстаид, къæнцылармæ иу дæр нæ уæндыдис.

Хур арвы астæумæ куы схæццæ æмæ хъæуыхицауы мард къæнцыларæй куы ахастой, уæд къæнцылармæ байвгъуыдта Дзека, йæ къухы гæххæтт, афтæмæй. Бацыдис æмрастдæр пьырыстыфмæ.

— Ныббар мын æй, дæ рын бахæрон, фæлæ худинаг дæр нæ уызæнис, фæллад уыздыстут ныр æмæ мæн фæнды, мæ хæдзары куы абадиккат. Афтæ дард дæр нæ цæрæм, дæлæ мæ дукани кæм ис, цæргæ дæр уым кæнæм. Баввæрсут ныл æмæ нæм бахъиамæт кæнут.

— Стыр бузныг, фæзындзыстæм уæм ацы сахатыл. Бузныг уæ саламæй.

Дзека йæм, йæ къухы цы гæххæтт уыдис, уый бадæдтынмæ хъавыдис, фæлæ йæхиуыл фæхæцыдис æмæ йæ йæ роны атыыста.

— Уæдæ уæм æнхæлмæ кæсдзыстæм, нæ зынаргъ уызджытæ, æгайтма нæм æрбауадыстут, кæд нæ сцух кæниккат ацы фыдбылызæй; нал стæм нæ сæрæн абырджытæй æмæ æвзæргæнджытæй.

Дзека разылдис әмә рараст йә хәдзармә. Фыццаг уынджы тигьмә куы әрхәццә, уәд ыл уым сәмбәлдис Дырис.

— Кәцәй уайыс, Дзека?

— Мәнә уәлейә уыдтән. Дәхәдәг кәдәм рараст дә?

— Цы йә әмбәхсон дәуәй. Мәнә хьаст хәссын пьырыстыфмә, чи зоны, мә зәххы хьуыддаг мын сараза.

— Цом уал махмә. Әз дәр уымә уыдтән. Ныртәккә йә хьәумә хьәуы әмә йәм уым ратдзынә дә хьаст.

Араст сты дыууә дәр Дзекайы хәдзармә. Дзекайы бинонтә змәлдысты әмызмәләдджы. Цәттә кодтой алы нозт әмә харинаг. Дзека әмә Дырис бацыдысты уазәгдон уатмә.

— Дырис, цәй әмә нә чи цы дары, уыдоныл хыгьд саразәм әмә сә афтәмәй раттәм.

— Әвәдза, уый хорз уайд.

Дзека йә фындз ныххиртт кодта әмә йә зәххыл ныццавта, стәй йә кьахәй асерфта... Райста фыссән әмә райдыдта фыссын.

— Цәй, әппәты фыццаг дзы Хьәвдыны ныффыссәм, уәддәр уый нал раирвәздзән әмә ма йын йә рәстдзинад чи равзардзән.

— Ды ныффысс Хьәвдыны, фәлә әз мә зәххыты мызд дывәрәй куы нә райсон, уәд ам ләг нәй...

Дуарәй уынар фәцыдис, әмә дыууә дәр фестадысты сә бынәттәй.

— Әгас цу, әгас, нә буц уазәг!

— Әгас цәут сымах дәр.

— Сбадут, сбадут, фәллад стут. Мәстджын стут. Уазджытә әрбадтысты фынджы алыварс парахатәй. Дзека рауадис хәдзармә әмә уайтагьд фәзындис бәгәныйы кәхцимә.

— Аназут уал дон. Дойны уын уыдзәнис, уә рын бахәрон.

Пьырыстыф кәхц райста әмә йә йә былыл сдардта.

— Мәләты узал нәу!

— Уәдә ма нәм уый дәр ма уа, уәд цәй адәм стәм мах, — загьта Дырис әмә худәнбыләй кастис пьырыстыфмә.

Дырисән йә цәстытә цьиуы цәстыты йас йеддәмә кәд нал уыдысты, уәддәр йә коса әрфгуытә тынгдәр әрттывтой, пьырыстыфмә кәсгәйә.

Дзека бынтондәр йәхицәй ныббузныг әмә уәлиуатты кәсын байдыдта.

Нуәзт әмә хәрд куы стынг сты, уәд Дзека әмә Дырис дәр сә хьәстытә байдыдтой пьырыстыфән радыгай.

Пъырыстыф сын зæрдæтæ æвæрдта.

— Уыдон уын мæ бар фæуæнт, тæккæ абон уын сæ сæххæст кæндзынæн. Зонын æй, куыд уæ мæстæй марынц ацы налат адæм, уый! Адоныл саргъ куынае сæвæрон, уæд симын нæ базондзысты, мах куыд фæнды, афтæ. Иу къорд уал сæ ахæстоны бады, фæлæ ма дзы ноджы иу къорды æрцахсдзынæн: æз сын афтæ бакæндзынæн, æмæ сæ дунетыл дæр куыд нæ уал сызмæлой.

Дзека æмæ Дырисы уæнгты ныфс бацыдис æмæ се 'цæгæй райдыдтой архайын, æдæрсгæйæ æндæрстой, ахæстоны чи бадтис, уыдоныл алцæмæй дæр, стæй рох нæ фесты иннæтæ дæр.

Хур фæцæйцыдис, фæлæ уазджытæ стынмæ нæма хъавыдысты. Дырис йæ хæдзармæ арвыста æмæ æрбахæссын кодта нæуæг нозтытæ. Сæ минас фылдæрæй-фылдæр кодта, стæй адæм дæр фылдæр кодтой чысылгай. Æрбафтыдис сыл Гæвди, йæ куыройы тыххæй хъæстмæ æрбацæугæйæ. Ноджы ма сыл æрбафтыдис Асджери — йæ фосæн хизæнтыл хъæстмæ. Даргъ кодта сæ ныхас. Афтид нæ кодта сæ фынг. Пъырыстыфы цæсгом ранай-рæтты сырх цывзыйæ фæсырхдæр æмæ йе 'цæг нозтмæ бахæццæ æрмæст ныр. Сеппæтæн дæр æвæрдта зæрдæтæ, æмæ хъæлдзæгæй æрвыстой рæстæг.

* * *

Ацы зарæг æрцыдис Басилы хъусыл, Мæры доны былыл бадгæйæ:

К-а-а-уæй уæрæй-дæ-рæйдæ-æ-æ»

Е-е-ей уæу-уæу рæйдæ, дам.

Цы кæнæм, уæй, лæппутæ,

Уæй, цы кæнæм, дам, цы кæнæм,

Йæ хъалон чи нæма бафыста,

Æмæ бафидын йæ бон кæмæн нæу?

Рауайут, рауайут ардæм, лæппутæ,

Ахæстонæй тар хъæд æнцондæр у...

Æдзынæгдæр ныхъхъуыста зарæгмæ.

Хъазуат мард чи нæ акæна

Фыдгултимæ хæсты, уымæн йæ къух

Мачиуал райсæд, сахъ фæсивæд...

Уайтагъд дзы равзәрста Мәцыхъойы зарәг әмә ныццин кодта. Сыстади әмә пыхсбынты, зарәг кәцәй цыди, уыцырдәм цауын байдыдта, хъахъхъәнгәйә. Иудзәвгар куы бацыди, уәд зарәг йә хәд цурәй нытътәлланг кодта. Әрәмбәхста йәхи хәмпәлты әмә хъахъхъәдта. Хъәды астау хъәддзау фәндагыл Гуыләвзагмә фәцәйцыдысты Мәцыхъо, Чито әмә йе 'мбәлтә. Фырцинәй уәрыккау скафыди йә мидбынаты.

— Гъей-гъей, ләппутә, ләппутә! Кәдәм цаут уый?

Зарджытә әгуыппәджы фенцадысты әмә Басилы 'рдәм раздәхтысты.

Әрбадтысты стыр тәрс бәласы бын әмә уынаффә байдыдтой, цы кәной әмә кәдәм фәцәуой, ууыл. Бирә фәдзырдтой, сә дзырд дәр кәрәдзийыл сфидыдта әмә араст сты дард балцы. Хъуамә әппәты фыццаг ссардтаиккой сәхицән саргы бәхтә, стәй сә хъару әмә сәхәдәг.

Цәуын байдыдтой сау хъәды әмә боны фәудмә ахәццә сты Кәсәджы быдырма. Хъәдгәрон быдыры хызтис кәсгон әлдары бәхрәгъау. Куыд нә уыдаид уыцы рәгъауы хорз бәхтә, фәлә рәгъаугәс хорз ивтонг уыди гәрзтәй, адонмә та, дыууәйә йеддәмә, гәрзтә нә уыдис. Ногәй та тәрхон байдыдтой әмә уайтагъд әрхъуыды кодтой хорз амал... Мәцыхъо йә гәрзтә ратта Басилмә. Басил әмә Чито рацыдысты рәгъаугәсы размә әмә йә стәрсын кодтой. Иннәтә та бәхтә ахстой. Әрцахстой авд бәхы, райстой бәхгәсән йә гәрзтә әмә уәд сивгъуыдтой се 'цәгәй хъәдмә. Ныр сын бынтондәр нал ис сә цыбыр цардмә әрыздахән, ныр ацыдысты сә әнусмә фәндагыл. Цалынмә Әрхыхъәуы хъәуыхицау уа, уәдмә сын уырәдәм ныццәуән нал ис.

Хъәды астау сә әрәйяфта мәйдар әхсәв әмә уым әрәнцадысты әхсәвиуаты. Ацы хъәд иууылдәр зонынц кәлиуәй, уымән әмә сә царды бонтәй бирәты арвыстой ам кустәйә. Ныр кәм сты, уым сын тас ницәмәй у әмә әдәрстәйә ныхас кәнынц сә царды хъуыддәгтыл. Иуы дәр сә нә уырны, афонмә Хъәвдыниты нә рауагътой, уый; фәлә уәддәр цәйдәр тәссаг ис сә царды. Нә цух кәны сә хъуыдыяә Асиаты хабар, әмә иннәтәй уәлдай әнкъарддәр у Басил. Азиат йә зәрдыл куы әрбаләууы, уәд та бынозәй ныууәфы. Чито хъуыды дәр ницы кәны. Әрмәст әй уый фәнды, әмә ма Цәрайы куы фенд искуы.

Арт пиллон калы маёйдары, йæ алыварс бадынц зноны хъæуон лæппутæ — абоны хъæддаг фæсивæд. Уыцы уæйыджы каст кæнынц артмæ дæр. Дзурынц алцæуыл дæр, цин кæнынц сæ бæхтыл. Читойæн йæ цæстытæ цæхæр калынц, афтæмæй сын дзуры Сырхауты Цæрайы хабæрттæ. Фæсивæд æм æдзынæг хъусынц, æмæ се уæнгты ныфс цæуы Читойы ныхæстæй.

— Уæдæ мах иунæг нæ уыдзыстæм ацы хъæдты, — загъта Мæцыхъо, æмæ йæ цæстом фæрухс.

Арт æрмынæг, æхсæв дæр йæ тынгмæ бахæццæ. Хуыссæг ахсын байдыдта фæсивæды. Æхсæв цыдис. Хъахъхъæнджытæ дæр сæ кæрæдзийы ивтой. Бон куы фæцъæх, уæд сæ бæхтыл сæргътæ бавæрдтой æмæ хъæд-хъæд сæ фæндаг хохрабынмæ сарæзтой. Дзæвгар куы сивгъуыдтой хъæды, уæд æрфысым кодтой суадоны былыл, цъæх нæууыл. Кæрдзын сæм нал уыдис æмæ æххормаг кæнын байдыдтой. Сæ фарсмæ хъæды уыдис стыр æрауз, уыцы æраузы та уыдис фысты дарæн æмæ дзы цардысты фыййæуттæ.

Сала ацыдис фыййæуттæм кæрдзынгу, фæлæ йæ куы базыдтой, хъæуæй чи ралыгъдис, уыцы Сала у, уæд ын ницыуал радтой æмæ фæстæмæ ныздæхтис. Гæнæн нал уыдис æнæ тыхæй райстгæйæ. Чито æмæ Басил, сæ сæртæ басылыхъхъыты, афтæмæй бæхтыл сбадтысты æмæ фыййæутты кæрдзынтæ æрхастой. Суадоны былыл парахат æрбадтысты æмæ фыййæутты кæрдзынæй сихор бахордтой.

Бæхтæ хызтысты цъæх нæууыл æмæ хуыррытт кодтой, аджын кæрдæг хæргæйæ. Хъæдбынæй хъуысти æвирхæу æнкъард цагъд уадынзæй. Суадоны узал дон кæсаджы цæстау æрттывта хуры тынтæм. Сæрдыгон бындзытæ лæбурдтой бæхтæм, æмæ бæхтæ тылдтой сæ хæмпус къæдзилтæ. Æрдз уыдис бынтон сабыр, æрмæст-иу хаттæй-хатт дымгæ æрбаулафыдис пыхсбынæй арахстгай. Хур æгæр тавын куы байдыдта, уæд фæсивæд баивтой ауонмæ æмæ уым улафыдысты. Æрлæууыдысты сæ зæрдыл сæ кæрдинаг хуымтæ æмæ иууылдæр мæт кодтой. Дебола мур дæр ницы мæт кодта, куыддæр æнæсагъæс каст йæ цæстытæй æмæ рауæг худт нал хызтис йæ былтæй. Чито дæр ницы уыйас хъыг кодта, фæлæ Басил уыдис хæрз æнкъард. Йæ цæстытылиу ауадысты йæ кæрдинаг мæнæутæ, йæ хъæмпынсæр хæдзар, йæ мад, йæ фыд æмæ йæ хотæ. Кæронмæ-иу йæ зæрдыл банцæдис ног хъуыды: цы уыдзæн? Ацы хъуыды-иу ын йæ сæрыхъуынтæ

арц абадын кодта әмә йә ныхәй сур хид калди.

— Гъей, гормон Басил, әз дә ахам куы нә хуыдтон, уәд цы митә кәныс, худинаг дәм нә кәсы? — зәгъгә, йын афтә бакодта Дебола әмә йәхи иуварс аздәхта Басиләй.

— Куыд нә сагъәс кәнон, куыд? Цы фәуыдзысты ма хотә, ма фос, ма фәллоу әппәтәй дәр? Цәмәй ма цәрдынән?.. Мәхи бацарәфтыд кодтон, әндәр ницы.

— Ау, әмә махән нәй хәдзәрттә, хотә әмә хортә? Махәй уәлдай ды цы сагъәс кәныс?

— Раст куы зәгъәм, уәд сымахәй кәмән цы ис? Фәйна хъуджы гәбазы йеддәмә ма уын исты ис? Сымах цәй сагъәсы әфсәрм ис?

— Цу, уәдә, дә рын бахәрәм, — әмә йын әмамынд акодтой сә къухтәй фәндагмә.

Басил фәсырх ис әмә ницыуал сдзырдта, әмә фәсабыр.

— Ныхәстә ницы сты, фәлә ацы әхсәв хъуамә Ёрхыхъәуы абәрәг кәнәм, әнәуый гәнән нәй, — зәгъгә, загъта Дебола әмә бәхтә здахынмә рацыдис. Ләппутә иууылдәр сразы сты, фәлә Басил йә хъус не 'рдардта.

ӘХСӘЗӘМ СӘР

Стражниктә къордгай фәдихтә сты әмә фәйнәрдәм ауадысты. Пъырыстыф къәнцылармә бацыдис әмә фынджы цур мәсты бадт акодта.

— Так, так! Йа им покажу, где-где Туруханский край. Йа им покажу!

Дзыппәй бапъирозтә систа, иу дзы йә дзыхы фәтъыста әмә йыл арт бандзәрста.

— Ахберд!

— Мәнә дән.

— Хъусы! Цу, әмә фидиуәг ныхъхъәр кәнын кән. Абон әмбырд ис әмә сихормә куыд әрәмбырд ой.

— Хорз! Ныртәккә.

Ахберд цәхгәр фәзылди әмә уынгты дәләмә фәраст фидиуәгмә.

Пъырыстыф йә хызынәй гәххәттытә систа әмә сә лыстәггай әвзәрста. «Мә хәләрттә Бибо, Азджериаты Хъазмәхәмәт, Сугъарты Хъылци. Адон сты, гъе, Дзека, Ды-

рис, Гæвди æмæ Азджерийы чи хъыгдары, уыдон». Гæххæтт йæ риуы дзыппы атъыста æмæ та иннæ гæххæттытæм кæсы.

— Аа, мæнæ сты, мæнæ! Æтт, тæхуды, ныр адоныл фæхæст у. Дæндагæй сæ бахæринæ Цæлыккаты Басил, Микоты Чито, Æлаты Сала, Бердиаты Дæхцыхъо, Гæлæуты Дебола, Андиаты Гби, Черенаты Ис-мел. Æтт, дæдæдæй, кæм стут ныр! Хъалон сæ уæддæр иу куы бафыс-таид, æмæ ма ма бафидæнт! Æз сын абон сæ мулк рахæсдзынæн. Аа!

— Æгас цу, Дзека. Цы хабар ис?

— Ницы, афтæ дæ абæрæг кодтон.

— Мæнæ адонæй кæмæ цы ис мулкæй?

— Дæ цуры, Басилы йедтæмæ, иумæ дæр ницы.

— Уæдæ сын куыд бакæнæм?

— Фæйна хъуджы сæм ис æмæ сын сæ ратæлæт кæнут.

— Сæ хæдзæрттæ та?

— Уыдон ничи балхæндзæнис, иууылдæр сæхи хуызæн мæнгард адæм сты; стæй хъуццытæн дæр ам уæйы мадзал не 'рцæудзæн, уымæн æмæ сæ æндæр хъæумæ скъæрын хъæудзæн.

Пъырыстыф йæ дæндагтæ фæзыхъхъыр кодта æмæ та йæ гæххæтт йæ риуы дзыппы фæцафта.

— Уа-а-ай, бай-хъу-су-у-т! А-бон уызæн-нис сихортыл æхсæны æмбырд, чи нæ æрцæуа, уый уызæн ивар, фæлæ нæ фехъуыстон мачи зæгъæд!

— Уый, сæрæй, фидиуæг куы у. Æцæг уызæн æмбырд? — зæгъгæ, Дзека афарста пъырыстыфы.

— О, — зæгъгæ, йын дзуапп радта. Уæд Дзека фестад æмæ тагъд-тагъдæй йæ хæдзармæ афардæг. Йæхинымæры хъуыдытæ кодта: «Адæм ма ам куы сæййафой, уæд мæм фæхæрам уы-дзысты æмæ ма цæмæн хъæуы».

Уыцы хъуыдытимæ бахызтис йæ кулдуарæй.

Адæм æмбырд кæнын байдыдтой тагъд-тагъдæй, цæмæдæр æнхъæлмæ кæсгæйæ.

Къанцылары цур адæм фылдæрæй-фылдæр кодтой. Хъæвдын йе 'мбалттимæ ахæстонай кæсы, фæлæ сæм хæстæг ничи цæуы: адæм иууылдæр къанцылармæ кæсынц, пъырыстыфмæ æнхъæлмæ кæсгæйæ. Цыма цы уызæнис? Цы зæгъдзæнис пъы-рыстыф? Ацы хъуыдытæ иуы сæрæй дæр нæ цух кодтой. — Адæм иууылдæр уыдысты æнкъард.

Пъырыстыф рацыди æмæ къанцылары тыргъæй дзурын бай-дыдта:

— Ерхыхъæу, сымах цы цъаммар ми бакодтат, уый абоны онг Ирыстоны никамæн ма бантыстис, фæлæ уын аслам не слæудзæнис. Паддзах падзах дæр уымæн у, æмæ, йæ рын бахæрон, ахæм митæ нæ бары. Сымахимæ афтæмæйты дзуран нæй, стæй дзырд æмбаргæ дæр нæ бакæндзыстут, фæлæ Сыбыры хъызт куы фенат, уæд æй базондзыстут, паддзах куыд тыхджын у, уый. Цæмæй уе 'ппæт сæфт ма æрцауат, уый тыххæй уе 'взæргæнджыты барвæндонæй раттут, уæ ардауджыты, уыдон уæ сафынц!

Адамæй иу дæр йæ сæр уæлæмæ нал иста, фæлæ масты хуызæй сæ лæдзджыты æнцойæ зæхмæ кастысты æнкъардæй.

Адамы æхсанæй Дзекайы хъалæс сыхъуыст:

— Мах зонæм, чи нæм цы гæнæг у, уый, фæлæ йæ, æвæццагæн, уæхæдæг дæр хорз зондзыстут, æмæ, цы хъæуы, уый уæхæдæг бакæнут.

— Махæй иу дæр æвзæргæнджыты нæ ратдзæнис, уымæн æмæ туджджынай тæрсынц адæм.

Дырис уыцы ныхæстæ рахъæр кодта йæ бынатæй æмæ фæхъус.

— Уæдæ кæд тугæй тæрсут, уæд сусæг хъалæс аппаратæм. Цæут иугай æмæ алчи дæр æвдисæд, æвзæргæнæг кæй хоны, уый. Стæй æркæсдыстæм æмæ кæй хъæуы, уыдон нымад æрцаудзысты æвзæргæнджытыл. — Афтæ куы загъта пъырыстыф, уæд мидæмæ баивгъуыдта.

Стражниктæ дуары цур æрлаууыдысты æмæ мидæмæ æрвыстой адæмы иугай. Иудзæвгары фæстæ мидæгæй пъырыстыфы хъæр фехъуысти кæртмæ:

— Ау, иу дæр уæм нæй? Хынджылаг ма кæнут!

Уыцы ныхæсты фæстæ хъæугæройнаг Быдзеу къæнцыларæй рауадис сырх-сырхидæй æмæ та кæронæй кауы æнцой алаууыди æнкъардæй.

— Цы кæныс, цы, Быдзеу, цæмæн дыл хъæр кодта? — загъгæ, йæ бафарста гæвзыкк Адза.

— Иарæппын, кæй сын бавдисон æвзæргæнæгыл. Æз загътон, иухатт ма Дзека йæ дуканийы аст джиранкайы мæнæу адафта æмæ, загъын, уымæй йеддæмæ æвзæргæнæгæй никай зонын. Уый мæм йæхи бирæгъы хуызæн фæкодта æмæ æз дæр кæуылты раирвæзтæн, уымæн ницы базыдтон.

— Ай цавæр хъуыддаг у, уымæн ницы зонын. Цæй, цæмæн фæрсынц мах хуызæн мæгуырты, мыййаг нæм куы

на байхъусдзысты. — Адза йæ къæбут аныхта. Уæд æм фæдзырдта стражник мидæмæ.

ÆВДÆМ СÆР

Хур ма хурныгуылæны мæнг цæджындзыл лæууыдис, йæ бæндæнтæ та фурдмæ ауагъта æмæ афтæмæй худти сагъæссаг зæхмæ æмæ æппæты фыццаг та Æрхыхъæумæ.

Дынджыр сау бæхыл сау схъæл рихиджын пъырыстыф уын-джы тигъæй æрбазындис. Йæ фæстæ, сæ къухтæ баст, афтæмæй цыдысты æхсæрдæс лæджы. Ахæстыты рæхысты дзинг-дзинг тæрсын кодта куйты, æмæ хъæуы куйтæ æмрæйд кодтой. Ахстыты фæстæ уынгты цыдысты сæ бинонтæ ниутæ æмæ æрдиаггæнгæ. Чысыл сывæллæттæ сæ фыдæлты хъадамантæм кастысты тарст хуызæй, бæгъирд цæстæй.

Сабыргай уынгты æрбазылдысты æмæ доны коммæ ныйивгъуыдтой. Ахæстытæн сæ бинонтæ былæй дæлæмæ кастысты. Фæлæ-иу ахæстытæй исчи фæстæмæ куы фæкастис, уæд-иу аи стражник ехсæй æрысхуыста.

Дзайбойы гыццыл лæппу, кæсгæйæ, былæй асхъиудта æмæ дæлбыл ныххæррæгъ. Адæм ныффæдис сты донгуыронмæ. Фæдисæтты куы ауыдтой стражниктæ, уæд фæтарстысты æмæ дыууæ дихы фесты: иутæ ахæстыты скъæрдтой, иннæтæ та адæмы æхстой. Адæм къæдзæхрæбынты сæхи ныхъывтой, фæлæ лæппуйы мад, йæ рустæ тонгæйæ, йæ сывæллоны бырæгъты йæ хъæбысмæ æмбырд кодта. Стражниктæ аивгъуыдтой æмæ адæм дæр уæд марды цур æрымбырд сты кæугæйæ. Хъараггæнæг устытæн сæ хъарагæй зæрдæ хæлдис:

Уæ, туг дыл ныууара,

Сау зæрдæ мад.

Дыууæ æмбисонды

Дыууæизæрастæу

Кæуыл æрцыдысты.

Акаут, акаут, хорз адæм,

Кæуыны йеддæмæ ма нын цæй бар ис.

Уæ, ма фæрстæ дын æрбайхæлой,

Ма гыццыл хуры тын, гыццыл Бола.

Акаут, акаут, хорз адæм,

Худæн бонтæ уыл нал скæндзæнис,
 Акæут гыццыл Болайыл, —
 Уый хъæууынгты нал ахъаздзæнис,
 Стæй йæ фыды туг дæр нал райсдзæни.
 Йæ фыд сау хъадамантимæ
 Сау сыбираг бацис,
 Акæут, акæут, хорз адæм,
 Кæуинаг куы у нæ цард.
 Цы ма нын баззадис
 Сау цæссыгæй дарддæр.

Адæмы богъ-богъæй арыдтой донгуыроны, æмæ-иу уынар ныййазæлди дард кæмтты. Хур къуыртты ныббадти нæ урс хæхтыл, æмæ арвæй ставд уарыны æртæхтæ хауди Æрхыхъæумæ. Адæм сывæллоны мард нымæтыл сæвæрдтой æмæ йæ афтæмæй рахастой хъæумæ.

Изæр талынгæй-талынгдæр кодта. Хъæу сæ фос æфснайдтой. Фалæсыхæй дæр зарæджы уынар нал хъуыстис фыццагау. Зæрæдтæ дæр нал бадтысты ныхасы, Нарты каджытæ кæнгæ.

Дзека, Дырис æмæ иннатæ æрæмбырд сты Азджерийы хæдзары æмæ цæл кодтой, сæ хъуыддæгтæ рæстмæ кæй ацыдысты, уый тыххæй. Нуазæнтæ лæвæрдтой сæ кæрæдзийæн, цингæнгæйæ...

Адæмы кæуын мæрдджынмæ суанг æмбисæхсæвмæ дæр нæ банцадис. Уæлдай зæрдиагæй куыдтой, сæ лæгты Сыбырма кæмæн арвыстой, уыдон. Хъæдæй æваст гæрæхтæ сыхъуысти, фæлæ цы уыдысты, уымæн ничи ницы бамбæрста.

* * *

Хъадаманты дзинг-дзинг мæйдары фæллад æрдзы фæлмæн фыды мæстæй мардта.

Стражниктæ уæгъд нæ уагътой ахстыты, уайтагъд та-иу сæ алыварс æрзылдысты. Ахстытæй-иу исчи куы фæиуварс, уæддæр ын лидзæн нæ уыдис, уайтагъд та-иу æй стражниктæ базыдтой хъадаманты хъæрмæ.

Фæндагыл цæуынц, фæлæ ма сæ дзæвгар хъæуы бынатмæ. Мæйдар æмæ æнæдзургæ æрхытæ, къæдзæхтæ, стæй хъæд уагътой стражикты зæрдæйы судзгæ тас. Пъырыстыфæн йæ дзыхæй

дзырд дәр нал хаудис, стәй стражникты 'хсан-иу бәрәг дәр нал кодта, — чысыл-иу дымгә куы әрбадымдта, уәддәр та-иу йә уд сҗәйхауд фыр тәссәй. Йәхинымәр хъуыдытә кодта: «Уәд та Цәрай искуыцәй фәзынди, уәд ма цы кәндзыстәм».

Ахастытәй иу дәр нә дзуры, стәй сын дзырды бар дәр нәй. Цәуынц иууылдәр әнәдзургә, әнкъардәй, зәхмә кәстәйә. Сә цәстытыл уайынц сыбыраг уазәлтә, сә сабитә, стәй Әрхыхъәу. Цәуынц, сә зәрдә ницәмәй рухс кәны: дард фәллад фәндаг, сыбыраг зымәг, әндон хъадамантә әмә мәйдар әхсәв. Се 'ппәт дәр хъуыды кәнынц иу фарстыл, әмә уыцы фарст сә сәрәй нә цух кәны:

«Цәй тыххәй, цәуыл, цы кодтам?»

ӘСТӘМ СӘР

Дзекайы хъәр әнафоны хъәуы астәуәй сирвәзгис:

— Фәдис, фәдис, бабын дән! Фәхастой мә, фәдис! Адәм, мәррджынай, әндәрәй иууылдәр фәдисмә ракалдысты әмә Дзекайы дуканийы дуармә әмбырдтә кодтой.

Дзека йә дуканийы тыргы тарстхуызәй ләууыдис әмә адәман йә къухәй амыдта фәсхъәутәм, стәй әваст йә дзыхәй сирвәзгис:

— Марадзут, фәлидзынц хъәдмә!..

Адәм әнцәд ләууыдысты әмә сә иу дәр ницы дзырдта. Гәвди әмә Азджеридә, сә цәстытә цәхәртә калдтой, афтәмәй адәмы разәнгард кодтой фәдисмә, фәлә ницы, — ничи сәм хъуыста.

Быдзеу алаууыдис иудзәвгар, стәй йәхи әрбатыхта йә кәрцы әмә сә хәдзармә рафардәг.

«Афтә, афтә, әрс-тох! Бауадз әй, уый мәнәй мәнәу сайдта! Афтә, афтә, әрс-тох!» — Ацы ныхәстә йәхинымәры дзырдта хъәугәройнаг Быдзеу, йә хәдзармә куы фәцәйхәццә кодта, уәд.

Адәм алаууыдысты иудзәвгар, стәй уәд фәхәлиу сты сә хәдзәрттыл. Дзекайы цур ма баззадысты Гәвди әмә Азджеридә. Бацыдысты мидәмә, дуканимә, әмә нымәдтой, цы ма баззадис базайрагәй, уый. Иудзәвгар куы ацархайдтой, уәд кәрәдзимә фемдзаст сты әртә дәр әмә әнәдзургәйә уәззау ныуулафыдысты.

— Уәдә ма ныр ацы цард дәр цард у? — зәгъгә, загъта Дзека әмә хъуымацы топп тәрхәгмә баппарста. — Нәй, мәнән

ныр ам цэрэен нал ис, фәлә лидзын хъәуы искуыдәм — әдасдәр ранмә, — әмә та кәфымард гъәпәнәгмә бапшәрста.

— Нәй, нәй, Дзека, ацы адәммимә афтәмәй цэрэен нал ис, исты сын бакәнын хъәуы.

Азджерийы дзыхәй дзырд нә хаудис, фәлә зәрдиагәй әфснайдта дуканийы дәрәнтә.

— Ныр цы бакәнон, кәмән фехъусын кәнон?

— Әмә аниу хъаст та кәуыл кәныс? Чи уыдысты, уый ба-зыдтай?

— Зонгә та сә кәцәй бакодтон! Ды дәр, Азджери, иуәй-иу хатт ахәм гуымиры ныхәстә скәныс әмә диссаг. Куыддәр сымахәй рацыдтән, Азджери, уәд ардәм куы 'рхәццә дән, — кәсын, әмә дын мәнә мә дуканийы дуармә барджытә цыдәртә хәссынц әмә сә бәхтыл әвәрынц.

— Әмә бирә уыдысты?

— Уәдә, мард дә рабыра, бауадз уал мә! Цы сын зонын, цал уыдысты, уымән? Уыдон нымайыныл ма уыдтән. Гъе, кәцытә стут, зәгъгә, сәм сдзырдтон әмә мә әрбахстой, цәстытә цәхәр акалдтой әмә әрхы фәтымбыл дән. Уайтагъд цыдәр фесты барджытә. Әндәр әз ницы базыдтон, чи уыдыс-ты, уымән.

— Мәнән фарон мә куырой куы фәхастой, уәддәр фыц-цаг нә рабарәг сты, стәй дзәбәх куы разындысты. Кәд адон дәр рахъәр уаиккой, — загъта Гәвди әмә йә лулә ссыгъта.

— Бауырнәд дә, Дзека, мәнән мә фосәй куы фәхъәуы иукъорд, уәд сә әз зонгә дәр нә бакәнын әмә дәуыл дәр кәд ницы уыйбәрц фәзыниккой, кәй дә ахастой, уый, фәлә уәддәр ныр мәнәй хъәздыгдәр нал ис Әрхыхъәуы.

— Ма байрайут уә фос әмә уә куыройә, мән ныртәккә уыдон мәт нәй, аниу мә фыдгул фыстә дара кәнә къада куы-рой. Цәйяг сты уыдәттә! Әз ныр дукани дәр нал дарын, хъуамә дургәнән завод саразон. Федтат! Завод! Гъе, уый дзаума уыдзәнис, гъе, уәд мәм давынмә дәр ничиуал әрцәудзәнис, әмә әнцойә цәрдзынән. Мә иу къах иннәуыл сывәргәйә, баддзынән, афтәмәй уынаффә кәндзынән мә кусджытән. Сымах та уә къада куыройы әмә хъәбәркәдзил фысты фәдыл джыртт-джыртт кәндзыстут.

Әртәйән дәр сә арахъхы тәф былтә цавта. Кәд ныр афон нал у, уәддәр бадынц әмә зәрдиагәй ерыс кәнынц. Азджери

æмæ Дзека кæрæдзийæн дзырды бар нæ дæттынц, фæлæ Гæвди йæхи йæ куыройау къуымы ныхъывта æмæ ницы дзуры, æрмæст хаттæй-хатт уый дæр йæ дзырд баппары æхсæны ныхасмæ:

— Мæ куырой стыр пайда дæтты, алы бон дæр дзы дыууæ марты исын; æмæ мын æй фаут.

Дзека æмæ Азджери дарддæр ерыс кæнынц. Æппын æрæджиау дзурынæй куы бафæлладысты, уæд дуканийæ æддæмæ рацыдысты æмæ уынджы иучысыл алаууыдысты, стæй сæ хæдзæрттæм фæраст сты.

* * *

Мæрдджынтæй кæуыны хъæр кæд нал цауы, уæддæр дзы адæм æмбырдæй бадынц. Устытæ марды алыварс зылдгай ныхас кæнынц. Болайæн йæ мад йæ цуры бады æмæ, уæззау улæфгæйæ, цæсты сыг кæлмæрзæнæй сæрфы. Сыхæгтæ кæрт æфснайынц, суг сæттынц, цæттæ кæнынц хæдзар хæрнæгмæ.

Æхсæв афтæ мæйдар у, æмæ дзы лæг йæхи дæр нæ уыны. Хъæу сабыр, æнцой у, фæлæ хаттæй-хатт куыйтæ срайынц æмæ та банцайынц.

Дæлбылæй дон зæрдæхалæн уынгæг хъалæсæй æнкъард зарджытæ кæны фæллад æмæ тарст хъæуæн. Доны хъæр зæрдыл банцайы уæззау уартау, æмæ зæрдæ риуы гуыппытæ самайы.

Æрхыхъæу ацы 'хсæв бынтондæр сæрибар у. Хъæуыхицау — уæлмæрдты, пырыстыф ацыдис, стражниктæ ахæстыты акодтой. Хъæу баззадис йæхæдæг йæхицæн æмæ, æвæццæгæн, уымæн афтæ ныссабыр æнафоны, мæйдары Æрхыхъæу.

Нæ зоны Æрхыхъæу йæ сомбон. Нæ зоны, цы хуызæй та йæм йæхи равдисдзæн уæларвон рæсугъд сæууон хур.

ФАРÆСТÆМ СÆР

Чито йе 'мбæлттимæ хъæды æрæнцади; арт скодтой, æхсæвар хæрынц. Мацыхъо таурагъы хъæлдзæг у, æмæ аргъæуттæ кæны. Хъусынц æм йе 'мбæлттæ æдзынæгæй. Дзекайы дуканийæ сæ хордзентæ седзæгтæй сæ фарсмæ лаууынц.

— Уæд, дын, Дзека куы фæхъæр кодта, кæцытæ стут, зæгъгæ, уæд ыл æй ма æруадзон. Уайтагъд мыстау æрхы фæтымбыл. Бауадз æй, иу хъæуимæ ерыс кæны. Афтæ æнхъæл у, æмæ уый хуызæн никуы ис!

— Уый ма ницы, Дебола, фәлә диссаг уый уыдаид, әмә куыд фәдис кодта. Мәнә, иухатт әй Цәрай куы бастыгъта, уәддәр хъәумә ныццыди әмә афтә дзырдта: иу дәсы, дам, дзы амардтон, афтәмәй Цәрайтә әдәппәт цыппар уыдысты.

— Ха-ха-ха, әцәг дзырдта, әцәг, раст зәгъыс, Чито.

— Тәрсгә ма кәнүт, фәсивәд, Цәрай нын кәд әгас у, уәд ыл тагъд фембәлдзыстәм, уый нын фәндаг амондзәнис. Басил, кәд дәу нал фәнды махима, уәд дә бар дәхи. Мәнә нәм цы ис, уымәй дын хай әмә ацу Асиатмә, цәр йемә. Әрмәст дын зәгъын, куы дә әрцахсой стражниктә, уәд ирвәзән нал ис. Дә дымәгыл дын цәхх ныккәндзысты.

— Бәргә мә фәнды сымахима, фәлә мә хәдзар иунагәй баззадис әмә мә бон нә бауыдзәнис. Асиаты дәлә Кәсәджы мә хәлармә ныууагътон әмә йәм цәуын хъәуы, науәд цы фәуыдзән.

— Цәй сываз дә, цә, Басил! Уый әмә дын мәнә әз, мәнән уәлдай нәу... Әрхыхъәумә мын цәуән нал ис. Хъусыс, Басил, бафәрс-иу мын Дзекайы — мә лымәны, мә зәрдәйы гагайы. Зәгъ ын-иу, әрхы дә, зәгъ, Мәцыхъо фәтымбыл кодта, уый, зәгъ, сау ләппу у, нә дә, зәгъ, тәрсы уый әппындәр. Кәд, зәгъ, мәсты кәныс, уәд дон ануаз. Дә хорзәхәй, Басил, зәгъ ын-иу.

— Банцай-ма, Мәцыхъо, әгъгәд у, фәлтау Дзеготы фырыты аргъау ракән!

— Аргъау? Пахс-а-лыстән.

— Падж-а-лыстәны аргъау нә, фәлә...

— О, о, о, ныртәккә. Мә бар бауадз.

Артыл сугтә бавардта, йә былтә асәрфта әмә райдыдта аргъау кәнын:

«Уәлвәзы быдыры хызтысты Дзеготы фырытә, афтәмәй сәм кәцәйдәр бирәгъ фәзындис әмә сын загъта:

— Ныртәккә уә хәрдынаән. — Фырытән сә уд ауадис, фәлә ма афтә зәгъынц бирәгъән:

— Раздәр нә кәй хәрдынаә?

— Ууыл уәхәдәг бафидаут!

— Цәй уәдә дугъы рауайдзыстәм әмә нә фәсте чи баззайа, уый-иу раздәр бахәр.

— Хорз, рауайут.

Фырытә фәйнәрдәм фәцыдысты әмә сәхи рауагътой бирәгъмә әмә йә ныгуыппытә кодтой.

Бирагъан, магуыр, йæ фæрстæ фæтæбæкк сты æмæ дæлбылмæ атылдис.

Фæсадис иудзæвгар, стæй та сивгъуыдта хуссармæ; хуссары хызтысты рæуæдтæ æмæ та сын афтæ зæгъы:

— Хæргæ уæ кæнын!

Рæуæдтæ йæм дзурынц:

— У, дæ рын бахæрæм, зарын ма нæ уæддæр бауадз.

— Цæй, ныззарут, — загъта бирæгъ.

Родтæ ныббогъ-богъ кодтой, хъæу фæфæдис сты. Бирагъан та адæм йæ фæрстæ ныххостой, афтæмæй та аирвæзтис. Фæсад та иудзæвгар, стæй уæд сивгъуыдта хъæдмæ.

Хъæды хызтис сугдзауы хæрæг æмæ та йæм басхъæл ис бирæгъ:

— Ды та ма мын кæдæм ирвæздзынæ? Хæргæ дæ кæнын ныртæккæ.

— О, дæ рын бахæрон, ды ма ма æцы уæззау уæргътæй куы фервæзын кæнис æмæ дæ фæхъхъау куы фæуин. Æрмæст мæнæ ма зæвæты иу зæгæл ис æмæ дæ хъуыры куы фæбада.

— Æмæ йын раласæн нæй?

— Цæуылнæ, уæгъд у.

— Уæдæ радар дæ сæфтæг.

Хæрæг дард фæхаста сæфтæг æмæ дзы бирæгъы сæрæн ахъаз-заг ныуудæста. Бирæгъ мæскъмæ атылдис æмæ уым ныммарди. Абон дæр ма йын йæ мард зулчытæ хæрынц».

— Гъе, уый аргъау у, гъе! Дзекайыл дæр уыцы бирæгъы ми æрцыдис. Раст нæ зæгъын, Чито?

— Раст, раст, топпы фатау, фæлæ ныр хуыссын дæр хъæуы.

Сæ бæхтæ сæ цуры пыхсытыл бабастой, афтæмæй арты алыварс рæнхъытæй æрхуыссыдысты.

Май арвы астауæй цырагъау рухс кодта фæйнæрдæм. Хуыссыдысты фæсивæд. Æвæццæгæн, сæ балц фæндараст кæй фæци, уый цинæй уайтагъд афынæйтæ сты.

Бæхтæ æнцæд лæууынц æмæ, цыма зæхмæ хъусынц, уыйау сæ сæртæ дæламæ æруагътой.

Хъæды чысыл дæлдæр цæйдæр уынар стынг ис, стæй цыдæр уæззау ныуулафыдис. Фæсивæд рагæппытæ кодтой æмæ сæ гæртæм фæлæбурдтой. Басил пыхсбыны амбæхсти. Хъусынц, фæлæ никуы æмæ ницы, кæцæйдæр ма иу мехъхъ фæцыдис, стæй та хъæд басабыр.

— Цымæ, цы уа? Цом-ма, Мæцыхъо, мах æй абæрæг кæнæм,

— загъта Чито амае фæраст сты хъæды дæлаема. Цæуынд хъуызгæ-хъуызгæ, фæлае нукуы амае ницы. Æваст фæлаууыдис Чито амае Мæцыхъойæн йæ къухай йæ былтыл фæхæцыдис. Сæргъæвтой топпытæ амае амаæхст фæкодтой. Мæйрухсы сæм бæлвырд фæзындис, бирæгъ куыд фæфæлдæхтис, уый.

— Мæнае и, мæнае и, адæм. Йей-и-и, — загъгæ, ныхъхъæр кодта Мæцыхъо фыр цинай.

Бæхтæ топпыты хъæрмае знæт кæнын байдыдтой, фæлае съл иннæтæ хæцыдысты.

Уалынма Мæцыхъо бирæгъы йæ дымæгæй сласта.

— Гъай та уын, Дзæботы фырыты чи хордта, уыцы цъылынгдымæг. Фæдтат, мæнай уый йæ куыд афæлдæхта!

Лæппутæ худæгæй къæцæлтæ кодтой бирæгъы мард амае Мæцыхъойы ныхæстыл.

— Чито цы фæци?

Зындзæнис уый дæр, цæмаей йын тæрсут, мæнае куы ис гæбæр дымæг.

Чито дæлдæр ныццыди хъæды амае бирæгъы хæстытæй сæгуыты уым ссардта амае йæ æрбаргæвста. Йе 'ккой йæ бавæрдта амае йæ сæ бынатма схаста.

— Ай та уын физонæггаг Сырдоны хардзæй!

Хуыссæг ма кæм уыдис, фæлае фæсивæд зилæнтæ кодтой. Уæдма Басил дæр кæцæйдæр фæзындис амае къæмдзæстыгæй арты цур æрбадтис.

Бон куы фæцъæх, уæд Басил йæ бæх баифтонг кодта, йæ хай райста алцæмаей дæр амае араст ис Кæсæгма, Асиатма. Мæцыхъо ма йæм хъæр кодта фæстейæ:

— Гъей, цы дын загътон, уый дæ ма фæрох уæд, зæгъ ма-иу Дзекайæн мае номæй!

Фæлае Басилы сæры бынтондæр æндæр сагъæстæ уыдис, нал æй æндавта йæ цард. Фæсмон кодта йæ митыл. Æрмæст ма уымае бæллыдис, цæмаей ма йын сабыр цæрыны фадат æрцæуа, фæлае йын ахæм цардæй цæрæн нал уыдис амае уый йæхæдæг дæр æмбæрста.

Цæуы фæндагыл хъæды астæу, фæлае йæм афтæ кæсы, цыма йын алы къудзи дæр афтæ зæгъы: «Нæуæндаг!»

Цæстытæ тартæ кæнынц, амае фæйнардæм ракас-бакæс кæны. Æппын æрæджиау бæхы басхуыста амае тагъддæр уа-йын байдыдта. «Хъæдаей ма куы аирвæзин, хъæдаей, уæд мын

кад фенцондәр уайд». Ацы хъуыды йæ сæрæй нал хицæн кæны æмæ бæхы фæрстыл нал ауæрды.

Мæнæ хъæд фæци æмæ йæ размæ разындысты бур-бурид мæнæуы быдыртæ. Йæ цæстыты сыг æркалдис. Йæ зæрдыл æрлæууыдысты йæ хуымтæ æмæ йæ маст фыцын байдыдта.

Æмбисбон йæ фысымыл сæмбæлди. Бацыди кæртмæ æмæ æрфистæг; йæ размæ рауадис йæ фысым, фæлæ куыддæр æнкъардхуызæй.

— Цы кæныс, Бæтыхъо, цæуыл æнкъард дæ?

— Ницы, æнкъард дæр ницы дæн, фæлæ Асиат рынчынго-мау у æмæ...

Кæрты фæуагъта бæхы æнæфснайдæй æмæ мидæмæ бауадис. Асиат хуыссыдис сынтæджы фæлурсæй, фæлæ, Басилы куы ауыдта, уæд йæ цæсгом фæхъæлдзæгдæр.

— Гъæй, цы кæныс, цæмæй рынчын дæ? — зæгъгæ, йæ фæрсы, фæлæ Асиатæн дзурын йæ бон нал у, хæр-хæр ма кæны.

Цыдысты бонтæ æнкъард æмæ даргъæй.

Асиат бонæй-бонмæ тадис, стæй уæд амарди, æмæ йæ Кæсæджы уæлмæрды иу кæронæй баныгæдтой.

Басил-иу алы райсом æмæ изæр дæр ссыдис Асиаты ингæнмæ æмæ-иу уым зæрдиаг фæкуыдта.

Бонтæ цыдысты æмæ Басилæн йæ сагъæстæ уæззауæй-уæззаудæр кодтой. Куыд фæстæмæ бынтондæр дзæгъæл кæнын байдыдта. Æнæхъæн æхсæвтæ-иу баззади Асиаты уæлмæрды цур дзыназгæйæ.

Кæсæджы хъæу дзурын байдыдтой, Бæтыхъойы уазæг, дам, сæрра ис.

Иубон куы уыдис, уæд Басил æппындæр никуыцæйуал разындис. Йæ хицау æй тарстхуызæй агуырдат, стæй йæ Асиаты цырты цур мардæй ссардтой. Æцæгæлон адæм цæмæй зыдтой, цы æрцыди Басилы, фæлæ йын уæддæр ингæн скъахтой æмæ йæ Асиаты фарсмæ баныгæдтой. Бæтыхъо дыууæйæн дæр сæ алыварс быру скодта æмæ сæм цæутæ дæр нал кæны бæрæгтæнæг.

Майрæмизæр куы вæййы, уæд Кæсæджы уæлмæрд æмызмæлд фæкæны адæмæй, алчи фæмысы йæ мæрдты, фæлæ ацы дыууæйы цур ничи абады, ничи сыл рахъыг кæны. Æрмæст сæ быруйы рæбын куыйтæ фехсынынц фынгтæй раскъæфæггаг стджытæ. Афтæмæй лæууынц дыууæ ингæны фæрсæй-фæрстæм Кæсæджы кæройнагдæр хъæуы.

ДÆСÆМ СÆР

Цыдысты ахæстытæ с'нкъард фæндагыл æнкъардæй. Стражниктæ сæ алы фарс зыдысты Терк Турчы рæгъауы уырсытау. Хъадаманты хъæр мæйдары дардмæ хаста рог дымгæ. Дымгæ фæйлыдта ахст зæронд лæгты зачъетæ.

Æрдз уыд бынтон сабыр малы донау. Ныр сæ бирæ нал хъæуы сæ бынатмæ, пъырыстыф дæр уæндондæр кæнын байдыдта.

Арвыл мигтæ чысылгай бырын байдыдтой фæйнæрдæм æмæ арвæй рухсы цъырттытæ хаудысты зæхмæ. Ахæстытæ æрхмæ бахæццæ сты: пъырыстыф разæй цæуы йæ сау бæхыл. Æввахс кæцæйдæр топпы гæрæхтæ фæцыд æмæ пъырыстыф, стыр бæласы ракалдау, йæ бæхæй зæхмæ æрхаудис. Поджыдæр та гæрæхтæ æмæ стражниктæй дыууæ æрхаудис зæххы хъæбармæ, — уæззау ныууæфыдысты.

— Гъей, куыдзæй чи райгуырди, уыдон, цы ми кæнут уый! Æфсæрм нал ис? Зæрæдтыл хъадамантæ æвæрыны бар уын чи радта? Мах ирон адæм стæм æмæ ахæм худинаг нæ сæрмæ нæ хæссæм!

Æрхæй æртæ лæджы рауадис æмæ стражикты бынтондæр афистæг кодтой; сæ иу пъырыстыфмæ бауадис æмæ йын йæ къахæй йæ хæмхуртæ ныццавта.

Ахæстытæ сагъдæй аздадысты. Цы 'рцыдис, уымæн ницы бамбарстой. Сæ къухтæй сын абырджытæ сæ хъадамантæ рафтыдтой æмæ сын загътой:

— Гъе ныр уæ бар уæхи, кæдæм уæ фæнды, уырдаæм цæут!

Ахæстытæ кæрæдзимæ ракас-бакæс кодтой, фæлæ сæ загъын никай бон ницы уыдис. Æппын æрæджиау Хъæвдын загъта:

— Æз, кæд зæронд дæн, уæддæр, чи стут, уый куы базонин, уæд уæ фæдыл цæуæг уаин.

— Мах дæр, мах дæр, — загъгæ, æмхъæлæсæй загътой адæм.

— Уæдæ кæд афтæ загъут, уæд цомут немæ, стæй нæ уæд базондзыстут!

Ахæстытæ сбадтысты стражикты бæхтыл æмæ абырджытимæ ацыдысты.

Цæуынц фæндагыл æмæ ныхас кæнынц кæрæдзимæ. Фæлæ сæ уæддæр иу дæр нæ зоны, кæдæм цæуынц, уый. Сæ фæндаг дарынц хъæдмæ, фæлæ хъæды цы ми кæндзысты, уый сæ ничи зоны.

Хъæдмæ куы бахæццæ сты, уæдмæ хур дæр скастис æмæ хъæдæн йæ халас згъæлдис зæхмæ. Иу æрдузы æрурæдтой æмæ уым уынаффæ кæнынц.

Абырджыты хистæр рацыди æмæ зæгъы:

— Кæй зæгъын æй хъæуы, сымах уе 'ппæт махимæ нæ ацæудзыстут, стæй уæ уадзгæ дæр нæ акæндзыстæм, фæлæ уын иу фæнд амонæм: ныр сымахæн уæхимæ цæуæн нал ис, уый тыххæй æмæ уæ уæд æрцауындздысты уæхи бæлæстыл. Фæлæ уæ иутæ ацæуæнт æндæр бæстæм. Иннæтæ хæтæнт сæхæдæг, мæнæ нæм цы æртæ зæронды ис, уыдон та мах немæ акæндзыстæм æмæ сын бынат ссардыстæм. Бирæ дзурын пайда нæу, мах цæуын хъæуы, фæлæ атæрхон кæнут уæхæдæг. Хистæртæ, цомут махимæ.

Дзырд куы фæцис, уæд йæ даргъ сау зачъетæ æрсæрфта æмæ йæ бæхыл абадтис. Йе 'мбæлтæ йæ фæдыл араст сты. Зæрæдтæ дæр цæуыңц уыдонимæ, фæлæ уæддæр сæ зæрдæ æхсайы: цыма чи сты?

Базадысты аннæтæ уым æмæ тæрхон кодтой сæ дарддæры царды уагыл.

Абырджытæ хъæды арфдæрæй-арфдæр цыдысты æнæдзургæйæ, зæрæдтæ дæр цæуыңц, фæлæ уæддæр сæ зæрдæ æхсайы.

«Чи зоны, кæд Цæрай у? Нæ, Цæрайы кой рагæй нал ис, уый нæ уызæнис. Хуыцау ма зæгъæд Цæрайы, уæд бабын стæм», — ацы хъуыдытæ хордтой зæрæдтæн сæ зонд, фæлæ дзургæ уæддæр ницы кодтой. Зæрæдтæ-иу дзæбæх суг куы федтой искуы, уæд-иу сæ зæрдæ бахъазыди æмæ-иу сæ цæстытæ ссыгъдысты.

Бон-сауизæрмæ тар хъæдæй нæ рацух сты, стæй хъæдæн йæ иннæ кæрон хохранын мусонгтæм бацыдысты æмæ уым æрхызтысты сæ бæхтæй. Сæ бацыдмæ æхсæвæр уæларты фыхти, стæй дзы иу диссаджы рæсугъд ус кæрдзын дæр кодта.

Куыйты рæйд, фосы уасын æмæ мусонгты уындмæ зæрæдтæн сæ хæдзæрттæ сæ зæрдыл æрбалæууыдысты æмæ хъыг кæнын байдыдтой, мусонджы дуармæ лæугæйæ. Цалынмæ абырджытæ бæхтæ æфснайдтой, уæдмæ зæрæдтæ дæр кæрты лæууыдысты, стæй сæ уыйфæстæ мидæмæ бакодтой. Артмæ сæхи батавтой, æхсæвæр сын бахæрын кодтой æмæ уыйфæстæ абырджытæй сæ иу хуыйсæрæй сцагъта æмбисонды зарæг.

Зæрæдтæ куы æрæууæндыдысты, уæд фæрсын байдыдтой абырджыты, чи сты, уымæй.

— Хъæвдын, чи стæм, уый дæр базондзынæ, манæ хуыйысæрæй кадæг ракаен, — зæгъгæ, загъта саузачъе абырæг æмæ зæрæдтæй иумæ хуыйысæр балæвардта.

— Ау, æмæ мæ ном та мын цæмай базыдтай?

— Базыдтон, хорз адæм бирæ ис дунейыл.

Хъæвдын ницыуал сдзырдта, фæлæ хуыйысæрæй рагон ирон кадæг цæгъдын байдыдта. Цæгъды æмæ йæм фæйнардыгæй хъусынц æдзынæг. Дистæ кæнынц йæ цæгъдыл. Уый дæр ноджы уынгæгдæр хъалæсæй ауадзы йæ кадæг.

Иудзæвгар фæхъуыстой Хъæвдыны кадæгмæ, стæй, куы бафæлладысты, уæд сын æфсин лыстæн æрдзæбæхтæ кодта æмæ йæхæдæг аивгъуыдта иннæ мусонгмæ. Иннæ дыууæ дæр ацыдысты, фæлæ ма сау зачъеджын абырæг баззадис сæ цуры. Зæрæдтæ йын лæгъстæ кæнын байдыдтой: чи стут, уый, нын схъæр кæнут.

— Хорз, уæдæ, кæд уæ афтæ тынг фæнды нæ базонын, уæд хъусут. Æз уын радзурдзынæн мæ царды хабæрттæ: æз мæхæдæг райгуырдтæн... — Æргуыбыр кодта æмæ артыл сугтæ бавæрдта. Зæрæдтæ сæ цæстытæ сæргъæвтой æмæ йæ дзыхмæ кæсынц. — Куырттаты комы æфцæгыл, кæйдæр фæсдуар, мæ фыд лæскъдзæрæны кæмæ уыди, ахæмы хæдзары. Чысылæй ме сыстырмæ мæ къæхтыл хуызæнæн дзабыр никуы уыдис, фæлæ мæ фыдимæ фосы фæдыл цыдыстæм æмæ афтæмай æрвыстам нæ бонтæ. Лæскъдзæрæны кæмæ уыдыстæм, уымæ нæ цух кæнæн бон куы 'рцыдис, уæд нын нæ хайæн йе 'рдæджы йеддæмæ нæ лæвардта. Мæ фыд йемæ схыл æмæ мын æй уый амардта. Ацы хабар мæнæн зын куыннæ уыдаид æмæ мæ фыды марæгæн хъамайæ йæ тъæнгтæ хурмæ ракалдтон.

Бафидыдтой дыууæ мыггаджы туг-тугмайыл, фæлæ пъырыстыф та уыдис, кæй амардтон, уымæн æрвад æмæ мæм ахсынмæ бацыдис стражниктимæ. Мæ туг та кæм баурæдтаин æмæ та хъамайæ æрсæрфтон: фыдгул афтæ, сæры фарс дыууæ ахаудта.

Мæн æрцахстой æмæ мæ ахæстоны бакодтой царгæцæрæнбоны æмгъуыдмæ. Къæхтæ æмæ къухтыл хъадамантæ бакодтой æмæ — дæ фыдгул афтæ.

— Къæхтыл æмæ къухтыл дæр?

— Уæдæ, уæдæ! Мæнæ ацы къæхтыл æмæ къухтыл æфсæн хъадамантæ дзинг-дзинг кодтой, Хъæвдын.

— Ау, әмә ма куыд раирвәзтә? — сдзырдта әнәууәндгәйә Асәх әмә та фәхъус әвиппайды.

— Дис ма кәнут мә митыл, ноджы фыддәр митә дәр вәййы. Афтәмәй уын хуыцау хорз ракәна, әд хәдамантә мә машинәйы бавәрдтой әмә ласгә дәләмә.

Бирәйә уыдыстәм иумә, зондджын ләгтә дәр бирә уыдис ахәстыты әхсән, фәлә ма ныр уыдон ныхәстә әппәтәй зәрдыл чи дары. Хабәрттә цыдысты, мах дәр цардыстәм ахәстыты цардәй. Систой нын-иу бон нә хәдамантә әмә нә кусын кодтой, әхсәв та-иу нә фәстәмә ахәстоны бакодтой.

Иубон куы уыдис, уәд әртәйә лидзын фәнд скодтам. Афтәмәй нә куы ракодтой, уәд хәмпәлты бамбәхстыстәм хәады әмә талынджы ралыгъдыстәм.

— Уәу, мәнә диссәгтә, әмә куыд ралыгъдыстут, дә хорзәхәй, фәстейә уә хәуыхицау нә расырдта?

— Дә дзыхыл ма фәхәц, дә хорзәхәй, Хъасбол, бауадз әй, — зәгъгә, та радзырдта Хъәвдын.

— Хъуыддаг бәлвырд уыдис, мәнән хәумә цауән нал уыди. Базыдтон цардәй уыцы рәстәджы чысыл цыдәртә әмә уәдәй фәстәмә нал уарзын, ләскъ чи дәтты, уыцы адәмы. Гъе, уый та уын мә царды хабәрттә.

— Әмә... әмә чи дә, уый нын куы нә схәәр кодтай, — загътой әмдзыхәй.

— Мә мыггаг у... — зәрәдтән сә цәстытә ссыгъдысты... — Сырхаутәй, мә ном та — Цәрай.

Зәрәдтә бынтондәр нал уәндыдысты сызмәлын, фәлә сә алчи йәхинымәры хъуыдытә кодта.

Әппынарәджиау Хъәвдын йә зачъетә әрдаудта әмә уәндонәй загъта:

— Цәрай! Дә къух мәм авәр, дә рын бахәрон.

Әгайтма дзәбәхәй раирвәзтә. Стыр бузныг, мах кәй фервәзын кодтай, уымәй дәр. Де 'гъдау әмә дә кад ирон ләджды аккаг сты. Бузныг, бантысәд дын дә царды бирә хорздзинәдтә!

— Цәй, цы зәгъон сымахән, хистәртә стут, фәлә нә фәсивәдәй иттәг бузныг нә дән. Мә фыдгул әлдар әмә хицауы цәф йәхимә райса! Цы кәнон, әз дәр хәәды сырды цардәй цәрын, мә бонтә афтәмәй тонын. Бәргә мә нә фәндыдис, кәй бафәнддзәнис барвәндонәй сырды цард, фәлә мә рәстәг афтә әрыийәфта. Нәй рәстдзинад, нәй ләгән кад әмә

агъдау. Иутæ царв æмæ сойы сæхи найынц, иннæтæ та сыдæй малынц. — Ацы дзырдтæ куы загъта, уæд йæ къух бæрзонд систа æмæ хъæргомауæй сдзырдта:

— Уырнæд уæ, æрцæудзæни хуыздæр дуг. Ахæстоны кæимæ уыдтæн, уыдон зæндджын адæм уыдысты æмæ-иу уыдон дæр афтæ дзырдтой: хур, дам, скæсдзæни сомбоны.

Къух æруагъта æмæ сагъæсыл фæци. Æртæ зæронды дæр ницы дзурынц, иууылдæр зæхмæ кæсынц æмæ хъуыды кæнынц.

Уæтæр бынтондæр ныссабыр. Хъæдæй æрæгвæззæг дымгæ хаттæй-хатт пæрпæргæнгæ æруайы æмæ мусонджы дуары æнцой алæууы. Дымгæйы фæлмæн дарæс дарийау сыр-сыр кæны æмæ уæлдæфы уадзы стыр æнхæлтæ. Мæй арвы астау зырнау зилы бурбуридæй æмæ худæнбылæй кæсы Балхъæды æгомьг бæлæстæм.

Цæрай рацыди æддæмæ, сугтæ сын бахаста йæ хъæбысы дзаг æмæ загъта «хæрз æхсæвтæ». Бацыди кæртмæ æмæ йæ цæст ахаста — бæх уæд, фос уæд, се 'шпæтыл дæр, стæй бараст ис йæхи мусонгмæ.

Зæрæдтæ кæрæдзимæ бакастысты, стæй та артмæ кæсынынл фесты.

— Диссæгтæ, диссæгтæ, уæдæ ма ныр мах цард дæр цард у? — зæгъгæ, сдзырдта Хъасбол æмæ йе 'мбæлттыл йæ цæст ахаста.

— Ай та æдзух дистæ кæны. Ныр дисты афон нал у, фæлæ хуыссын хъæуы. Дистæ райсом кæндзыстæм.

Ацы ныхæсты фæстæ Хъæвдын йæ рон халынмæ фæци. Асæх æнæдзургæйæ сыстади æмæ кæртмæ рацыдис. Уайтагъд кæртæй куыйты райын ссыдис æмæ Будзи рахъæр кодта:

— Æнцад, гæбæр бирæгътæ уæ бахæрой!

— Ницы, ницы, мæнæ æз æддæмæ рауадтæн.

Куыйтæ басабыр сты. Асæх дæр мидæмæ бацыди æмæ æртæйæ фæрсæй-фæрстæм схуыссыдысты. Уайтагъд сæ хуыссæг ацахста æмæ тарф бафынæй сты.

Мæй аныгуылди, уæтæр ныссабыр, стъалытæ кæсынц уæларвæй.

ИУÆНДÆСÆМ СÆР

— Мæцыхъо, дæлæты, дæлæты! Нæ уынынс?

Афтæ куы сдзырдта Чито, уæд йе 'мбæлттæ йæ фæдыл хъæдæн йæ арфмæ ныздахтысты. Фæндагыл æрбацæйцыди галуæрдонджын.

— Гъей, гъей, мардаен уæ аргæвстæуыдис... Цæ-бе-е-е! Цæ-бе-е-е-æ!

Уæрдонджын галты æнауæрдон нæмы æмæ сæ размæ суры. Цæлхытæ пыхсытыл фæхæцынц æмæ сæ къæр-къæр ссæуы. Галтæ се 'взæгтæ раластой æмæ размæ тырнынц.

Уæрдонджын фæйнардæм акæсы, стæй та фæхъæр кæны.

— Цæбе, цæбе, хе-е! Мардаен дæ аргæвстæуа! Хъулон, хъулон, цæбе!

Галтæ, сæ къæхтæй пыхс æмæ хъамыл æвдæрзгæйæ, згъорынц размæ.

— Чито, цымæ чи уа уыцы уæрдонджын, басгарæм æй, и? — æмæ йæ æрфгуытæ бæрзонд систа Мæцыхъо, йæхæдæг фæндагмæ хъусы, уæрдоны хъæрма.

— Цæй-ма, Чито, дæ хорзæхæй, чи у, базонам æй.

— Кæд уæ афтæ тынг фæнды, уæд æм акæсут, фæлæ уæхи бахъахъæнут.

Исмел æмæ Сала дæлвæндæгты ныццыдысты, иннæтæ та уæлæты. Уайтагъд Мæцыхъойы хъæр сирвæзтис:

— А-а-а, дæ бон хорз уа, дæ рын бахæрон, кæцæй фæдæ, кæ? Цы хур, цы къæвда дæ æрхаста мах цурмæ? Бирæ дзырд пайда нæу, фæлæ ма дæ уæрдонæй рахиз. Фысым дын уыдзыстæм.

Уæрдонджынæн йæ цæстгом фæфæлурс, фæлæ йæ коммæ дзырд нал æфтыдис. Рахызти æмæ зæххыл слæууыдис йæ уæрдоны цур фæлурсæй.

— Цæй, Азджери, кæцæй уайыс, цы хабар дæм ис? Пъырыстыф нæма ацыдис?

— Цæй хабар мæм ис, цæ, Чито, дæ рын бахæрон.

— Æ, гæды рувас! Дæ зæрде мах нæ фехъуыстам сымах митæ. Бахатыр кæн, лидзæн нал ис ныр. Ам дын сау лæппу ис, сау. Æз Мæцыхъо дæн, Мæцыхъо. Гъæйтт, лæппутæ, æмдзæгъд! Азджерийæн иу кафт, хистæры кафт!

Сала йæ дзыхæй цæгъды зилгæ кафт. Фæсивæд зылдæй лæууынц æмæ кæсынц Азджеримæ. Азджери йæ сæр æруагъта æмæ зæхмæ кæсы.

— Уый куыд лæууы нæ уазæг, иу кафт тагъд, Мæцыхъо!

Мæцыхъо дамбаца фелвæста æмæ йæ Азджеримæ фæдардта:

— Нæй, уæдæ, хæрæджы къæлæу?

— Фæлæуу, фæлæуу, ма амар, кафын!

Ацы ныхæстимæ Азджери астаумæ рацыдис. Лæппутæ та схъар кодтой æмæ сæмдзæгъд кодтой.

— Гъей, гъей, æрс тох, æрс тох! — Зилы Азджери æмæ кафы æнæбарыгомауæй.

— Дзæбæхдæр, дзæбæх!

Ацы ныхæстимæ та Мæцыхъо дамбаца фелвæста. Азджери Мæцыхъоы размæ æрзоныгыл кодта.

— Ардæм, ардæм, лæппутæ! — зæгъгæ, фæдзырдтой Дебола æмæ Гыби уæрдоны цураей. Азджерийы сæ фыццаг фæкодтой, афтæмæй уæрдоны цурмæ бацыдысты.

Уæрдонай Дебола райста арахъхъ æмæ кæрдзынтæ. Галты фæсвæдмæ баздæхтой æмæ уым райдыдтой цæл кæнын...

— Цæугæ ныр, фæндараст фæу! Бафæрс нын-иу Дзекайы дæр!

Ацы ныхæсты фæстæ Дебола Азджерийы дæлчъылдым йæ урагаей скъуырда.

— Ай та дын нæ лæвар! — цъыкк, зæгъгæ, йын йæ фæсонтæн иу ныллæдæрста ехсæй.

Азджери фæстæмæ дæр нал фæкасти, афтæмæй ралыгъдис фæндаг-фæндаг. Лидзы, лидзы æмæ йын дымгæ йæ зачъетæ фæйлауы, йæ цæстытæ та цæхæртæ калынц, згъоры, уайы, тырны, фæлæ йæ сæрмæ иу хъуыды нæ цæуы. Цин кæны, кæй ма раирвæзтис, ууыл.

Лæппутæ сæ бæхтыл сбадтысты, галтæ сæ фыццаг акодтой æмæ хъæд-хъæд цæуынц уæлæмæ, хæхтырдæм.

Ныхас кæнынц, хъæлдзæг сты, нуазгæ дæр акодтой. Мæцыхъо зарын сфæлвары, фæлæ та йæ басабыр кæнынц. Цин кæнынц иууылдæр, Азджери сæ къухы кæй бафтыдис, ууыл.

— Æтт, тæхуды, ныр ма Дзекайыл фæхæст у, уæд ын æз, цы хъæуы, уый бæргæ бакæнин, фæлæ кæм, æй-джиди, гъей!

— Тагъд ма кæн, Мæцыхъо, тагъд дон фурды не 'ййафы, ууыл дæр фембæлдзыстæм.

— Сала, ды та æгæр æгуызæг дæ — æрæгмæтæ кæныс; кæд уызæнис уый?

— Ма тæрсут, фæсивæд, махæй ничи аирвæздзæнис, нырма нын бирæ бонтæ ис. Мæнæ Цæрайыл куы фембæлæм, уæд ма нæ цы хъæуы æндæр. Махæй иу дæр йæ хæдзармæ цæуинаг нал у.

— Æниу ныууай, æмæ дæ акусарт кæной, — сдзырдта Мæцыхъо æмæ йæ былтæ фесчыл кодта, — стæй нын, Мæцыхъоы зæгъдау,

цауан дәр нал ис. Раст куы зæгъæм, уæд барæй хъæддаг уай, уый кæй бафæндзæни, фæлæ нæ цард афтæ æрæййæфта. Тагъддæр цауæм, науæд нæ æхсæв ам æрæййæфдзæни.

— Ныр цаугæ кæнæм, фæлæ кæдæм? — бафарстой фæсивæд Читойы.

— Кæдæм куы зæгъат, уæд уæлæ хохраныны ассийаг уæтæртæм. Мæ хъустыл бынтон сусæг хабар æруадис, Цæрай ам ис, зæгъгæ.

— О, о, о, уæдæ цом тагъддæр æмæ йын-иу зæгъ, мæнæй уый, зæгъ, Мæцыхъо хуыйны æмæ, зæгъ, падджалыста, лæг у!

Фæсивæд æмхуызонæй ныххудтысты Мæцыхъойы ныхæстыл. Мæцыхъо йæхицæй фæбузныг, кæй сæ фæхудын кодта, уый тыххæй æмæ йæ бæхы басхуыста:

— Нуо-о, абырæджы бæх!

Фæсивæд та ногæй бахудтысты, æмæ йын Сала афтæ бакодта:

— Æ, кæд дæуæй абырæг нæй, уæд та дын цы зæгъон...

Кæцæйдæр фыййауы уадындызы уынар ссыдис, æмæ фæсивæд фæлæууыдысты.

— Æнхъæлдæн, лæппутæ, схæццæ стæм, ам лæуут, æз фыййаумæ ныууайон.

Чито рахызти йæ бæхæй æмæ пыхсбыны дæлæмæ ацыди. Уайтагъд фыййаумæ ныххæццæ.

— Байриай!

— Хос гелы!

— Кæцы уæтæрæй дæ ды?

— Мæн ассыйаг ис, ассыйаг.

— Уæдæ Цæрайы нæ зоныс? — Ацы ныхæстæ куы сдзырдта Чито, уæд фыййау йæ хуыз фæивта æмæ йæ сæр банкъуыста:

— Чи Цæрай у?

— Сырхауты Цæрай.

Фыййау иудзæвгар алæууыдис, стæй бæласмæ схызти æмæ мусонгмæ ассиагау цыдæр ныхъхъæр кодта. Уайтагъд пыхсы бынæй иу лæг фелвæстис.

— Кæцы дæ уый? Кæй агурыс? — сдзырдта уыцы лæг Читомæ.

— Ницы, мæнæ æризæр æмæ махицæн фысым агурын, — сдзырдта Чито æмæ уыцы лæгмæ бауадис. — Уæуу мæнæ, мæнæ, ды Будзи нæ дæ?

— Æмæ ма цæмæй зоныс ды та? — загъта уыцы лæг.

— Ау, нал ма зоныс? Æз Чито дæн, Чито. Цæрайы

кæрдзынхæссæг!

— Æмæ ма æгас у Чито?

— Мæнæ дæ цуры лæууы. Кæд ма лæгыл дæр æууæнк ис, уæд æз мæхæдæг дæн Чито. Цæрай цы фæцис?

— Цом мусонгмæ æмæ йæ уым фендзынæ.

— Уый дæр хорз, фæлæ мын æмбæлттæ ис æмæ уыдон дæр ракæнын хъæуы.

— Чи сты, цавæр æмбæлттæ?

— Уыдон дæр нæхионтæ сты, тæссагай сæм ницы ис, — æмæ ахъæр кодта: — Мæ-цы-хъ-о-о-о, ра-цæ-у-ут!

Читойы хъæрай хъæд ныййазæлыди, стæй фæстæмæ ары-хъуысти Мæцыхъойы хъæлæс:

— Фæ-цæ-уæм, фæ-цæ-уæм!..

Æрцыдысты Мæцыхъойтæ дæр. Фæцæуынц иууылдæр мусонгмæ. Хур фæцæйныгуылди, фæлæ ма йæ фæстаг тынтæ Балхъæдмæ æруагъта. Уасынц фæйнæрдыгæй фос, рæйынц та куййтæ дæр. Тигъæй куы бахызтысты, уæд мусонджы цур февæрдысты. Мусонгæй рацыди Цæрай æмæ Читойæн «æгас цу» загъта. Фæсивæд куы ауыдтой Цæрайы, уæд сæ цæстытæ ссыгъдысты, æмæ се уæнгты ныфс бацыди.

— Ну, лæппутæ, цы агурут ам? — сдзырдта сæм Цæрай худæнбылæй.

Мæцыхъо йæхи фæлæгхуыз кодта:

— Дæумæ ссыдыстæм, дæумæ, хъæстмæ. Цæрын нæ нал уадынц, — фæсырх æмæ йæ худ йæ цæстытыл æркодта, фæстадæр алаууыди.

— Ну, уæдæ уæ кæд цæрын нал уадынц, зæгъут, уæд уæхи батавут, мидæмæ рацæут!

Цæрай фæгуыбыр кодта æмæ мусонгмæ бацыди, йæ фæдыл бацыдысты иннæтæ дæр.

Мусонджы сыгъдис стыр арт, фæззыгон арт. Сæхи æрфистæг кодтой æмæ æрбадтысты фæсивæд арты алы фæрсты. Цæрай Читоæ фемдзасти æмæ ныддис кодта:

— Уæуу, мæнæ диссаг, Чито нæ дæ?

— Чито бæргæ дæн, — загъта Чито къæмдзæстыгæй,

— Мах дыл, уæдæ, уый фæстæ бирæ фæхыг кодтам, базыдтам æй, дæ аххос кæй нæ уыди, уый. Цæвиттон, Будзи афтæ, дæу куы фехстой, уый фæстæ, рæдыдæй, дам, æй амардтам. Цы гæрахыл цыди дзырд, уый, дам, афтæмай æрцыди æмæ, дам,

пыхсбынты бәхтә куы сҗайластам, уәд, дам, ма хырымаг йә мәнҗкәхыл әвәрд уыди әмә, әвәццәгән, пыхсыл куы фәхәцыд, уәд фәгәрах кодта. Хъуыддаг афтә кәй әрцыди, уый та, дәу куы фехстой, уәд базыдтам, уымән әмә йә хырымаг не схаҗыди. Махән әй куы дзырдта ацы хабар, уәд хуымәтәдҗы мәстдҗын баистәм.

Дуарәй Будзи бахызти.

— Будзи, дә хабар ракән Читойән.

— Ракән, ракән, диссаг у уый, уәвгәйә дәр. — Кәсынц фәсивәд фәйнәрдыгәй, фәлә хабарән ницы әмбарынц.

— Тәрстә ма кәнүт, фәсивәд, — зәгъгә, сдзырдта Цәрай фәсивәдмә әмә әддәмә раивгъуыдта. Чито йә сәр йә уәрдҗытыл әрәвәрдта әмә йә зәрдыл әрбаләууыди, Цәраймә дамбаца куы дардта, хъәдәй гәрах куы фәцыди әмә йә дамбаца мәсчъырдам куы фехста, уый. Әрләууыди йә зәрдыл, уәд куыд тынг фәтарсти әмә йәхинымәры сыфсәрм.

Исдугмә фәсивәд бадтысты әнәдзургәйә, стәй уәд хабәрттә дзурын байдыдтой Будзийән. Будзи сәм хъуыста әнәдзургәйә әмә-иу хаттәй-хатт йә мидбылты бахудти...

— Уә, уе 'хсәвтә хорз уа, фәсивәд, әмә әгас цәут, цы хур, цы кәвда уә әрхаста?

Ләппутә фәстадысты.

— Уәуу, мәнә диссәгтә!.. Хъәвдын, Асәх, Хъамбол. Раирвәзтыстут? — әмхәләсәй сдзырдтой фәсивәд.

Зәрәдтә бацыдысты мидәмә әмә рәбынай әрбадтысты.

— Сбадут, сбадут, ләппутә, цы ләуут. Әрхыхәуы мидәг куы нә стәм, цы 'гъдәуттә дәттут, уә рын бахәрон, — сдзырдта зәрәдты хистәр Хъәвдын. Фәсивәд сбадтысты, Будзи әддәмә рауади әмә Цәраймә әд фынг фездәхтысты.

— Хъәвдын, фәсивәд дәр фәндагәй сты, стәй сымах дәр әххормаг стут, исты уал ахәрут, — сдзырдта Цәрай әмә фынг әрәвәрдта астәуәй.

— Хорз, хорз, дә рын бахәрон, Цәрай, — әмә сә зачъетә адаудтой хистәртә.

Бахордтой әхсәвәр, стәй сын бауат кодтой әмә иууылдәр схуыссыдысты. Цәрай сын «хәрзәхсәв» загъта әмә ацыди Будзиимә иннә мусонгмә. Мәцыхъо ма артыл сугтә бавәрдта, стәй уый дәр бацыди лыстәнмә. Зәрәдтә райдыдтой сә хабәрттә әмә сәм әдзынәг хъусынц фәсивәд. Хаттәй-хатт

артæй фесхъиуы стъæлфæн, æндæр уынар никацæй цæуы.
 Æрдз басабыр. Адæм улæфынц, фос дæр сабыргай, арахст-
 гай, сынæр цагъдынц. Хъæвдын фæсивæдæн йæ хабæрттæ дзу-
 ры. Арт судзы, стъæлфæнтæ хауынц къæр-къæргæнтæ
 лыстæнмæ.

ДЫУУАДÆСÆМ СÆР

Сабыргай цыдысты бонтæ æмæ хастой семæ ногæй-ногæ
 хабæрттæ. Цардысты ассиæгты уæтарты Æрхыхъæуы фæсивæд
 æмæ цыдысты уырдыгæй хæтæны. Бонджынты стыгътой æмæ
 цардысты. Æртæ зæронды ассиæгтæн фыййау цыдысты æмæ
 уыдон дæр ирхæфстой сæхи, тыдтой сæ царды бонтæ. Бон-
 сауизæрмæ не 'нцади уадынды уасын Балхъæды кæронмæ
 хæхтæй. Æртæ зæронды-иу фос сыскъæрдтой æртæ рагъмæ
 æмæ-иу уырдыгæй кæрæдзийæн цагътой нæртон, æнкъард
 цагъдтытæ. Фос-иу хызтысты зад кæрæджы бон-сауизæрмæ
 æмæ изæры æфсæстæй уæтæртæм цыдысты сынæр цагъдынмæ.

Цæрай дæр царди Мисурæтимæ æнкъард, æмхуызон цардæй.
 Мисурæт ныр знæт нал кæны, стæй Цæрайы дæр сырд нал хоны,
 уæдæ сын лæппу дæр ис, ныр ыл цæуы иу-цыппар азы, мæлгæ
 дæр сæ акодта иу-дыууæ сывæллоны.

Хурбоны Цæрай йæ саргъы дзаумæттæм куы фæзилы тыр-
 гъы, уæд йæ лæппу йæ цурмæ рацæуы æмæ йæм афтæ сдзуры:
 «Баба, мæн дæр демæ акæн, мæнæн дæр бæх ратт». Цæрай
 бахуды йæ мидбылты æмæ йын йе уæхск æрхойы: «Ма тæрс,
 бабайы хур, дæ афон куы 'рцæуа, уæд дын дыууæ бæхы дæр
 ратдзынæн». Сывæллон фæбузынг ваййы æмæ йæ мадмæ аз-
 гъоры æппæлынмæ.

Бирæ бонтæ Мисурæт, бадгæйæ, бирæ фæсагъæс кæны, стæй
 уæд Цæрайы цурмæ бацæуы æмæ йын фæзæгъы:

— Ныр кæдмæ цæрдзыстæм афтæмæй?

Цæрай йын дзуапп радты худгæйæ:

— Цалынмæ дæ цагæт мæн амарой, уæдмæ. Цалынмæ дæ
 цагæт сæ бынаты цæрой, уæдмæ; фæлæ уыдон уым куы нæ уал
 цæрой, уæд мах сæ цæрæнтæм ныллиздзыстæм æмæ уым
 цæрдзыстæм.

Уæззау ныуулафы Мисурæт æмæ аздæхы фæстæмæ
 мæстыйæ. Кæд æрсабыр Мисурæт, уæддæр йæ мæстыгæр нама

уадзы, нәма — йә сәрыстырдзинад. Бирә хәттыты йын Цәрай алывыд фәкалы, фәлә уәд йәхи фәсырх кәны Мисурәт әмә ма фәзәггы әрмәст иунаг дзырд: «Уә, дәләмә әрхауа, мә хуыцау, мән чи ралгыста». Ацы дзырдты фәстә Цәрай фәмәсты вәййы, йә сәр батилы әмә йәм бавзиды, фәлә уәд Мисурәт хыпп-сыпп нал фәкәны.

Цәрынц афтәмәй сау хәды астау Цәрай әмә йе 'мбәлтә, стәй Әрхыхәу дәр.

Иубон куы уыдис, уәд Цәрай топп сыгъдәг кодта кәрты әмә йәм Чито бацыдис әмраст.

— Цәрай, Хъасбол та кәм ис, ам ыл мә цәст куы нә хәцы?

Цәрай топп иуварс әрәвардта, кьодахыл әрбадтис әмә райдыдта:

— Хабар дын радзурдзынән, фәлә мәнә мә цуры абад. — Дзыппәй чыссә систа әмә йә луә тамакойә ныннадта. — Мах дәуәй куы фәхицән стәм, уәд мәнә не 'фсины рахастам Хъарадзаутәй. Уый ды дәр фехъуыстаис, әвәццәгән.

— Куыд нә, куыд нә: уый йеддәмә кой куы нә уал уыди Әрхыхәуы.

— Уый фәстә ам куы әрбынат кодтам, уәд Хъасбол сфәнд кодта Налцыкмә фәцәуын. Ацыди мәнә нә фыййәутгәй иуимә. Иу бон нә, иннә бон нә, әртыккаг бон дәр нә. Әппын-әрәджиау мәнә фыййау, зәронд ләг, ацыдис сә бабәрәг кәнынмә. Бирә сә фәцагуырдта әмә сыл нал хәст кодта, стәй йын иу кәсгон ахәм хабар ракодта: майрәмбоны, дам, Налчыччы стыр базар уыдис, афтәмәй базарәй цәйдәр хъаугъайы хъәр сыхъуыстис, уалынмә топпыты хъәртә дәр фәцыди. Бацыдтән, дам, хәстагдәр, хъаугъа кәм кодтой, уырдем. Афтәмәй дзы иу бәзәрхыг бәрзонд ироныл кәсгон стражник йәхи ныццавта, уалынмә иннәтә дәр әрбакалдысты, ироны сбастой әмә йә сә разәй акодтой. Ироны фәстә, дам, иу ассиаг цыд әмә цыдәртә дзырдта, уый дәр сә фәстә акодтой иннә стражниктә. Ацы хабар схаста зәронд ләг, фәлә, әндәр цы фесты, уымән ницы базыдта.

— Әмә сә уәдә ныр дәр ницыма хъуысы?

— Иукьорд бонтә куы рацыди, уәд хабар сыхъуыстис, Хъасболы, дам, Сыбырма фесафтой, йемә цы ассиаг уыдис, уый та бады ахәстоны Налчыччы. Уәдәй фәстәмә Хъасболәй хабар нал ис.

Цәрайән йә цәстытәй сыг әрхъардта әмә йә дысәй асәрф-

та. Чито йæ цæстытæ дæлæмæ æруагъта, афтæмæй кастис зæхмæ.

Цæрай та сыстадис æмæ сæрфын байдыдта топп.

— Махæн ныр Хъасболы сагъæс нал ис — йæ амонд цы уа, уый кæндзæнис, фæлæ йæ чи æрцахста, уый куы базонин, — загъта Цæрай æмæ йæ къухы фыд йæ дзыхы акодта.

Чито бады æмæ хъуыдытæ кæны, æваст йæ сæр систа æмæ Цæрайы бафарста:

— Цæрай, æмæ Сыбыр дард у, цымæ, фæцæуæн æм нæй?

— Фæцæуæн та йæм куыннæ ис, уæдæ йæм Хъасболы кæуылты фæкодтой, фæлæ дардæй дард уызæнис.

Чито иудзæвгар хъуыдытæ кодта, стæй уæд загъта:

— Æвæдза, Хъасбол кæм ис, уый куы зониккам, уæд æм искай арвитиккам.

— Бæргæ, æмæ гъа, чи йын цы зоны. Кæд ма нæм хабар кæнид, уæддæр кæдæм æмæ кай номыл? Нæй, уымæн гæнæн нал æрцæудзæнис, фæлæ йæ чи æрцахста, ууыл æрзилын хъæуы.

Цæрай йæ лулæйы æртхутаг æрцагъта æмæ йæ йæ дзыппы фæцафта:

— Цы, уый зоныс, Чито?!

— Цы?

— Гæрзтæ нæ фылдæр æмбырд кæнын хъæуы, уымæн, æмæ ныр фылдарæй-фылдæр кæнын байдыдтам æмæ нæм гæрзтæ куы нæ уа, уæд афтæмæй цы бакæндзыстæм.

— Уый раст у, æвæдза, стæй нын гæнæн дæр ис.

— Гæнæнтæ бирæ дæр. Æрхыхъæу пост дыууæйæ фæхæссынц. Гъе, уый уал дын дыууæ лæгæн гæрзтæ, стæй, куы ахъуыды кæнæм, уæд ма ноджыдæр ссардзыстæм.

Цæрай йæ топп систа æмæ мусонгмæ фæцæйцыдис, стæй фæлæууыди æмæ Читоы бафарста:

— Цымæ, Будзиитæ кæцырдæм ацыдысты?

— Дæлæ Кæсæджы 'рдæм.

Цæрай ницыуал сдзырдта æмæ афтæмæй мусонгмæ баивгъуыдта. Чито, хурмæ бадгæйæ, бафынæй, фыййауы куызд дæр йæ цуры схуыссыди.

Кæртæй ныхас æмæ бæхы къæхты хъæр ссыдис, уæд Чито рагæпп кодта. Будзи æмæ иннæтæ æрхызтысты бæхтæй, зæххыл нымæт æрытыдтой æмæ йыл Салайы мард æрæвардтой.

Мацыхъойæн йæ цæссыг донау мызти, Цæрай тызмæгæй

рауай-бауай кодта әмә цыдәртә дзырдта Будзийән. Чито дәр куы ауыдта Салайы марды, уәд хорзау нал фәци, әмә йә цәссыг әркалдис.

— Цы кодта, цы, цы йыл әрцыдис?! — афарста Будзийы Чито.

— Ныр цы кодтаты афон нәу, фәлә ингән кяхын хәәуы, — загыта Цәрай.

Белтә райстой Чито, Дебола әмә Ислам, стәй дәлардәм ныйивгыудтой Будзийы фәдыл. Мәцыхъо әмә Цәрай марды уәлхъус баззәдысты.

— Мәцыхъо, цу әмә зәрәдтәм фәхабар кән.

Мәцыхъо бәхыл абадтис әмә зәрәдтәм аивгыудта. Уалынмә зәрәдтә фәзындысты, дзыназгә әмә сә цәссыг калгә.

Ләууыңц Салайы уәлхъус әмә кәуыңц зәрәдтә, уәдмә сыл ассиаг фыййәутгә дәр әрбафтыдысты әмә тәфәрфәс ракодтой.

Ингән куы фәцәттә, уәдмә Цәрай әмә Мәцыхъо дәр фәйнәджы гәбәзтәй чырынгонд скодтой әмә Салайы баныгәдтой.

Хур аныгуылдис әмә, фос куы бафснайдтой, уәд иууылдәр мусонгмә бацыдысты, арт скодтой әмә йә алы фарс әрбадтысты.

Будзи райдыдта хабар дзурын, иннәтә йәм хъуыстой әдзынәг. Бирә фәдзырдта, стәй загыта фәстагмә:

— Стражниктәй ничи аирвәзтис: мәнә сә гәрзтә, мәнә уыдон та сә гәххәттытә, — ацы ныхәстимә Цәраймә баләвәрдта армыдзаг әхгәд гәххәттытә.

Цәрай гәххәттытә хәлдта әмә сәм кастис арты рухсмә, радыгай сә арты әппәрста. Зәрәдтә фәлмәстәй әңцад бадтысты.

Фәстагмә Цәрай иу гәххәтмә бынтон кәсыныл фәци.

— Мәнә цы дисса! — сдзырдта әмә та йәм лыстәг кәсыныл фәци. Әрәджиау йә сәр систа әмә загыта:

— Ацы гәххәтты афтә фыст ис: мәнә, дам, Сыбырма кәй фесафтам, уыцы Хәсбол ралыгъдис әмә, дам, әм уә хъус дарут. Гәххәтт та арәзт у пьырыстыфмә. — Адам фәджихсты иууылдәр әмә ма Ислам иу дзырд скодта:

— Хуыцау әй рауадзәд, стәй зонәм әмә нәхәдәг.

Иууылдәр джихәй артмә кәсынц әдзынәгәй. Се 'ппәт дәр

ам сты, фæлæ Сала ам нæй, уый баныгæдтой хурныгуылæны. Мæцыхъо дæр иннæ æхсæвтау хъæлдзæг нал у. Хъæвдын æппын æрæджиау хуыйысæр райста æмæ хъарæг кæны, иннæтæ хъуынц æмæ кæуынц Салайыл.

ÆРТЫНДÆСÆМ СÆР

Арв æмæхгæд у мигътæй. Миты ставд тъыфылтæ зæхмæ хауынц. Урс хуызы йеддæмæ зæххæй ницы зыны. Дымгæ æрбафутт кæны, бæлæсты къæр-къæр дардмæ хъуысы. Уый сæ уазал балвасы, уый сæ уазал кæуын кæны уынгæг хъæлæсæй. Хъæд лæууы æгомьг, æнцойæ. Бæлæсты даргъ цæнгтæ арвмæ фæцыдысты миновар æмæ бæрзондæй æдзынæг кæсынц æнцæд дунемæ, æрдзы фынай цæстоммæ, æмæ дис кæнынц, царды хуыз куыд тынг хъулон у.

Барвæндæй адæймаг нæ рацæудзæн ахæм миты, ахæм хъызты. Тархæды ацы хъызты куы нæ басийа, уæддæр æй бирæгътæ аргæвддзысты.

Дымгæйы ниуын æмæ бирæгъты хъырнын хаттæй-хатт куы баиу ваййынц, уæд фыртæссæй зæрдæйы уидæгтæ нырризынц бындзарæй.

Сыбыры йедтæмæ ахæм зымæг никуы ваййы. Тайгайы номдзыд хъæды хуызæн хъæд никуы зайы зæххы цъарыл. Сыбираг зымæг тайгайы хъæды чи бавзæрста, уымæй никуы ферох уыздæни. Уымыты адæм арæх нæ цæрынц, фæлæ дзы бирæ ис хаст адæм, цард кæй ралгъыста, рæстæг кæй расырдат, кæмæн нал ис бинонтимæ цард, ахæмтæ. Кæй нæ фендзынæ уымыты? Уырыссаг, кæстгон, тæтæйраг, дзуттаг, ирон, гуырздиаг, цацæйнаг æмæ ма ноджы бирæ ахæмтæ, зынгæ дæр чи нæ кæнынц. Цæрынц сау хъæды астæу æмæ сын ралидзæн нæй. Хорз хъахъхъæнынц хастыты хъахъхъæнджытæ. Куы бакæсай, уæд хасты адæмæй бирæтæн сæ урс зачъетæ ронбастмæ хæццæ кæнынц, фæлæ уæддæр се 'мгъуыдæн зынгæ дæр нæма кæны йæ кæрон.

Цына зарæг зарынц сыбираг хастытæ. Зарынц даргъ æмæ æнкъард, цыбыр æмæ хъæлдзæг зарджытæ. Уазал æмæ æнкъард изæрты сæ зарæг арвау фæнæры ахæстоны рудзгуытæй. Сæ зарæг зардæйыл афтæ хæстæг фембæлы, æмæ лæгæн йæ цæссыг йæ русыл асæлы, зарæгмæ хъусгæйæ.

Кæуыл — хъадамантæ, кæуыл та — фидар дуар æхгæд, чи та

джиуы узал к̄арцеры, ф̄алә уәддәр сә зәрда̄йыл нә хәцы згә, нә кәны х̄уына. Кәман азтәй әртә, цыппар, фондз, дас, нудәс, ссәдз, чи та джиудзәни ахәстоны мыггагма, цалынма йә цәстытә рухс уыной, цалынма йә зәрда̄ цәва, ныккәна фәстаг цәф, уәдма.

Тоның сә цардән йә бонтә хасты сыбырагәй, мысынц сәрибар, тырнынц рухсма, тохма, ф̄алә сә базыртә не сты сәхи бар. Нәу сә бон уәззау рәхыстә атонын. Бирәтә ардәм әрбахауынц сабийә, цардма фыццаг к̄яхдзәф куы акәнынц, — әмә ам арвитынц сә царды бонтә. Ф̄алә сәм нәу әмхиц тәппуддзинад, не сты кәйдәртау т̄ызәг әмә дзыназәг. Куы баиу вәййынц к̄ордгай, уәд сә зарәг әнх̄әвзы дард, ныцца-рауы тайгайы х̄әд. Адонән сә зарджытә әндәр сты, сә цард куыд әндәр у, афтә.

Сә зарәгән фәх̄ьырны әнцонәй сә х̄адаманты дзинг әмә згәхард рәхысты хәр-хәр. Сә цард сын әууарды йә ч̄изи цырыхы бын әдзәсгом х̄ах̄х̄әнәг...

Бон фәци.

Сау әхсәв йә базыртәй бамбәрзта х̄әд...

Бадынц ахәстоны ахәстытә дзыгуырәй. Х̄уысы сусәг ныхас...

Кәртәй уынәр куы фәцауы, уәд фесх̄иуынц ахәстытә әмә сә цәстытә ныццавынц дуарма... Байгом вәййы дуар.

Бацауы сау дарәсджын, сырддзаст, бәрзонд, к̄әсхуыр ләг, азилы к̄уымты, басгары ахәстыты. Кәман рәхуыст, кәуыл фәх̄ьәр, цырых̄х̄ыты цәф, мады ралгыст әмә карз әфхәрд.

Кәд рәхыстә вәййынц фидар баст, кәд ахәстытә фәбадынц әнцад, уәддәр әфхәрынән уый ссары әфсон. Йә бацыд, раст цыма уәтәрмә бирәгь баләбуры, афтә сызмәлын кәны ахәстыты. Нә вәййы ахәм, чи нә фәкәсы уыма, чи нә фәтәрсы уымай.

Фәстаг хатт к̄уымты ахәссы йә цәст; куы фены алцы дәр, уәд рацауы фәстәмә әмә та дуарыл гуыдыры дзыг̄ал-мыг̄ул фех̄уысы. Ногай та райдаынц ныхас, чи дзуры алидзыны тыххәй, чи та паддзахы раппарыныл... Ис дзы, к̄уымы әдзухдәр к̄мамай чи х̄язы, ахәмтә дәр. Ахәстытә алыхуызон сты әмә алчи дәр йәхи х̄уыддагыл, йәхи зәрда̄мә гәсгә, йәхи зонды фәдыл архайы. Дзурынц к̄уымты, дзурынц сабыргай, дзурынц сусәгәй, ф̄алә уәддәр әмбарынц кәрәдзи.

Дәлә даргь аг̄уысты к̄уымы бадынц дыууә ләджи әмә

бынтон сусæг ныхас канынц, Сæ иу æппындзух тилы йæ кьухтæ æмæ афтæмай æмбарын каны йæ ныхæстæ. Дзурынц, фæлæ æдзухдæр адæмы 'рдæм кæсынц, стæй сæ хьустæ та дуарæй нæ исынц,

- Райсом, райсом...
- Фæссихор, уæд нын хуыздæр уыздæнис.
- Ермæст... макæмæн... мацы!
- Уый тыххæй ма тыхс, ма тæрс.

Сæ цæстытæ та ахастой адæмыл. Сыстадысты æмæ сæ лыстæнтæм бахылдысты.

Ахæстытæ иугай-дыгай лыстæнты бырыдысты, сæхи тыхтой бызгъуырты. Уалынмæ æрбайхъуыстис:

— Афон нæма у? Цæуылнæ хуыссут? Хуыстæ ут тагъд!

Къордтæ фæпырх сты æмæ иууылдæр лыстæнты абырыдысты. Ахæстон æрсабыр... нал цæуы уынæр мидæгæй, рухс армынæг.

Зилынц ахæстоны алыварс хъахъхъæнджытæ. Сæ къæхты бын хъыррыст-хъыррыст каны сыбираг мит. Афонæй-афонмæ дымгæ æрбаниуы ахæстоны къултыл æмæ та фенцайы уадидæгæн...

Хуыссынц дзаг фынайæ ахæстытæ. Æхсæв æрсабыр ис бынтондæр. Хаттæй-хатт дынджыр ахæстонæн йæ алы тигътæй фæсидынц кæрæдзимæ хъахъхъæнджытæ, æмæ уæд дымгæ æрбаскъæфы: «Гъе-гъей, гъей!»

ЦЫППÆРДÆСÆМ СÆР

... «Ис... ис... ис!»...

Ахæстоны дуармæ ставд жандарм, йæ кьухы гæххæтт æмæ сиды ахæстытæм. Ахæстытæй кæй ном сдзуры, уый та фæхъæр каны: ис!

Хур чысыл куы суади, уæд фæцис жандарм ахæстыты бæрæггонд, йæ зачъетæ адаудта æмæ рацыдис йæ бынатмæ. Ахæстытæ цыдысты иугай-дыгай æмæ сæ хъахъхъæнджытæ кодтой куыстмæ. Хасты куыстæй куыстой — хасты æгъдауыл.

Дысон цы дыууæ ахæсты фæндтæ кодтой, уыдон дæр цыдысты куыстмæ, сыджыт къахынмæ, иу стыр æрхмæ.

Бинонтыл æнкъарддзинад æмæ хасты фыдцард зæрдæйы уидæгтæ ластой æмæ дыууайæн дæр сæ цæсгæмттæ цыкъæйы

хуызæн урс-урсид уыдысты. Урс цæсгомыл сау хилтæ бæрæг дардтой дардмæ дæр. Поджы рæсугъддæр æвдыстой зæрдæйы маст, зæрдæйы сагъæстæ. Кæрæдзимæ бакастысты, стæй дыууæ дæр, уæззау ныуулафгæйæ, æрхы æнцой кодтой. Жандарм лæууыдис сæ уæлхъус æмæ кастис æдзынæг. Кæд-иу кусджытæй исчи, бафæллайгæйæ, улафынмæ хъавыдис, уæд та-иу æй йæ къахыл сæвæрдтой хъахъхъæнджытæ ногæй.

Алы куыст — уæззау куыст, æмæ хасты цард рæуджытыл бирæтæн бафтыдтой низ. Иуæй-иутæ-иу сæ куысты уæлхъус систой сæ уд, кустæ-кусын.

Кусынц та абон дæр дыууæ хасты. Иу бон иннæ боны хуызæн йæ алы бакасты дæр. Хастытæн рæстæгæй-рæстæгмæ сæ цæстытæ сæмбалынц кæрæдзиуыл æмæ та уæд хъахъхъæнæгмæ æмкаст фæкæнынц дыууæ дæр.

Хъахъхъæнæг лæууы бæрзондыл æмæ æвзылы ставд хуытæрæн ехсæй, улафынмæ чи фæлæууы, уыдонмæ. Куы та йе схъæл рихитæ арвмæ ныттынг ваййынц æмæ уæд райдайы хæцын хастытæ. Хъахъхъæнджытæ фæцахуыр сты, æмæ-иу хастыты куыстыл куы бафтыдтой, уæд-иу сæхæдæг та дзыгуыртæ байдыдтой ныхас кæнынмæ æмæ-иу сыл таурæгътæ кæнгæйæ, бон аивгъуыдта. Дзырдта-иу алчи дæр, куыд фестуыхтис йæ куысты, цы диссæгтæ бакодта, уыцы хабæрттæ. Уыцы ныхасты-иу, ныхасгæнгæйæ, тылдтой хуыдарæнтæ куыйты дымджытау.

— Гъей, æвæдза, — загъта сæ иу, — хъуыды ма йæ кæнын, иухатт ардыгæй æртæ лæджы куы алыгъдысты. Уæд уыди фыдæхсæв æмæ мит цæстытæ æмбæрзта. Ракæсан никуыдæм уыди, уад ниудта. Хабар уайтагъд райхъуыстис сармадзаны ахстау. Сыгътам ас гуцъулата æмæ фондзыссæдз лæгæй агурæг ацыдыстæм дæлæ уыцы æрхытæм. Фæцагуырдам суанг ахсæвæн йæ æмбисы онг, фæлæ никуы æмæ ницы. Мæ зæрдæ мæм дзырдта, цыма сæ нал ссардзыстæм, фæлæ иу хъæпæны фарсмæ стыр бæласмæ фæкомкоммæ дæн. Æркастæн митмæ æмæ дзы федтон ног фæдтæ. Æйда-гъа, фæд-фæд цæуын байдыдтам æмæ сæ уайтагъд баййæфтам. Хорз сыл азылдыстæм хуыдарæнтæй æмæ сæ фæстæмæ æрхæццæ кодтам сæ бынатмæ.

Ныхас райдайынц иннæтæ дæр, фæлæ иууылдæр кæнынц ахстыты кой. Нæй сæм æндæр ныхас, стæй хъыг дæр нæ кæнынц уыцы хабæрттæй... Дыууæ ахæсты та фемдзаст сты æмæ сæ цæстытæ фæныкъуылдтой кæрæдзимæ. Аивæй, хихъуыдыдйы

цыма цыдысты, уыйау айстой сæхи хъæдмæ.

— Охх! Цæй, гъе ныр нæ лæджыхъæд æмæ нæхæдæг.

— Дзурынай ницы, фæлæ лидзгæ, цас дæ хъару хæссы, уыйас, — зæгъгæ, йын дзуапп ратта дыккаг æмæ айвæзтой сæ зæнгтæ. Уайынц, уайынц æмæ та фæстæмæ фæкæсынц. Зонынц фæндæгтæ æмæ лидзынц æдас рæттыл. Се 'ргом радтой, хæстæгдæр цы уырыссаг хъæу ис, уымæ, фæлæ афонæй-афонмæ уæддæр фæстæмæ фæкæсынц. Хур ныгуылын фæндтæ кæны. Уыдон дæр бахæццæ сты уыцы хъæумæ, фæлæ лидзын нал у сæ бон.

Хъæурабын хосы цур æрбадтысты улæфынмæ, сæ лæнк-лæнк хъуысы дардмæ, цуанон куыйты улæфтау. Иудзæвгар куы абадтысты, уæд сæм каройнаг хæдзарæй иу лæг рацыдис, рахаста дон. Дон сын куы баназын кодта, уæд сæ цуры æрбадтысты æмæ райдыдта ныхас:

— Уæдæ раирвæзтыстут, нæ? — зæгъгæ, сын загъта уыцы лæг æмæ сæм æхцон цæстгомæй бакастыс.

— Цы зонæм нырма, — зæгъгæ, йын дзуапп радтой лидзджытæ, æмæ йæм сæ худты бынай, се 'рфугуыты бынай æнæуæнкæй бакастысты.

— Цæй, хорз, уæдæ уæ æз фæхæццæ кæндзынæн бынатмæ, фæлæ...

— Дæ хорзæх нæ уæд, кæд нын дæ бон исты у, уæд, — зæгъгæ, йæм æмдзырд скодтой дыууæ дæр. Хъæууон ницыуал сдзырдта, фæлæ хъуыдыйыл цыма фæци, уый хуызæн уыдис йæ хуыз.

Лидзджытæн сагъæстæ харынц сæ зæрдæтæ: — «Кæд нæ уый къахгæ кæны. Кæд нæ маргæ кæны? Цы бакæнæм?»

Ацы хъуыдытæ сæ сæртæй нал хызтысты.

Лæг дзæвгар фæхъуыды кодта, стæй сæ уæд бафарста:

— Уæ мыггæгтæ кæмайты сты?

Лидзджыты уæнгты ацы фарст ногæй бауагъта уазал.

— Цæмæн дæ хъæуынц? — зæгъгæ, та йæм сдзырдтой æмдзыхæй.

— Уæдæ куыд? Æнæ гæххæттытæ уын цæуæн нæй. Зæгъут мын уæхи æмæ уын гæххæттытæ бацæттæ кæнон. Уæхи уый хонын, æмæ уæ æцаг нæмттæ нæ, фæлæ фæливантæ, фæсномыгтæ. Чи уæ кæмай хоны йæхи?

Сæ уд сæ мидæг æрцыдис. Фæсномыгтæ йын куы загътой, уæд лæг хъæумæ аивгъуыдта.

ФЫНДДÆСÆМ СÆР

Дымгæ мит хæссы. Тымыгъæй фæндаг нæ зыны, фæлæ сагтæ зонынц, кæдæм цæуын сæ хъæуы, уый. Сагты хицау уисæй февзиды æмæ сагтæ згъорынц хъæлдзæг. Сагтæ схъиуынц размæ уадау. Мит æмбæрзы, дзоныгъы чи бады, уыдон. Дзоныгъæй ма зынынц æрмæст саджы цæрмтæ. Сыбыраг дарæс уазалæй нæ тæрсы æмæ, дзоныгъыл цы дыууæ лæджы бадынц, уыдон змæлгæ дæр нæ кæнынц, Хаттæй-хатт дзоныгъы æфсæр гуыр-гъахъыл куы сæмбæлы, уæд дзоныгъы бадджытæ базмæлынц. Дзоныгъ лæгъз митыл быры рæвдз, раст цыма уæлдæфы цæуы, афтæ æнæзмæлгæ. Æхситт кæны сыбыраг уад, хъæпæнтæ æвæры æнауæрдонæй, фæлæ уый мæт нæ кæнынц бæлццæттæ. Уыдон фæнды æрмæст тагъддæр... тагъд, тагъд, тагъддæр. Æндæр мæт сæ сæры нæй. Рох кæнын байдыдтой ахæстоны царды зынтæ.

Тыгъд, æгæрон быдыр лæджы зарды æфтауы цавæрдæр æнæфæнгæ стыр ныфс, уæд адæймаг ферох кæны царды зынтæ, судзгæ маст. Циу царды кой, уыцы æнæкæрон быдыртимæ абаргæйæ?.. Уæлдайдæр та циу иу лæджы цард?..

Æрдз аныхъуыры царды фыдмитæ, рæстæджы зынтæ, хи сагъæстæ æмæ бирæ æндæр хъуыдытæ.

Афтæ ацы бæлццæттæ дæр. Сæ цæстытæ бацъынд кодтой æмæ бæллынц, тындзынц; уынынц, сæ разай хъызт зымæг куыд хъазы æрдзай: рох сты сæ сагъæстæ. Сæ хъуыдытæ гуырынц ногæй-ногмæ алы диссаджы æнхæлтай. Нæ тыхсы ныртæккæ сæ зардæ. Сæрибар сты се уæнгтæ. Нæй сын ам паддзах, æлдар æмæ тыхгæнæг. Сæрибар цъиутау тахынц цикъæфæндагыл, тыгъд быдырты.

Цыма, лæг ахæм фæндагыл куы фæцæуы, уæд уымæй хуыздæр исты ис?.. Мыс, цы дæ фæнды, — алцы дæр дæхи, алцы дæр дæ бар...

Чысылгай талынг кæнын байдыдта. Фæндагæн йæ кæрон нæма зыны. Уад фыццагау нал ниуы. Сабыр изæр у... Урс мит... Дард быдыртæ...

Хаттæй-хатт фæндаджы былыл фæзынынц тъæпæн къудзитæ. Бæлццæттæ чысылгай рæдзæ-мæдзæ кæнынц. Хаттæй-хатт сæ хъустыл ауайы хъадаманты дзинг-дзинг æмæ уæд фестъæлфынц, фæлæ та куы ракæсынц, уæд сæ зардæ фæрухс ваййы...

Нал ис ахæстон, нал цæуы хъадаманты хъæр, фæлæ ма уæддæр

хуыссатгхæлдзæгæй сæ зæрдæ фехсайы. Нæ сæ уырны, кæй раир-
вæзтысты, уый. Бонтæ тынг сабыр нал цæуынц, фæлæ уæддæр
нæма ссардтой сæ бæрц. Сагтæн сæ синтæй фæздæгау цæуы тæф,
уæфынц тагъд-тагъд. Сагтæрæг баурæдта дзоныгъ æмæ разыл-
дис йæ алыварс. Сагты ифтыгъд бастæрста, стæй сдзырдта:

— Ныр нæ бирæ нал хъæуы, иу ссæдз версты фæстæ ис
æрлæууæн, уымæ куы бахæццæ уæм, уæд «фæндараст!»

Бæлцæттæ батылдтой се уæнгтæ, рахызтысты дзоныгъæй
æмæ сæхимæ æркастысты. Ныууæфыдысты æмæ сæ иу загъта:

— Кæд афтæ, уæд хорз, иттæг хорз!

Чысылдæр бæлццон йæхинымæры зарын байдыдта, стæй дзо-
ныгъыл куы сбадтис, уæд йæ хъалæсы дзаг ныхъхъæр кодта:

— Жандарм! Диржидт мне жа хвост. Мая поехал, поехал,
поехал, хажйаин! — Æмæ йæ бадæны фидар æрбадти. Сбадтис
сагтæрæг æмæ сагты базмæлын кодта йæ даргъ хъилæй.

Зары ныллæг бæлццон йæ райгуырæн бæстаг æнкъард зар-
джытæ æрдæг хъалæсæй, æмæ йæ зарæг тайы урс фæлмæн,
даргъ быдыры кæмдæр. Уыцы зарæг æмæ быдыры æнкъарддзи-
над кæрæдзийыл фидауынц.

Райгуырдис æмæ схъомыл ис ныллæг бæлццон Кавказы хæхты
астæу, чысыл Ирыстоны. Ирыстоны уæззау цард æмæ æнкъард
зарджытæ йæ зардæйы базадысты суанг сывæллонæй нырмæ.
Ныр зары уыцы æнкъард зарджытæ сыбираг быдырты æмæ
диссаджы фидыд кæнынц кæрæдзийыл.

Быдыр ныхъуыры æнкъард ныхæстæ æмæ хъусы Хъасболмæ
æгомьгæй. Хъасболæн йæ зæрдыл æрбалæууынц зарджытæ,
каджытæ, хуыйысæр, фæлæ ма цы кæна, — хуыйысæр Ирыс-
тоны базади. Æвары йæхицæн зардæтæ, дзуры йæхинымæры:
«Ницы кæны, уый дæр та ссардзынæн», — уæд ногæй ныззары
йæ зарæг:

*Додой фæкæнат, нæ райгуырæн хæхтæ,
Сау фæныкæй уæ куы фенин фæлтау.
Зæй уæ фæласа, нæ тæрхоны лæгтæ,
Иу ма уæ фезмæлæд искуы лæгау.*

Зары Хъасбол йæхинымæр, фæлæ йын йæ зарæг даргъ фæзтæ
сæхимæ скъæфынц æмæ зардæйыл ныдзæвынц судзгæ мастау.

Бирæ федтой ацы быдыртæ лидзæг бæлцæттæ, ехсы цъыч-
чытæ, хъадаманты дзинг-дзинг, рахысты хæр-хæр. Ницæуыл
дис кæнынц адам, фæлæ уæддæр Хъасболы зарæгмæ хъусынц

уалдай зәрдиагәй. Тынг цауы зарәг сә зәрдама. Ёвәццәгән сын зарәг сә зәрдыл әфтауы рагон зынтә әмә фидән әнхәалтә.

Хъусынц быдыртә әдзынагәй. Талынг бамбәрзта бәстә фәлмән, сау, хъарм хъәццуләй.

Сагтә тындзынц разма, гәрдынц сыбираг уадән йә узал риу...

Зиләны куы фәзылдысты, уәд сагтәрәг йәхинымәры сдзырдта: «Гъе ныр әрбахәццә стәм, гъе. Брр-рр, стоп!»

Чысыл ма бауадысты, стәй уәд разынди хәдзәрттәй мынәг рух. Сагтә та сә цыд фәтагъддәр кодтой әмә уайтагъддәр әрләууыдысты хәдзәртты цур.

Сагтәрәг баурәдта. Бәлцәттә рахызтысты. Дыууәйән дәр сә цинән нал уыдис кәрон, фәлә уәддәр сә зәрдәты цавәрдәр талынг къуымты рауай-бауай кодтой тасы мыстытә. Алы хъуыдытә сә сарты дыв-дыв кодтой мыдыбындзытау.

Сагтәрәг вагзалма баивгъуыдта. Уайтагъд фездәхти фәстама.

— Цәй, фәндараст фәут! Ам ничи ис, әдас у. Ёмбисәхсәв машинә цәудзәни әмә-иу ыл сбадут. А, мәнә уын билетә.

Райста бәлцәттән сә къухтә әмә йә сагты аздәхта фәстама.

Бәлцәттә ма йәм фәстейы ахъәр кодтой:

— Цәй, фәндараст! Хъаст нә ма ракән, уымәй фылдәр, дәхәдәг зоныс, нә бон нәу.

Сабыргай вагзалма бацыдысты Хъасбол йе 'мбалима. Вагзалы иу къуымы, адәм фылдәр кәм уыдис, уым сәхи ауагътой, әнәдзургәйә бадтысты, әнхәәлмә кастысты машинәма...

Хаттәй-хатт-иу дыууәйә исчи рауади дуарма әмә-иу акастис әфсән фәндагма, машинәтәм әнхәәлмә кәсгәйә. Бацыдис та-иу фәстама әмә-иу әрбадти йә бынаты.

Фәлгәсынц, сә алыварс цы адәм ис, уыдонма. Афтә сәм кәсы, цыма вагзал байдзаг ис дзырдхәссәг әмә уыдон фәста зилджытәй. Хъасбол йә къубал сивәзта, акасти йә алыварсма, стәй бадзырдта:

— Степан! Цыма мах хуызәттә нал ис ам, мах йеддәмаә ничи ралыгъди хастәй?

Степан мидбылты бахудти әмә загъта:

— Чи зоны, уәртә мах дзырдхәссәгәй гуырысхо кәуыл кәнәм, уый дәр лидзәг ләг у. Чи зоны, мах уымәй куыд тәрсәм, уый та махәй афтә тәрсы.

Хъасбол нал фæлæууыди æмæ йæ афарста:

— Уæвгæйæ та диссаг куыд нæ у: адæймаг адæймагæн сырды куы нæ уайд, уæд цæмæн тæрсæм кæрæдзийæ, уæд цæмæн ис тыхджынтæ, æнæбартæ, æфхæрдтытæ æмæ цагъайрæгтæ?

— Раст зæгъыс, афтæ у царды уаг; иутæ царынц хъуаг æмæ тыхстæй, иннæтæ — дзаг æмæ буцæй, æфсæст æмæ хъалæй. Афтæ у цард. Афтæ куы нæ уайд, уæд нæ хъæуид тох кæнын дæр, уæд нæ хъæуид стыр ахæстæттæ æмæ ставд лæдзæг. Мæ зæрдыл æрлæууыдысты, немæ ахæстоны цы Афанасьев бадти, уый ныхæстæ. Уый афтæ дзырдта: «Тох, дам, тох, кълассон тох». Ацы ныхæстæ мæнæн мæ зæрдæйæ нæ ацух уыдзысты.

Йæ ныхас нæма фæци Хъасбол, афтæ æрбайхъуысти:

— Г-у-у-у-г!

Адæм базмæлыдысты. Хъасбол æмæ Степан дæр фестадысты æмæ разгъордтой машинæйы размæ. Уыдон зæрдæйы уыцы сахат цы цин уыдис, уымæн нæй адæймаджы æвзагæй зæгъæн.

ÆХСÆРДÆСÆМ СÆР

— Цæй, цы уа, уый уæд. Фендзыстæм, цы æрцауа, уый. Лæджы цард цы у? Иу бон гуыргæ раканы, иннæ бон та — мæлгæ. Лæгыл кæд цы 'рцаудзæни, уый ничи зоны, фæлæ уæддæр хъуамæ рæвдз уа алцæмæй дæр.

Цæрай ацы ныхæстæм хъыримаг асæрф-асæрф кодта мусонджы дуармæ фыццаг змисæй, стæй та фæныкæй. Хъыримаг дзæбæх куы ныссæрфта, уæд æфсæйнаг тæмæнтæ калдта ай-дæнау. Цæрай йæ хъыримаджы йæ уды бæрц уарзта æмæ æнарæхст сæрфт ницæй тыххæй акодтаид, æдзух дæр æм зылди арæхстгай, йæ кæсгон бæхмæ куыд зылди, афтæ. Бæхы-иу раласта райсом раджы скъæтæй æмæ йын-иу йæ чъизитæ ахсадта хъæрмуст донæй. Хорз-иу æй ныссæрфта. Дон дæр ын хуымæтæджы дон нæ лæвардта, фæлæ суадонæн йæ сæрæй. Бæхмæ-иу зылд куы фæци, уæд-иу æй ауагъта кафынмæ. Бæх-иу хуырхуыргæнгæ азгъордта мусонджы алы фæрстæм, йæ сæр уæлæмæ сисгæйæ. Цæрай-иу кастис картæй, йæ зæрдæ рухс кодта æмæ-иу уæд йæхинымæры дзырдта: «Гæппи мæн нæ фæсайдзæнис. Мах Гæппимæ æрдхæрдтæ стæм, бирæ зынтæ баййæфтам иумæ, фæлтæрд стæм кæрæдзийыл. Гæппимæ мах дымгæйы дæр ай-йæфдзыстæм бахъуаджы рæстæджы».

Ацы ныхæстæ кæнгæйæ, йæ цæст нæ иста кафгæ Гæппийæ... Цæрай Гæппийау бирæ уарзы йæ хъырмаджы дæр. Ахæм бон нæ ацауы, Цæрай сæ дыууæмæ дæр зæрдиагæй кæд нæ базилы. Йæ хъырмаг хорз куы ссыгъдаг кæны, уæд æм кæсынæй нал фæфсæды æмæ йæхицæн дзурын байдайы: «Уæдæ, ма базил дæумæ, æмæ мæ фæсайай искуы! Нæ, афтæ нæ; æз дæу нæ сайын, ды та мæн ма сай, уæд нæ хъуыддаг хуыздæр уыздæнис. Æз дæу куы фæсайон, уæд мæ ды дæр фæсайдзынæ æмæ уæд мæнæн — кæрон, ды дæр искæмæ куы бафтай, уæд дæуæн дæр згæ дæ фæрстæ бахæрдзæни. Цæй, афтæ нæ; фæлтау лымæнæй цæрæм нырмайы хуызæн, уæд нæ дыууæйæн дæр хуыздæр уыздæнис».

Фæстаг хатт ма асæрфта хæцъилæй хъырмаджы, стæй йын уæд йæ хæтæлы хурмæ акастис: хæтæл цæхæртæ калдта, хуры тынтæ ахсгæйæ, æмæ Цæрай циныл фæци. Бирæ фæракас-бакæс кодта хъырмагмæ, æрæджиау йæ зæрдыл æрбалæууыди, хур кæй фæтулы фæсхохмæ æмæ изæр кæнын кæй байдыдта. Хъырмаг сæрфæн хæцъилтæ рамбырд кодта æмæ æд хъырмаг йæ мусонгмæ баивгъуыдта. Сауыгъта хъырмаг йæ бынаты æмæ изæры азылди уæтары кæртмæ.

Цалынмæ Цæрай йæ бæхмæ зылдис, — уæдмæ хур бынтондæр аныгуылди. Хæхты цъуппытæй ма ранæй-рæттæй кастис фæлурсæй дыдзы хур уæтармæ. Фос здæхын байдыдтой уæтармæ. Цæрай йе 'мбæлттæн се 'рцыдмæ æргытæ кодта мусонджы. Мисурæт зилæнтæ байдыдта æхсæвæргыл. Сивыры рахаста мусонджы дуармæ фысы мард æмæ йæ æфтыдта аджы, изæрдалынджы. Йæ алыварс хъазыдис йæ чысыл лæппу Куыцыкк.

Кæд ныр Мисурæтыл Цæраимæ ацæргæйæ къорд азы ацыдис, кæд йæ лæппу хъазы йæ алыварс, уæддæр дзы нæма ферох йæ дзæбæх цард Челеметы хæдзары, Хъарадзауты хъæуы. Куы 'ризæр ваййы, куы сцæттæ кæны æхсæвæр æмæ лæгтæ хæрынныл куы ваййынц, уæд Мисурæт, йæ мусонджы арты фарсмæ бадгæйæ, мысын байдайы йæ фыды хæдзар, Дзæуджыхъæуы диссæгтæ, йæ уарзон кадеты æмæ ма ноджы бирæ цыдæртæ. Цæры Цæраимæ аивæй, ахæстоны цæрагæй. Бирæ æркалы цæссыгтæ урс уадултыл, иунæгæй куы аззайы, уæд, фæлæ цы кæна. Мисурæт кæуын куы байдайы, уæд Куыцыкк фæфæрссы йæ мады, бустæ кæнгæйæ:

— Нана, уæ, нана, цы кæны? Гукку мын нæй, нана... Кæрæдзийыл чи нæ фæбады, ахæм ныхæстæй Куыцыкк нал фæуадзы

Мисурæты иу ран, фæлæ йæм мад куы нæ фæдзуры, уæд Куыцыгчы дынджыр цæстытæ суадон фестынц, хуыссæны атулы хынцъымгæнгæйæ æмæ уайтагъд афынæй ваййы адæргæй..

Фысы мард ныфтыдта Мисурæт аджы, стæй баивгъуыдта йæхи мусонгмæ, йæ фæстæ ацыдис схъиудтытæгæнгæ Куыцыкк дæр. Судзынц мусонгты æртытæ. Цæрай зилæнтæ кæны кæрты. Узгæ-узгæ, фысты фæдыл æрбацыдис артмæ Хъæвдын. Баскæрдта фысты уæтæрма, стæй аивгъуыдта мусонгмæ. Иугайдыйгай цыдысты иннæтæ дæр. Базылдысты фосмæ, стæй уæд баивгъуыдта алчи дæр йæ мусонгмæ. Афтæ сахуыр сты ассиæгты уæтæрма, æмæ сæ уæлдай дзырд дæр ничиуал кодта, цалынмæ-иу æризæр, уæдмæ. Изæры-иу лæппутæ бауадысты зæрæдты мусонгмæ æмæ семæ ныхас кодтой. Дзуринаг сæм цас уыди, фæлæ-иу сæ ныхас фылдæр баст уыди сæ бонны лыстæг хабæрттыл, чи-иу цы федта, кæм цы 'рцыди, цы хабар хъуысы хъæуæй. Адæттæ дзургæйæ-иу сыл æхсæв аивгъуыдта, айрох-иу сæ сæ царды уæз, сæ царды зын митæ.

Уæлдай зæрдиагæй-иу ныхас кодтой абырджыты хабæрттыл. Ирыстони кæмттæ лыгъд адæмæй байдзаг сты æмæ сæ хабæрттæ хъуыстысты алы бон дæр иу кæронæй иннæ кæронмæ. Хъæвдын-иу уыцы адæмы абырджытæ хонгæ искæй куы фехъуыста, уæд-иу фыр мæстæй сцæйкуыдта:

— Уæ, мæ тæригъæд фæхæссат, кæд æз абырæг нæ дæн, уæд! Цæй абырæг ис мæнæй? Лæджы йæ хæдзарæй куы фæтæрай æмæ хъæды куы цæра, уæд уый абырæг у?

Гæды ныхас цию, ис æцæг абырджытæ дæр, фæлæ уыдон æндæр сты. Уыдон давыны тыххæй æмæ тых кæнынмæ алыгъдысты хъæдмæ. Уыдон æндæр адæм сты, мах та æндæр. — Нал-иу ын уыди банцайæн йæ хынцъымæй, æмæ-иу æрæджиуæ хъæр кæнын байддыдта: — Уæдæ ма нын бар радтиккой Æрхыхъæуы æнцад-æнцойæ цæрынæн. Уæд мæн ам ничиуал фенид. Цы ми кæнын хъæды, сырд куы нæ дæн?

— Ай-гъай, Хъæвдын, куы та бахæццæ дæ аргъæуттæм, — зæгъгæ, йын загъта Цæрай, æмæ уæд Хъæвдын фæсабыр ис. Цæрай йæ 'нцæд нал уагъта. Худын æмхасæнæй йæм дзырдта æмæ йын къахта йæ хъуыдытæ: — Хъæвдын, ныр дæ полицæ куы 'рцахсид, уæд ын цы зæгъис? — æмæ йæ цæст фæныкъуылдта Цæрай.

— Цы зæгъин?.. Æмæ... кæй аххос у...

— Дзур, дзур, Хъæвдын, цæмæй æфсæрмы кæныс. Ма тæрс,

— зæгътæ, загъта Будзи æмæ арты æхсидæвтæ базмæлын кодта.

— Уаих фæуат, кæд сын цы зæгъин ахæмтæй, ныртæккæ мæ цы фæрсут! Куы мæ 'рцахсой, уæд зындзæнис, цы зæгъон, уый.

Ацы дзуаппы фæстæ Хъæвдыны цæстытыл ауадис дынджыр полицæйаг: схъæл рихитæ, æрттиваг цæстытæ, æрттиваг цырыхъхъытæ. Сæр банкъуыста æмæ та ногæй байдыдта:

— Зæгъин сын, бирæгъ фосы куы 'рцахсы, уæд æй фæрсгæ нал фæкæнынц. Цы уæ фæнды, уый мын кæнут, зæгъинаг мæм ницы ис.

Цæрай куыддæр джихæй баззадис артмæ кæстгæйæ, цалынмæ Хъæвдын дзырдта, уæдмæ, стæй æваст йæ сæр фæхъил кодта æмæ райдыдта:

— Ехх, æвæдза, æз куы бахауин йæ къухы, уæд мын мæ сæр кауы мыхыл æрцауындзиккой. Цы бакодтон æмæ цы нæ бакодтон, уыдон мын иууыл ме 'ккой сæвæриккой.

— Уæдæ, уæдæ, — фæрæвдз Хъæвдын, — зæгъиккой: алцы дæр, дам, ды бакодтай, мах дæр, дам, ды акодтай хъæдмæ; дæ аххос, дам, сты атæппæт хъуыддæгтæ.

— Нæ-æ, æз сæ къухы афтæ æнцонты нæ бафтдзынæн. Уыдонæн адæм се знаг сты æмæ афтæмæй мæнæн цы ракæндзысты.

— Цæрай, мах афтæ æнцон ахсæн не стæм, науæд нæ афонмæ дæр æрцахстайккой. Нæ бафтдзæнис уый сæ къухы, цалынмæ Цæрай цæра, уæдмæ. Æз æмæ дын Ислам дæр уæлдай кæд нæ уайккам нырæй дарддæр дæр.

— Будзи, нæ уидаг фидар у, нæ тæрсæм.

— Тедомæ нæ кæсут, нæ! Афтæмæй та мæнимæ фæерыс кæны, æз, дам, дæуæй цæрдæгдæр дæн нырма. Кæд Хъæвдыны Тедо нал аййафа, уæд ын цы загъдæуа.

Хъæвдыны ныхмæ Тедо базмæлыдис йæ лыстæны, стæй рабадтис, йæ цæстытæ асæрфта тымбыл къухæй, рахызт лыстæнæй æмæ йæ рон æрбалвæста, стæй куыддæр æмыр хъæлæсæй хъæргомауæй сдзырдта:

— Нæ мæ ныууадздзынæ, хæрæджы сыппа, æви дæ хабар куыд у? — йæхæдæг зæрдæхæларæй бахудтис.

Хъæвдын йæ был акъуырдатæ, стæй æрæджнау сдзырдта арæхстгай:

— Уыцы дзых ма дæ куы нæ уайд, уæд дæ хуы кæрдойы 'фсон ахæрид.

Хъусынц фæсивæд — æмæ худынц дыууæ зæрондыл хъæлдзæгæй.

— Цәй афтә нә, — зәгъгә, зәгъта Тедо.

— Уәдә куыд? — йә хъуыры фәбадтис Хъавдын.

— Дугъы, дугъы, Хъавдын, кәд дә ныфс хәссыс, уәд.

Ацы дзырдтә зәгъгәйә, Тедо йә цәст фәныкъуылдта фәсивәдмә.

Хъавдын йә къәбут аныхта, стәй әрәджиау радта дзуапн Тедойә; Тедо худтис айвәй, фәлә йын Хъавдын нә уыдта йә худт.

— Дугъы нә, фәлә фәлтау гәппытәй авзарәм, Тедо.

— Гәппытә дәр чи кәны, уый кәны, фәлә дын ног хъуыдаг зәгъин. Кәд дә фәнды, уәд, — Тедо Цәрайтәм йә цәст фәныкъуылдта, — ацы сахат нә иу Змисджын адагмә ацәуәд, иннә та кәсәд зәхмә әмә, чи кәдәм ацәуа, уым нысәнттә скәнәд, стәй сә райсом бабәрәг кәндзыстәм.

Ацы дзырдтә куы зәгъта Тедо, уәд фәсивәд хъәрәй схудтысты. Зыдтой, Хъавдын талынджы кәй нә уәнды, әмә сәм худәг фәкасти Тедойы фәнд. Хъавдын әцәг мәстийә сдзырдта хъәрәмхәстәй:

— Ныр дын афон нәма у, әви? Сывәллоны ныхәстә куыд кәныс?

— Ха-ха-ха! — схудтысты, Хъавдыны йеддәмә, иннәтә иууылдәр.

Тедо йә худын фәуагъта, йә зачъетә адаудта, стәй та йә дзырд баппәрста Хъавдынмә:

— Мәсты ма кән, Хъавдын, кәд дә нә фәнды, уәд дә бар дәхи. Әз зонын, дәуәй нырма ләгдәр кәй дән, әмә йыл басәтт ды дәр.

— Уый дәм бәрәг вәййы, хъәды барәг куы феныс, уәд, — зәгъта Хъавдын әмә йе 'ргом иннәрәдәм аздәхта. Тедо та ноджы йә цәст фәныкъуылдта Будзимә, стәй Хъавдыны уәхск хойгәйә, сдзырдта:

— Мәсты цәуыл кәныс; уәдә ма хъазгә дәр куы нә кәнәм, уәд фыр әнкъардәй куы амәлдзыстәм.

Мисурәт сивыры әхсәвәр әрбахаста әмә йә арты фарсмә зәрәдты цур әрәвәрдта, йәхәдәг фәстәмә аздәхти. Цәрай арт бандзәрста, стәй Будзи әмә Исламмә дәр фәдзырдта, әмә иууылдәр әрбадтысты сивыры алыварсты әхсәварыл. Әрфидыдтой зәрәдтә әхсәварыл әмә хордтой иууылдәр, сивыры алы фарс бадгәйә. Арт сыгъдис цыр, әмә стьәлфәнтә хаудысты фәйнәрәдәм, уынар нал цыдис кәртәй. Фос скъәтты

улафыдысты сынær цагъдгайæ. Ассиæгты уæтæрай дæр рухс нал калдис, æвæццæгæн, схуыссыдысты райсом раджы ссыттынмæ. Цæрайтæ ассиæгтимæ афтæ тынг æрлымæн сты, æмæ цардысты иу кæрты æфсымæртау.

ÆВДÆСÆМ СÆР

Май хъæды сæрма стъалытимæ хъазыди. Хъæд джихæй лæууыди сабыр, æнцæд, рагон уайыгау. Сабыр дымгæ змæлын кодта сифтæртæ æмæ 'рæгвæзæгон хъæды сыр-сыр цыди дари къабайау...

Нæ зарынц хъæды уалдзæгау алыхуызон зараг цъиутæ... Уалдзæджы-иу изæрай суанг боны цъæхтæм не 'нцæдысты сæ рæсугъд зарæгæй диссаджы булæмæргътæ. Дзаг уыди хъæд алы диссаджы дидинæгæй, хъæддаг дыргъæй, мæнæргъытæй, дзедыртæй, æрыскъæфтæй æмæ дзы цы нæ уыдис, фæлæ ма сæ ныр чи æрымысдзæни... Уалдзæгæн йæ кой дæр нал ис... Бæлæстæ цъæх дарæс раивтой æрхуыхуызæй, булæмæргъты бæсты æхситт кæны хъæды фæззыгон дымгæ. Згъæлы бæлæстæн сæ буц дарæс уазал зæхмæ æмæ зæххыл дымгæ тауы диссаджы гауыз.

Даргъ къубалджын хæмпæлтæ дæр уалдзæгау нал хъазынц мæйрухс æхсæвы худгæ арвимæ: сæ хъустæ æрæппæрстой, сæ сæртæ æргуыбыр сты сæ риутæм, — уæлхъæдæй баззайдзысты суанг уалдзæгмæ.

Цæттæ у хъæд йæ урс кæрц кæнынмæ. Дуне хуыссы диссаджы æнцой. Раст цыма хосдзау сæрдыгон изæр хосы дарæныл йæ фæллад уадзы, уыйау сабыр у ацы æхсæв. Нæй сыбыртгæнæг; хаттæй-хатт дымгæ æрбаулафы арахстгай фæллад зæххы цæсгоммæ... Нæй змæлæг уæтæрты дæр. Сабыр, æнцæд, æнцой дунейы хъахъхъæны арвæй мæй...

Уæтæры фалейæ цыдæр хæр-хæр ссыди, æмæ куыйтæ райын байдыдтой. Пыхсæй змæлын нал цæуы, æмæ та куыйтæ дæр нал райынц, исдутмæ фæсабыр сты, стæй та сæ райын ссыдис. Пыхсыты хæр-хæр ноджы хæстæгдæрæй хъуысын байдыдта, æмæ куыйтæ нал æнцайынц сæ райынай. Чысылгай фос знат кæнын байдыдтой.

Цæрай рахызти йæ хуыссæнай, райста хъырмаг æмæ кæртмæ рацыди. Йæ цæст ахаста кæртыл, стæй скъæты ныхмæ бацыдис. Ассиæг фыййæутты мусонгæй дæр уынаер хъуысын байдыдта. Цæрай йæ хъус дары алы уынаермæ дæр, фæлæ ницы ахсы хъус. Куыйтæ райынц, уæтæрма хæстæгдæр цы пыхс ис,

уырдаем. Исдуджы Царайы хъустыл ацаг цаьдær хær-хær ауадис æмæ йæ цастытæ ныттынг кодта пыхсмæ, зынгæ ницы кæны, фæлæ уынær хъуысы. Уыры мидæг Царай кæхдзæфтæ æвзарын байдыдта. Ассиæгты мусонгæй ахситтытæ фехъуыстис, стæй уæд чидær фæхъær кодта:

— Гъей, гъей-ей-й! Уыст, уыст! Æвæццæгæн, бирæгъ лæбуры уæтæрмæ!

Царай хъуысы фыццагау, фæлæ уынær нал цауы пыхсæй. Иудзæвгар ма лæууыдис, стæй куыйтæ дær банцадысты æмæ Царай дær мусонгмæ арасти. Йæ дзæуматæ нæма раласта, афтæ та куыйты райын ссыдис, æмæ фæстæмæ рацыди кæртмæ. Тыргъмæ куы рауади, уæд та ассиæгтæ схъær кодтой:

— Гъе, гъей-й! Уыст, уыст!

Куыйтæ кауы сæрты агæппытæ кодтой æмæ уырдыгæй пыхсы бынмæ райдтой, Царай та лæууыдис йæ лæууæны. Куыйты райд тынгæй-тынгдær кодта, стæй ассиæгты уæтæрæй топпы хъær фæцыдис, æмæ чидær сдзырдта:

— Ацы ахсæв, æвæццæгæн, гæбæрдымæг афтидæй фæцауинаг нал у.

Куыйтæ айтт кæнынц. Змæлын та цауын байдыдта пыхсынæй æмæ хæстæгæй-хæстæгдær кодта. Царай пыхсбыны иучысыл æрдузы лæджы ауон мусонгмæ цаутæ ауыдта. Уыцы сахат йæ сær хъуыдытæй айдзаг æмæ фидар сфæнд кодта: «Кæд мах ахсынмæ исчи цауы, уæд нæ бахъуыдис лæджыхъæд; фидар лæуу, Царай!» Тагъд-тагъдæй æрбазылдис скъæты фæстæмæ æмæ Будзийы мусонджы фæмидæг:

— Тагъд, лæппутæ, кæртмæ чидær æрбацауы!

Будзи æмæ Ислам фæгæппытæ кодтой, сæ гæртæ райстой æмæ кæртмæ рацыдысты Царайы фæстæ. Æртæ дær скъæты ныхмæ хъæдты ауон æрбадтысты æмæ æнхæлмæ кастысты се знæгтæм. Змæлын цыдис пыхсытæй æмæ хæстæгæй-хæстæгдær кодта. Куыйтæ райдтой... Æнхæлмæ кæсынц Цæраитæ. Кæсынц пыхсбынмæ æмæ мæйрухсы уынынц, пыхсытæ куыд змæлынц, уый.

Хæстæгæй-хæстæгдær змæлынц къалиутæ. Куыйтæ сæ райынæй не 'нцайынц. Хаттæй-хатт фæзыны лæджы ауон. Сифтыгътой се 'ппæт дær топпытæ æмæ æнхæлмæ кæсынц.

Иу лæг пыхсбынæй ракастис æмæ арфмæ ныххызти. Куыйтæ арфы 'рдæм ныццавтой сæхи. Царай фæхъær кодта:

— Гъей, кæцы дæ уый?
 Хъарæн дзуапп ничи радта, фæлæ лæг æрхæй сзындис. Ногæй та фæхъæр кодта Цæрай:

— Гъей, кæцы дæ дын куы зæгъын.

Дæнп... Топпы хъæр хъæды ныццаарыдта. Лæг фæстæмæ фæауон ис æрхы. Будзи кауыл агæпп кодта æмæ дæллаг кæронмæ ныйивгъуыдта. Лæгæн та æрхæй йæ сæр фæзындис, æмæ уæд ныххъæр кодта:

— Хион-хион-хион... Ма фехсут!

Будзи æрхы былтыл схъуызыди уæлæмæ, стæй та уæд бафарста, æрхы цы лæг уыди, уый:

— Чи дæ, цавæр дæ, кæдæм цæуыс?

— Хион, хион, Хъасбол дæн, Хъасбол, сыбираг Хъасбол!

Будзи куыддæр фæджих ис, фæлæ Хъасболы хъæлæс базыдта æмæ хæстæгдæр ссыди. Цæрай базыдта бæлвырдæй, Хъасбол кæй у, уый æмæ кауы сарты рагæпп кодта йæ размæ хъæргæнгæ:

— Æгас цу, æгас у, Хъасбол!

Будзи раздæр схæццæ Хъасболмæ æмæ йæ йæ хъæбысы акодта зæрдиагæй. Цæрай дæр ыл ныттыхстис уадидæг. Уæдмæ Ислам дæр схæццæ æмæ баиу сты цыппар дæр.

— Цæй, цом, — загъта Цæрай æмæ рараст уæтæрма. Рацыдысты иннатæ дæр йæ фæстæ.

— Уæ, дæ хуыздæры фенай, нæ нæртон, кæд нæ куыд царæфтыд кодтай.

— Уæдæ цы кодтаин, Цæрай, цы гæнæн мын уыдис; æрхмæ дæр барæй ныххызтæн. Зыдтон æй, куыд у уæ æхсты ахаст æмæ мын ма къоппа акъуырдаис, тынгдæр ран куы удаин, уæд. Ма сæр куы сдартон, уæд нæмыг ма хъусы рæзты фæцъыгъгъуытт кодта, — дзуры Хъасбол æмæ йыл худынц йе 'мбæлттæ.

Будзи йæ топпы нæмгуытæ исы æмæ сæ æвдисы Хъасболмæ.

— Чысыл ма бахъæуа, дæ сæры фарсыл ма ссудзой ацы гагата.

— Уæдæ, уæдæ, Сыбырæй дæр дæм уый тыххæй куы 'рхæццæ дæн.

Куыйтæ базыдтой Хъасболы æмæ йыл цинтæ кæнынц. Уæтæрма æрбахæццæ сты æмæ мусонгмæ бацыдысты.

— Гъейтт, Ислам, арт æмæ нæ сæфт нæртоны хорз фенæм!
 — сдзырдта Цæрай Исламмæ.

Царай йæхæдæг физонæггагмæ рацыдис. Ислам хус сугтæ æрбадæвта, цæхæр фæнычы бынæй ракъахта æмæ арт бандзæрста. Цалынмæ Будзи æмæ Хъасбол ныхæстæ кодтой, уæдмæ Царай æмæ Ислам физонæг ацæттæ кодтой æмæ йæ Хъасболы раз æрæвæрдтой. Хъасбол хæрын куы байдыдта, уæд æм æртæ дæр æмдзастæй кастысты æмæ мидбылты худтысты. Нæ сæ уырныдта, уый æцæг Хъасбол уыди, уый, фæлæ сæ зæрдыл æрлæууыдис, посты цы гæххæтт уыдис, уый. Зæрæдты мусонгæй хуыфын хъуысын байдыдта; уалынмæ мусонджы дуарæй æрбакасти Тедо.

— Æгас цу, æгас, дæ рын бахæрон, æгайтма дзæбæхæй схæццæ дæ!

— Сбад, дæ хорзæхæй... Зæронд лæг дæ, лæугæ ма кæн.

Тедо арты фарсмæ къодахыл æрбадтис æмæ Хъасболы фæрсын байдыдта алы хабæрттæй. Хъасбол дзуапп лæвæрдта Тедойы фарстытæн, йæхи артмæ тавгæйæ. Дзæвгар куы фæныхас кодтой, уæд Тедо æрæджиау Хъасболы бафарста хъазын æмхæццæйæ:

— Хъæвдын дыл фæндагыл никуы амбæлдис? — йæхæдæг Цæрайтæм бакастис худæнбылæй.

— Кæй Хъæвдын? Æрхыхъæутгаг?.. Æмæ уым ис? Уый дæр Сыбырма ахастой?

— Нæ, — загъта Тедо, — хæстæ йæ нæ акодтой, фæлæ æрдæбон кæртæй змæлын куы ссыдис, уæд цыдæр фæцис. Мусонгæй тагъд-тагъд рауадис æмæ нал фæзындис.

Тедо цæуыл дзырдта, уый Хъасболы йеддæмæ иннатæ фембæрстой æмæ худыныл фесты. Хъасбол æнæмбаргæ кастис йæ алы фарсмæ æмæ йæ цæст нæ иста Тедойæ. Тедо йæ зачъетæ адаудта, стæй уæзбынæй сдзырдта:

— Цæй, кæд зынид Хъæвдын дæр; бар йæхи, уыйбæрц дардмæ нæ ауæнддзæн.

Тедо йæ ныхас фæци, афтæ кæртæй къахы хъæр ссыдис, æмæ æрбахыст мусонгмæ Хъæвдын. Райста Хъасболæн йæ къух æмæ арты фарсмæ æрбадтис. Тедо та дзы хъазын байдыдта, фæлæ ацы хатт маesty уыдис Хъæвдын, æмæ йæ ныууагъта Тедо дæр.

Иудзæвгар ма абадтысты, аныхæстæ кодтой, стæй зæрæдтæ сыстадысты æмæ сæ мусонгмæ рараст сты. Базадысты цыппар æрдхорды иумæ æмæ ныхас кодтой, мусонджы арты фарсмæ бадгæйæ. Кæрты уынар дæр сабыргай æрсабыр. Ассиæгты мусонгæй

уынар нал цыдис. Аэрæджиау зæронд ассиаг мусонджы дуарæй йæ сæр æрбадардта æмæ, Хъасболы куы базыдта, уæд ыл йæхи ныццавта æмæ йæ йæ хъæбысы æрбакодта.

— Салам алекум, салам алекум! — Хъасбол дæр ныццин кодта йæ рагон фысымыл æмæ йæ йæ хъæбысмæ фелвæста фыр цинай. Ассиаг лæугæйæ аныхæстæ кодта, стæй раивгъуыдта мусонгæй. Базадысты та цыппарæй иумæ æмæ хъарм ныхæстæ кæнынц сæ кæрæдзийæн. Куы аймысынц, куыд фæцæймардтой Хъасболы, уæд та сæ сæртæ батилынц æмæ сæ цæстытæ фæирд ваййынц. Дзурынц сабырæй.

Фæд-фæдыл йæ хабæрттæ фæдзырдта Хъасбол, суанг Нал-цыччы йæ куы æрцахстой, уымæй ацы æхсæвмæ цы 'рцыдис, уыдон. Хъусынц æм йе 'мбæлтæ зæрдиагæй, æхсызгонæй, цингæнгæ: æмæ хаттæй-хатт сæ сæртæ батилынц исты диссаг куы фæзæгъы Хъасбол, уæд. Хъасбол улафы тагъд-тагъдæй, цыма ахæстонæй ныртæккæ фæлыгъди, уыйау.

Судзы арт цæрдæг æмæ цырын æвзæгтæ ивазынц æхсидæвтæй хæрдмæ.

Арты рухсмæ ферттывынц куы Цæрайы, куы та Будзийы цæстытæ, йе та разынынц хаттæй-хатт Хъасболы цæсгомæ арф хъуыдытæ. Арт куы иуырдыгæй, куы иннардыгæй тынгдæр ссудзы, æмæ уæд арты фарсмæ бадджыты цæсгæмттæ диссаджы хуызты разынынц. Уæлдай цыргъытæ, къуыппытæ, къуырфытæ у Цæрайы цæсгом, йæ сатæгсау даргъ зачъетæ æмбæрзынц куырæты хъуыр. Йæ цæстытæ æрттивынц цæргæсы цæстытау; фæлæ куы фенкъуысынц, уæд, цыма хох разындис, уый хуызæн сты. Хъасбол танæггомау кæд у, уæддæр у цæрдæг æмæ змæларæхст. Къухты тылдæй дзæг кæны, дзырдты 'хсæн цы хъуæгтæ аззайы, уыдон æмæ уымæй рæсугъд кæны йæ ныхас.

Бирæ фæбадтаиккой цыппар дæр ныхас кæнгæйæ. Хъасбол фæллад куы нæ уыдаид, фæлæ йæ æмбарынц иннатæ æмæ йын Ислам цæттæ кæны хъарм хуыссæн.

Хъасбол хаттæй-хатт базмæлы æмæ йæ уæнгтæ айвазы. Цæрай цæуынмæ хъавыдис, фæлæ йæ зæрдыл æрлæууыдис иу хъуыдаг æмæ æрбаздæхтис фæстæмæ, зæгъынмæ йæ хъавыдис, фæлæ та фæстæмæ фæзылди æмæ дуарæй æрбадзырдта:

— Цæй, хæрз æхсæвтæ фæут, хорз фынтæ фенут, — æмæ аивгъуыдта йæ мусонгмæ.

Мусонджы дуар бакодта æмæ бацыдис мидаæмæ. Мисурæт, йæ дзауматæ йæ уæлæ, афтæмæй бадтис хуыссæны. Куыцыкк хуыссыдис тарф фынайна. Мисурæт Цæрайы куы федта, уæд æй афарста уайтагъд:

— Цы 'рцыдис, цы хабар у, цæй гæрæхтæ уыдысты уый?

— Сыбырмæ кæй ахастой, уыцы Хъасбол ссыдис фæстæмæ æмæ йæ куыйтæ уæтæрма нæ уагътой.

Мисурæт æрæнцой ис, тарст хуыз ын нал уыдис æмæ йæ хуыссæныл йæхи æруагъта Куыцыччы фарсмæ.

Цæрай йæ хъырмаг къуылы æрцауыгъта æмæ йæ хуыссæныл йæхи æруагъта, йæ дзаумæттæ ластæйна.

* * *

Хъасбол йæ дзаумæттæ раласта æмæ йæхи хуыссæны æрнуæрста, стæй ныуулафыдис æмæ загъта:

— Рагæй нал хуыссыдтæн ахæм æдас хуыссæнты.

— Ам дæр афтæ æдас нæу, нæ, Хъасбол, — загъта, йын бакодта Ислам æмæ радзырдта хабар. Хъæутæй куыд хъуысы, афтæмæй цыдæр хабæрттæ цæуы кæмдæрты. Цыма цыдæртæ æрцыдис кæмдæрты, уыйау у полицæйна йæ æууæл. Æз афтæ æнхæл дæн, кæд сын Чито йæ балимæ сæ дымæгыл цæхх ныккодта.

Читойы кой куы фехъуыста, уæд нал фæлæууыдис Хъасбол:

— Æмæ Чито кæм ис?

— Чито ралыгъди хъæуæй æмæ ныр дыууæ азы балимæ зилы фаллаг бæстæты. Æз афтæ æнхæл дæн, кæд та сын уый исты бакодта...

Хъасбол йæхинымæры хъуыдыты фæци: кæд Чито дæр хъæдмæ рауæндыдис, уæд ма хъæуты чи баззадис, загъта, æмæ Исламы фæрсгæ дæр нал бакодта.

Ислам ма аныхæстæ кодта, фæлæ йæм дзырдæппарæг куы нæ уыдис, уæд банцадис æмæ йæхи æрнуæрста кæрцæй. Будзи уайтагъддæр бафынайна æмæ йæ хуыр-хуыр ссыдис.

Кæд Хъасбол ацы æхсæв уæлдай æдас æмæ дзæбæх ран хуыссыдис, уæддæр æй хуыссæг нæ ахста. Йæ цæстытыл уадис йæ фæндаг суанг Сыбырæй, æмæ йæхинымæры хъуыдытæ кодта. Куы-иу йæ иу фарсæй иннаæмæ разылдис, куы та-иу йæ нывæрзæн бадзæбæхтæ кодта. Мусонджы дуары зыхъхъырайн йæм зындис сау хъæды цъупп æмæ йыл уый æфтыдта уæлдай

бирæ хъуыдытæ. Бæллыдис, райсом куыд сбон уыздæнис, уымæ, суадоны йæхи цæхсынмæ, фæндагмæ хæтæджы ацæуынмæ æмæ ма ноджы бирæ цæмæдарты. Бирæ цыдæртæ уыздис Хъасболы зарды ацы æнæхуыссæг æхсæвы, фæлæ иу-дзæвгар куы ахызæмар кодта, уæд уайтагъд афынæй æмæ йæ хуырхуыр ссыдис.

Æрсабыр ис ногæй уæтæр, мæй та хъазы ногæй стъалытимæ. Куйытæ хуыссынц скъæты дуармæ, сæ сæртыл сæ къæхтæ фæллад æвард æркодтой, афтæмæй. Сабыр у дуне бынтондæр — ахæм мæйрухс æхсæвы хъæды астæу, уæтæры. Сыбыртт дæр нæ цæуы, фæлæ хаттæй-хатт хъæдæй æрбайхъуысы сыфтарты сыф-сыф; уыцы уынæрæй зардæ тæрсгæ нæ кæны, фæлæ ма фидардæр кæны, æрдз кæй цæры, уымæй. Фæныкæй ма цы фæстаг зынг æрттывтæ, уый йæхи æрбанорста хъарм æрхутæгджын кæрцы æмæ бафынæй уый дæр.

ÆСТДÆСÆМ СÆР

Æрхыхъæу цардис сабыр, æнцæд, æнцойæ. Хабар сæм-иу байхъуысти æрæджиау æмæ йыл-иу дис кодтой суанг райсомæй изæрмæ, стæй та изæрæй райсоммæ. Афтæмæй ивгъуыдтой сæ бонтæ. Дзека та йæ дукани байдзæг кодта алы диссаг базайрагæй æмæ цырды базар кодта, алы-иу ивæзта фыццагау. Хъæуыхицау амарыны æмæ иннæ хъуыддæгты тыххæй цы митæ бакодтой, уыдон рох нæма уыдысты хъæуæй, æмæ-иу сыл алы изæр дæр дзырдтой ныхасы. Æнцæд, æнкъард, æнцойæ цыдысты Æрхыхъæуæн сæ бонтæ. Фæлæ иубон адæм сымæлыдысты бынтондæр. Цы 'рцыдис, уымæн ничи ницы зыдта, фæлæ хабар алчи дæр куыд æмбæрста, афтæмæй йæ дзырдта, куы æрцыдис, уый фæстæ.

Хъуыддаг афтæ уыздис. Иу райсом рагацау фидиуæг ныххъæр кодта, стæй дзæнгæрæг дæр фæдис цагъд кодта. Фидиуæг хъусын кодта адæмæн:

— У-о-о-о — байхъусут! Абон райсом къæнцылары æмбырд ис æмæ, хæдзарæн лæгæй чи нæ 'рцæуа, уый уыздæнис ивар фондз сомæй. «Нæ фехъуыстон» мачи зæгъæд!

Фидиуæг-иу иу ран куы ныххъæр кодта, уæд та-иу йæ лулайыл зынг бафтыдта æмæ та-иу дарддæр ацыдис зивæгтæнгæйæ. Цагътой аргъуан дæр. Фарстой адæм фидиуæджы, фæлæ сын-иу уый цыбыр дзуапп радта:

— Ницы зонын, æмбырды уын загъдзысты.

Адæм тагъд-тагъд уадысты къæнцылары кæртмæ æмæ уым æмбырд кодтой, æнхæлмæ кастысты хъæуыхицаума. Дзæвгар куы æртымбыл ис хъæу, уæд хъæуыхицау рацыдис къæнцыларæй. Къæнцылары асиныл лæууыди æмæ дзурын райдыдта. Писыр къæнцылары дуар бакодта, уырдыгæй хъуыста дзырдтæм æмæ фыста суагъæ. Хъæуыхицау йæ къух схыл кодта хæрдмæ, стæй йæ дзых фæхæлиу кодта æмæ хъæрæй загъта:

— Хорз адæм, тохы дуг æрцыдис! — йæ былтæ асæрфта, гæххæтмæ æркости æмæ дзырдта дарддæр:

— Германы паддзах нæ зæхх байсынмæ хъавы. Германы паддзах нын нæ зæхх байсынмæ хъавы.

Адæм хъуыстой хъæуыхицаума æмæ æдзынæг кастысты йæ дзыхмæ. Кæронæй дыууæ лæджы лæууыдысты æмæ кæрæдзийæн афтæ бакодтой:

— Хæцæнт, мах цы хъыгдарынц.

Фæлæ та уайтагъд хъæуыхицаума хъусыныл фесты. Хъæуыхицау дзырдта дарддæр:

— Паддзах сиды æфсадмæ, йæ зæрдæ дары йæ адæмыл æмæ сæм æнхæлмæ касы. Сидт кæмæ ис, уыдон мæнæ ацы гæххæтты фыст сты æмæ сæ писыр бафæрсдзæн.

Писыр йæ сæр рудзынгæй радардта æмæ райдыдта дзурын, сидт кæмæ уыди, уыдон мыггæгтæ. Писыр-иу кæй ном загъта, уый-иу йæхинымæры бахудтис.

— Ну, хуымæтæджы лæг нæ дæн, нæ, паддзах мæм сиды, — загъта-иу æмæ-иу йæ бæрзæй аныхта. Хъæуыхицау йæ ныхас куы фæци æмæ писыр куы расидтис адæмы нæмттæ æмæ мыггæгтæ, уæд та хъæуыхицау загъта:

— Кæй нæмттæ загъта писыр, уыдон сæхи сцæттæ кæнæнт хуыцаубонмæ, — стæй адæмы ауагъта сæ хæдзæрттæм.

Адæм фæпырх сты сабыргай сæ хæдзæрттыл. Алчи дæр тагъд кодта, цæмæй йæ бинонтæн хабар радзырдтаид, уый тыххæй. Чи куыд хæццæ кодта йæ хæдзармæ, афтæ-иу кулдуарæй хабæрттæ дзургæ бацыдис хæдзармæ.

Быдзеу дæр æмбырды уыдис, æмæ йæ хæдзармæ куы бахæццæ, уæд кулдуарæй уыциу хъæр фæкодта:

— Усай, хæрзбон, нал мæ фендзынæ!

Йæ ус æм тарст хуызæй ракастис æмæ йæ афарста:

— Мæ арт бауазал ис, цы ныл æрцыдис?

— Цы, цы? Паддзах мае йаехимае хоны. Германимае хæцдзæнис нæ паддзах æмае йæм цæмай йæ адæм кæсой, уый тыххæй сиды кæмæдæрты мах хъæуæй, æмае кæмае сиды, уыдонимае æз дæр дæн. Фехъуыстай, усай? Сцæттæ мае кæн. Цæугæ кæнын хуыцаубоны.

Ус тарст хуызæй кастис Быдзеумае, стæй æрæджиау йæ мидбылты бахудтис:

— Кæд паддзахмае цæуыс, уæд дæ цæуылнæ сцæттæ кæндзынæн.

Быдзеу цин кодта æмае дзырдта йæхинымæры: «Фæ-лаууæнт ныр хъæуыхицау æмае стражниктæ, кæд уыл паддзахы нæ сардауон... Уæд сæм бæрæг уызæни. Æз сын сæ хабæрттæ иууылдæр паддзахæн фæдзурдзынæн». — Йæ мидбылты худгæйæ йæ усы 'рдæм дзырдта:

— Гъей, усай! Ма дæ ферох уæд: дуканийы мин иу къопп «Леформа» папирос балхæн, науæд паддзахы цур тамакойы хъæдтæ куыд дымдзынæн.

— Хорз, хорз, иу мæрт мæнæу ныддавдзынæн æмае дын дзы райсдзынæн. Мæнæу ма нæ цæмæн хъæудзæни, паддзах дын æхца бирæ ратдзæни, æвæццæгæн. Уæд нæ цард æндæр уызæнис.

Быдзеу зилæнтæ кæны, рæвдз кæны йæхи, рæвдз кæны йæ дзаумæттæ. Бирæ нал ис хуыцаубонмае, æмае рæвдз куы нæ уа, уæд хорз нæу: паддзах æм фæхæрам уызæнис. Зилæнтæ кæны ус дæр, рæвдз кæны Быдзеуы паддзахмае.

Бон-изармае хабар хæдзари-хæдзар зылдис хъæуы. Зæрæдтæ, хур куыддæр аныгуылдис, афтæ ныхасы æмбырд кæнын байдыдтой. Сæ ныхас уыдис хæсты хабæрттыл. Иу заронд лæг узгæ-узгæ йæ кæртæй рацыдис, стæй ныхасы астаумае йе 'рбадтæй йæ дзырд фæраздæр:

— Æвæццæгæн-иу мæнæ раздæр уайгуыта куыд хæцыдысты, афтæ хæцдысты. Цæй хъал сты нæ фæсивæд, уыдонмае чи кæсдзæнис. Хабар нæм-иу уæддæр кæнут, уæ рын бахæрон, науæд мах цы фехъусдзыстæм, фæла уæм хабар куы цæуа, уæд уын уе ссыдмае кусæрттæгтæ сцæттæ кæндзыстæм. Æниу цæй хабар, æз æй ныр дæр зонын, мах паддзах Джерманы паддзахы кæй басæтдзæнис. Уырысы паддзахæн сæттæн ис?! Уый тыхджын у!

— Уæдæ, уæдæ, раст зæгъыс, фæла ма рох кæн, æрмæст афтид тыхы хъуыддаг нæу, — зæгъгæ йæм йæ дзырд баппæрста Æрхыхъæуы сауджын.

— О, æмæ æз дæр афтæ куы зæгъын, хорз мæ нæ бамбæрстай, сауджын. Алчи дæр æй зоны, Хуыцауы куы нæ фæнда, уæд сæ иу дæр кæй нæ фæтыхджын уызæни, уый. Уый дын нæ зоннын æви цы.

— Банцай, дæ хорзæхæй, Беппа, цавæр ныхæстæ кæныс? Цы бæрæг ис нырма, чи фæтыхджын уызæнис, уымæн, — мæстæй иннæ зæронд йæ дзырд баппæрста фыццагмæ. Уый иучысыл фæсабыр ис, стæй йæ ныхас кæны дарддæр:

— Уæд та нæ паддзах Джерманы паддзахи истæуыл смæсты кодта æмæ сын хылмæ асайдта, уæд цы уызæнис, Беппа, уый дæ зæрдыл нæ дарыс.

— Уымæн æз ницы зоннын, — зæгъгæ, загъта Беппа, — фæлæ иухатт мæ кæстгон лымæнæй фехъуыстон, Японы паддзахимæ мах паддзах куыд фæхыл ис.

— Куыд, дæ хорзæхæй, радзур-ма, Беппа, — зæгъгæ, та йæм йæ дзырд баппæрста уыцы зæронд.

— Куыд, куы, афтæ: Хуыцау ма зæгъæд, уæд байсæфдзыстæм. Адæммæ, дам, дыууæ паддзахи дæр æрсидтысты æмæ сæм гæрзтæ радтой, стæй уæд адæм кæрæдзи сæрфын байдыдтой.

— Хуыцау, табу дæхицæн, табу, — æмхъалæсæй загътой зæрæдтæ, стæй исдугмæ фæсабыр сты. Сауджын йæ рихитæ ардаудта æмæ æмбаргæ лæгау, къуызгæйæ дзурын байдыдта:

— Хуыцауы куыд фæнда, афтæ уызæни хъуыдаг. Хуыцау та Уырысы паддзахи æварс у рагæй дæр... Уырысы паддзах кæй фæуæлахиз уызæни, ууыл дзырд дæр нæй. Бирæ хæцой, чысыл хæцой, бирæ туг акæла, æви чысыл туг, уæддæр Уырысы паддзах фæуæлахиз уызæни.

— Уый та куыд загътай? — зæгъгæ, зæрæдтæй йæ чидæр афарста. Иннæ зæронд ма йыл бафтыдта:

— Цавæр туг у уый та?

Сауджын исдугмæ фæхъус, стæй карзæй загъта:

— Паддзæхтæ, сымах куыд фæзæгъут, афтæ нæ фæхæцынц, нæ, уыдон хъæбысæй нæ хæцынц.

Быдзеу ныхасы æрбалæууыди æмæ адæмæн «уе 'зæр хорз», зæгъгæ, арфæ ракодта.

— Кæй изæр у, уый хорзæх дæ уæд, Быдзеу.

Æмæ та сауджынмæ хъусыныл фесты.

— Фæлæ сæ адæммæ гæрзтæ радтынц æмæ уæд адæм фæхæцынц. Уанцон нæу, паддзах та хъæбысæй куыд хæца!

Быдзеу йæ сæр сауджыны æрдæм акъул кодта æмæ йæм зæрдиагæй хъуыста, стæй йæм æрæджиау йæ дзырд баппæрста:

— Уæдæ гæрзтæ адæм... мах дæр... хæстмæ?

— О, о, дæ рын бахæрон, хуыцаубоны уын бакувдзыстæм æмæ фæндараст фæут. Ма ауадзут нæ зæхх Германмæ, хæцут нæ паддзахи сæрыл.

Быдзеу хабар бамбæрста æмæ хъуыдытыл фæци. Зæрæдтæ арт бафтыдтой лулæтыл æмæ сæ зæрдиагæй цъирынц... Алчи дæр сæ хъуыды кæны сауджыны ныхæстыл.

Алкæй цæстыл дæр сæ ауадис туджы æртæхтæ æмæ бамбæрстой, хæсты туг кæй ныккæлы, уый. Æрæджиау та Беппа сауджыны бафарста зæрдиагæй:

— Цымæ-иу уыцы хæсты марыны бар дæр ваййы, æви æрмæст нæмгæ фæкæнынц адæм сæ кæрæдзи?

— Маргæ дæр цæуылнæ, Хуыцауы фæндонæй. Уым уæлдай нал ваййы Хуыцауы фæндонæй. Хæст хæст у æмæ дзы маргæ дæр фæкæнынц, уæдæ куыд. Хæсты паддзахи сæрыл чи амæла, уымæн дзæнæты дуар гом у Хуыцауы фæндонæй.

Адæм ныхъхъус сты, хъыпп-сыпп ничиуал кæны, фæлæ алчи дæр йæхинымæры хъуыдытæ кæны. Быдзеу бынтондæр ныхъхъус кæронæй æмæ йæ сæры диссаджы нывтæ кæрæдзи ивынц, къахынвæнд кæны сауджыны, йæхи ницы 'мбарæг скодта, афтæмæй.

Дымгæ уынджы рыг сисы æмæ йæ ныхасы бадджытæм баскъæфы. Бакалы сыл рыг, стæй та сæ фæуадзы сæхи бар.

Дзурын никæйуал фæнды, фæлæ алчи дæр йæхинымæры хъуыдытæ кæны. Сауджын ма абадтис иу дзæвгар, стæй сыстади æмæ «хæрз æхсæвтæ раут» загъта зæрæдтæн æмæ сивгъуыдта уынгты уæлаемæ.

Адæм фестадисты, сауджын куы цыдис, уæд, фæлæ та сæ бынæтты æрбадтысты фæстæмæ.

— Ау, уæдæ, — загъта Быдзеу, — ныр раст нæ зæгъы сауджын. Афтæ æнархъуыды куыд уызæни паддзах, йæ адæмы цæгъдынмæ куыд хондзæнис? Нæ, уый мæн нæ бауырндзæнис, цалынмæ йæ мæхæдæг фенон, уæдмæ.

— Иууылдæр уым рабарæг уыздысты хъуыддæгтæ, — зæгъгæ, йын йæ дзырдмæ бафтыдта иннæ...

— Цæй, хæрз æхсæвтæ раут, — загъта зæрæдтæй иу, æмæ йæ хæдзармæ араст и. Уыйфæстæ иннæтæ дæр иугай-дыгай цæуынмæ

фесты сæ хæдзæрттæм. Алчи дæр згъордта йæ хæдзармæ ног хабæрттæ адзурынмæ. Ног уыдысты адæмæн сауджыны ныхæстæ, æмæ сыл дис кодта алчидæр. Тас уагътой зæрæдты уыцы ныхæстæ, æмæ боны цин бирæтæн мастæй ивын байдыдта.

Быдзеу хъуыдытæгæнгæйæ цыдис йæ хæдзармæ. Кæд æй цыдæртæ базонын фæндыди, уæддæр сæ йæ сæр нæ ахста ацы сахат. Быдзеу бирæ диссæгтæ хъуыды кæнын сахуыр, æмæ йæ сæр уæз кæнын байдыдта фыр сагъæсæй. Уыцы æнкъардæй бахызтис йæ дуары къæсæрæй æмæ къонайы фарсмæ æнкъардæй æрбадтис.

Дымгæ тынгæй-тынгдæр кодта æмæ ердойы фæздæг нал уагъта уалæмæ. Фæздæгæй йедзаг хæдзары ма дымгæ ранæй-рæтты згъордта къулы зыхъхъыртæй: Быдзеу йæ цæнгтæ йæ уæрджы-тыл æрæвардта, йæ сæрмæ йæ къухтæй быцæутæ скæнгæйæ бадтис æмæ хъуыдытæ кодта. Ус иннæ къуымы зæрдиагæй архайдта дзабыртæ хуыйыныл. Иудзæвгар рæстæг афтæмæй ацыдис, стæй ус сдзырдта Быдзеумæ:

— Дæ сæр куы æруагътай, ракъæс-ма дæ паддзахмæ цæуæн дзабыртæм. Ахæм дзабыртæ паддзахæн дæр нæ уызæнис. — Быдзеуæн сæ йæ цуры бандоныл æрæвардта æмæ Быдзеуы уæхскыл йæ къух æрхаста.

Быдзеу æнæбарыгомау йæ сæр систа æмæ дзабыртæм бакастис.

— Мæ арт бауазал, уый та куыд æнкъард дæ, исты фехъуыстай? Кæд дæм нал сиды паддзах мыййаг?

— Уастæн цы загъдæуа, ныхасы фехъуыстон, цыма паддзæхтæ нæ хæцдзысты хъæбысæй, фæлæ сæ адæмтæ кæрæдзи цæгъддзысты. Ахæм хабар, гъе!

— Уый та куыд, худинаг дæр сæм нæ къасы? Адæммæ къасынмæ фæсид, стæй сæ ахæм хъуыддагмæ баппар!

— Кæд афтæ нæ уайд.

НУДÆСÆМ СÆР

Хæст... хæст... хæст!.. Æбуалгъ хæст!.. Германимæ хæст!.. Цы уызæнис?.. Куыд уызæнис?.. Хæст... Хæст!..

Сыхы устытæ кауы сæрты кæрæдзимæ дзургæйæ: «Хæст... хæст?..» Телтæ хабар скъæфтой зæххы цъарæн йæ иу кæронай иннама: «Хæст... хæст»... Дымгæ скъæфта хабар æмæ йæ хъæды алы бæласы хъусы дæр дзырдта тагъд-тагъдæй: «Хæст»...

Уасыдысты фос, сызмæлыдысты сырдатæ, цъиутæ æмæ дæттæ.

Æрдзæн йæ алы уынары дæр хъуыстис тарст хуыз, сусæг ныхас: «Хæст... хæст... Тугуараны хæст»... Дæснытæ, моллотæ æмæ сауджынтæ адæмæн диссаджы хъуыддæгтæ хъусын кодтой. Хъуыстысты æрвнæрдау алкæм дæр ныхæстæ: «Хæст... хæст... хæст»...

Сидты гæххæтт ассиаджы уæтæрмаæ дæр схæццæ кодта хабар цъæхахстгæнгæ сæумæрайсом.

Бадынц Цæрай, Будзи, Хъасбол æмæ Ислам уæтæры фарсмæ къодахыл, кæсынц сидты гæххæтмæ æмæ ныхас кæнынц:

— Бавзарæм, цы цæуа, уый дзы рацæуæд. Ацы цардæй кæдмæ цардзыстæм?.. Кæрон скæнын хъæуы нæ тыхтæ хæрынæн, — загъта Цæрай.

— Раст загътыс. Фæлæ нæ куы фæсайой, уæд та? Мыййаг нæ мысты къæппæгмæ кæд сайынц, — загъта Будзи Цæраймæ бакастæйæ.

— Будзи, раст загътыс. Хи хъахъхъæнын хорз у, фæлæ бавзарæм арæхстгай. Гæххæтты бæлвырдæй фыст у, чи, дам, арцæуа, барвæндæй æфсадмæ, уыдонæн барст цæуынц сæ район хъуыддæгтæ.

— Мæн уырны, уымæн æмæ ма æз Сыбыры дæр фехъуыстон хæсты хабар. Уым бирæ зондджын адæм уыдис, æмæ-иу дзырдытой алы 'хсæв дæр ахæм хабæрттыл.

Ислам йæ рихитæ адаудта, стæй уæзбынæй сдзырдта:

— Ацы цардæй цæрыны бæсты æз ахæстонмæ дæр разы дæн, æрмæст мæ маргæ ма акæнæнт, æндæр. Циу нæ цард, загъутма мын æй, кæдмæ цардзыстæм афтæмæй? — йæ къух ауыгъта æмæ йæ цæстытæ бынмæ аруагъта.

— Цæй, афтæ нæ, — сдзырдта Будзи, æмæ йæм иууылдæр бакастысты. — Дыууæйæ уал ныццæуæм, стæй хъуыддаг йæхи æвдисдзæнис. Иу æз разы дæн цæуыныл æмæ ма мæмæ чи цæуы?

— Æз цæуын, — загъгæ, та загъта æнæбарыгомау Ислам.

— Хорз, уæдæ, æз æмæ ды изæры хъæумæ ныффардæг уыдзыстæм, стæй уæд хъуыддæгтæ æвдисдзысты сæхи.

Цæрай йæ цæстытæ зæхмæ сарæзта, афтæмæй хъуыдытæ кодта, фæлæ фæнд йæ зардæмæ фæцыдис æмæ Будзийы уæхск æрсæрфта йæ армы тъæпæнæй.

— Цæугæ, цæугæ! Базон хабæрттæ, кæд исты фæнд скæной дæуæн, уæд мын сар сæ мæрдты хæдзар.

Будзи сидты гæххæтт арæхстгай батыхта æмæ йæ йæ дзыппы арф нывæрдта. Загъта йæхинымæр: «Куы ныццæуон, уæд сын ацы гæххæтт сæ разы савæрдзынæн æмæ ма мын уæд цы

загъдзысты? Сæ бон ницыуал уызæни, гæххæттыл паддзахи къух æвæрд ис».

Сыстадысты цыппар дæр æмæ мусонгмæ баивгъуыдтой. Бонизæрмæ цыппар дæр зилæнтыл фесты. Цæрай Хъасболимæ мусонджы дуармæ кусарты кой кодтой. Будзи Исламимæ сæ бæхтæм зылдысты. Мисурæт дæр рауай-бауай кодта, хæринаг цæттæгæнгæйæ.

Хур ныгуылынмæ куы хъавыдис, уæд зæрæдтæм фæсидтысты æмæ фынгыл æрбадтысты. Тедо нуазæн райста æмæ зæрдиагæй куывта, кæстæртæ та йын «оммен» кодтой.

— Йæ, Хуыцæутты Хуыцау, кæд искуы бæлццæттæ фæндараст фесты, уæд ацы дыууæ лæппуйы дæр уыдон æмбал фæкæн!

— Оммен, — загътой кæстæртæ æмхъалæсæй.

— Бисмелахи! — райхъуыстис ассиæгты дзырд.

— Фыдæй мæгуыр адæмæн нукуы ницы ракодтой, заман æмæ сæ рæстæг куыд æрæййæфта, афтæ уыдис сæ цард. Кæд уыцы царды мидæг исты фæрæдыдысты, уæд сын уый дæр ныббар, дæ рын бахæрон, бæлццонуарзаг Уастырджиджи!

— Оммен... Бисмелахи!

— Цæй, бирæ кувынæй бирæ хæртæ хуыздæр сты, æмæ ацы бæлццæтты хайджын фæкæн, Уастырджиджи, уыцы хæртæй!

Сыкъа йæ былтæм бахаста, аناзынмæ йæ хъавыдис, стæй ма æрæджиау йæ куывдыл бафтыдта:

— Цæй уæдæ, мæ хуртæ, фæндараст фæут. Йæ хæдзарыл хорз амондимæ чи сæмбæлди, уыдон æмбал уæ фæкæнæд Тыбауацилла!

— Оммен, оммен! Бисмелахи!

Тедо сыкъа анызта æмæ йæ уырдыгæууæгмæ æвæрдта. Йæ сæр батылдта, стæй хæринагтæм æрæвнæлдта.

— Цæй, Тедо, дæ куывдытæ дзæбæхæй æрцæуæнт, æндæр ма сыл цы бафтауон æз дæр... Фæндараст фронт нæ бæлццæттæ, — загъта Хъæвдын æмæ уый дæр анызта йæ сыкъа.

Цалынмæ кувгæ кодтой фынджы уæлхъус, уæдмæ хур йе 'рмттæй хæхтыл æрæнцой кодта, æмæ сын цæуын афон уыдис. Ассиаг лæппу бæхтæ сравдз кодта æмæ сæ уæтæры кæрты бæхбæттæныл бабаста. Сыстадысты фынгæй æмæ ма фæндарасты нуазæнтæ нызтой.

— Цæй, Будзи æмæ Ислам, фæндараст фæут, мæ хуртæ! — Ацы ныхæстимæ Тедо нуазæн Будзимæ æвæрдта.

Будзи нуазæн райста æмæ раарфæ кодта зæрæдтæн. Стæй нуазæн фæстæмæ дзагæй Тедомæ авæрдта. Тедо та йæ къухтæ фæйнардæм фæхаста, йæ цæстытæ хæрдмæ сарæзта æмæ зæрдиагæй скуывта:

— Цæй, мæ хуртæ, фæндараст, фæндараст! Уæ хабар нæм хорзæй хъуысæд, Уастырджи уе ’мбал уæд.

Нуазæн анызта æмæ сыхъа фынгыл æрæвæрдта.

Будзи æмæ Ислам зæрæдтæн сæ къухтæ райстой æмæ бæхты ’рдæм араст сты. Ассийаг лæппу бæхтæ райхæлдта æмæ сæ æрбаласта хæстæгдæр. Ислам йæ бæх айста æмæ æгъдæнцойыл æнæ фæхæцгæйæ цъилау ныззылдис æмæ бæхы рагъыл фестадис — йæ кæсгон саргъыл. Будзийæн ассиаг лæппу бæхыл бадгæйæ феххуыс кæнынмæ хъавыдис, фæлæ йæ ехсы хъæдæй аиуварс кодта æмæ йæхæдæг сгæпп кодта йæ бæхмæ. Бæхтæ сæ быны скафыдысты, куы сыл сбадтысты, уæд æмæ сæ мидбынаты нал лæууыдысты. Сæ худтæ ма фелвæстой Будзи æмæ Ислам, стæй уæд сæ бæхтыл хъазгæ хъæды фæмидæг сты. Кæрты чи баззади, уыдон фæстæмæ сæ куыстытæм ацыдысты. Цæрай æмæ Хъасбол ныхас кодтой мусонджы. Мисурæт æфснайдта фынг.

ССÆДЗÆМ СÆР

Дзæка ныр æртæ боны йæ дуканийæ æддæмæ нал цæуы, кæркуасæнæй райдайы æмæ æмбисæхсæвмæ базар кæны. Къафетт, æнгузтæ, хъæбынтæ, цæппузыртæ æмæ цы нæ æлхæнынц, кæмæ ис, уыдон. Лæвæрттæ æлхæнынц уарзон чызджытæн, чызджытæ та — лæппутæн, æлхæнынц алцы дæр ацы æртæ боны. Фæсивæд хæдзари-хæдзар зылынц æмæ арахъхъ нуазынц. Алчи йæ хæстæджытæн хæрзбон зæгъы. Мадалтæ æмæ фыдæлтæ нал æфсæдынц сæ фырттæм кæсынай. Кæд Æрхыхъæуы змæлд дæр бирæ ис, уæддæр уый цин нæу, куыддæр æнкъард змæлд у ацы хатт. Ахæм стыр ног хабæрттæ нукуы хъуыстис Æрхыхъæумæ æмæ ныр зæрондæй, ногæй хъæу иууылдæр цъилау ныззылдис æмæ ма цы акæна, уымæн ницыуал зоны. Хабæрттæ хъæуыл хæдзари-хæдзар зылынц, алчи цæттæ кæны æфсадмæ йæ фырты, йæ лæджы, йе ’фсымары, йæ уарзоны.

Æхсæвай-бонай æмызмæлæджы змæлы Æрхыхъæу. Зæрæдтæ ныхасы дæр бирæ нал бадынц, уымæн æмæ хабæрттæ

сæхæдæг гæппытæ кæнынц кауы сæрты, уайынц уынгты, бырынц дуары бынты æмæ бырсынц хæдзæрттæм, бырсынц зæрдæтæм.

Змæлы Æрхыхъæу, денджызы фæлхъазæнтау уад цæвы, цæвы алкай зæрдæ дæр.

Дзека хъæлдзæг у, йæ базар хорз цæуы. Быдзæу та, æнкъард у, хæстмæ йæ кæй кæнынц, уый тыххæй. Кæуынц сусæгæй, куырдуаты цы чызджытæ зайынц, уыдон. Æнкъард сты лæппутæ дæр, фæлæ уæддæр куы барасыг ваййынц, уæд уынгты æхсæвыгон æрыхъуысы зарджытæ...

Хуыцаубон райсом раджы ныццагътой аргъуан. Адæм æрæмбырд сты стырæй, чысылæй аргъуаны кæрты. Мидæг чи бацыди, уыдон уым, иннæтæ та дуармæ лæууынц æмæ раззæгтæ фæстагтæн хъусын кæнынц сауджыны ног аргъуыд. Сауджын будсудзæн тилгæйæ йæ тæнæг хъæлæсæй хъæр кæны:

— Йесо Чырысти!.. Нæ паддзах Никъалал!.. Хæсты уæлахиз, уæлахиз йе знæгтыл. Фарн нæ бæсты уæд!..

Йæ дзырдтæ æххæстæй нæ хъуысынц, фæлæ дзы иуæй-иутæ райхъуысынц кæртмæ. Аргъуыд куы фæци, уæд рацыди аргъуаны тыргъмæ æмæ адæмæн ныхæстæ кæнын байдыдта:

— Уырысы паддзахæн, нæ паддзахæн Германы паддзах йæ зæххытæ байсынмæ хъавы æмæ хæст расидтис. Адæмæн сæ цард зæххæй у, æмæ ма нын нæ зæхх дæр куы байсой, уæд цы кæндзыстæм? Алы лæгæн дæр йæ хæс у паддзахæн баххуыс кæнын. Йæхи чи ласа ацы хæстæй, уый тæригъæдджын уыдзæни. Ма фæзивæг кæнут, цырд фæлæуут. Хæстмæ чи цæуа, уыдон — хæсты, ам чи зайы, уыдон сæ куывдæй феххуыс уæнт паддзахæн.

Бирæ фæдзырдта, стæй йæхиуыл дзуæрттæ бафтыдта, æмæ адæм дæр дзуæрттæ бафтыдтой сауджынмæ гæстæ, стæй ахæлиу сты.

Сидт кæмæ уыди, уыдон къæнцылары æмбырд кæнын байдыдтой. Æнæуый адæм дæр æмбырд кодтой къæнцылары кæрты æмæ кастысты хъазахъхъæгтæм.

Адæммæ æрæмбырд сты хъазахъхъæгтæ æмæ лæууыдысты асинтæм хæстæг къæнцылары дуармæ. Зæрæдтæ сæ лæдзджытыл банцой кодтой, захмæ кастысты каурабын рæнхытæй. Сылгоймæгтæ кæртмæ не 'рбацыдысты, фæлæ къæнцылары алыварс цы царджытæ уыдис, уыдон кауы хуынчытæй кастысты.

Быдзæу æппынарæджиуа фæзындис. Узгæ-узгæ æрцæйцыдис къæнцылары фæстæ йæ хæдзарæй. Йæ ног дзабыртæ

фиуай сарсты хуызан арттывтой; хызыны — кардзынтæ, æмæ сæ йæ лæдзæгыл бакæнгæйæ йæ уæхскыл савæрдта, цыма фыййау цыдис, уыйау.

Æрбазылдис къæнцылары дуармæ æмæ, сидт кæмæ уыдис, уыдонимæ æрлаууыди. Йæ хызын æриста æмæ асинтыл æрбадти. Уалынмæ уынджы фисынай уæрдæттæ фæзындысты. Къæнцылармæ куы æрбахæццæ сты, уæд уым æрурæдтой.

Хъæуыхицау рудзынгæй радзырдта, æмæ уæд фæсивæд уæрдæтты бадыныл фесты. Быдзæу дæр æнæбары сабыргай схызтис уæрдонмæ æмæ ганымыл* æруагъта йæхи. Чысыл фæстæдæр хъæуыхицау гæххæттæ сидонтæй иумæ ратта æмæ уæд радзырдта уæрдæттæм: — Цæугæут ныр!

Уæрдæттæ базмæлыдысты. Адæм сæ цæстытæ ныйирд кодтой, стæй уæд фæсивæд низзарыдысты уынгæг хъалæсæй:

Цæй, хæрзбон, хæрзбон,

Нæ Кавказы хæхтæ!

Нал уæ фендзыстæм,

Нал нæ фендзыстут.

Зæрæдтæн зарæгмæ сæ цæссыг æруадис æмæ та сæ сæртæ уырдыгмæ æруагътой. Сылгоймæгтæ кæстæйæ базадысты кауы хуынчъытæй. йæ бынаты змæлгæ дæр ничиуал кодта, цалынмæ ма фæстаг хатт фæсивæды зарæгæй ныхæсты скъуыддзæгтæ хъустыл уадысты, уæдмæ. Фæстаг хатт ма сабыргай æрбайхъуыстис кæцæйдæр:

Цæй, хæрзбон,

. бон

тæ. . .

Зарæг куы нал хъуыстис, уæд алчи йæ мидбынаты базмæлыдис, стæй джихæй йæ хæдзармæ араст ис. Зæрæдтæ сæ астæутæ рараст кодтой, сæ худтæ систой æмæ дзуæрттæ бафтыдтой, стæй уæд сæ хæдзæрттыл фæпырх сты. Алчи дæр сæ йæхинымæры дзырдта: «Гъæйтт, ныр мæ сæр бахъуыди, куыст та мæхи æфцæгмæ æрхаудта».

Хур сабыргай йæ бынатмæ фæцæйцыди. Уынар хъæуы цъусæй-цъусдæр кодта, стæй бынтондæр æрсабыр и, фæлæ ма уынгтæй чызджыты ныхас цыдис уæддæр:

— Æз Ахболæн æртæ къухты кæлмæрзæны цæвæрдтон.

*Ганым — уæрдонны фарсыл фæйнæгæй конд бадæн. (Ред.)

— Ама аз Бәппийән папиростә куы балхәдтон.

Уынар кьаддарәй-кьаддар кодта, стәй ахсәвмә әрмыр ис бынтондар. Талынг хьәццуләй әрәмбәрзта мәйдар ахсәв Әрхыхьәуы. Сабыр... Әнцад... әнцой... Хаттәй-хатт куыдз арәйы кәцәйдәр, фәлә та басабыр вәййы уый дәр. Әмбисәхсәв хьәу бынтондар әдзәрәгау әрсабыр, әрмәст дәлбыләй цьәхахст кәны дон.

ДЫУУЫН ФЫЦЦӘГӘМ СӘР

Кьуырисәры сәумәрәджи Әрхыхьәуы уәтәрмә барәг схәццә. Уәтәры кәрты йә бәхәй рахызтис. Бәх кауыл әрбаста әмә уәтәрмә фәцәйцыди.

Цәрай барәджи куы ауыдта кәрты, уәд йә размә рауадис.

— Агас цу, кәцәй дә? — зәгьгә, радзырдта уәтәры дуарәй барәгмә Цәрай. Ләппу хәстәгдәр бацыди әмә Цәрайән йә кьух райста, стәй райдыдта:

— Будзи мә дәумә рарвыста. Знон мах хьәуы уыдис әмә йә хьуыддәгтә бакодта; стәй мәнән бацамыдта, ды кәм дә, уый, әмә мәнә ацы гәххәттытә рарвыста.

Ләппу йә ронәй тымбылтә гәххәтт райста әмә йә Цәраймә ратта. Цәрай уайтагьддәр гәххәтт кәсынмә фәци. Ләппу кәрты Тедо әмә Хьәвдыны куы фәдта, уәд уыдонырдәм аивгьуыдта.

— Уә бон хорз! Сымах дәр ам стут?

— Уәдә кәм, кәм, дә рын бахәрәм. Хьәуты цы хабәрттә ис? — фәрсәг каст кодтой ацы ныхәсты фәстә Хьәвдын әмә Тедо ләппумә.

— Хабәрттәй фылдәр цы ис, фәлә хьәутәм сымах цәуылнә цәут?.. Куы нәуал уә ахсынц. Нәма фехьуыстат ацы хабар, уәд уә хәрзәггуарәггаг — мән.

Дыууә зәрондән сә цәстытә хурау сәрттивтой әмә сә цәсгомь царм ныттынг ис. Худын сәм цыдис, фәлә худын нәма уәндыдысты. Нә сә уырныдта хабар.

— Ау, әмә әцәг зәгьгыс? — зәгьгә, та йә әмфарст бакодтой.

— Әцәг, әцәг, уәдә хьазгә кәнын, сывәлләттә куы нә стут.

Дыууә зәронды ныр сә мидбылты бахудтысты, кәрәдзима бакастысты. Цәрай ләппумә фәсидтис әмә ләппу уымә ацыдис, фәлә дыууә зәрондән сә цинән кәрон нал уыдис.

- Лæппу, ды ныртæккæ здæхыс, æви фæссихор здæхдзынæ?
- Æмæ гъа, куыд хуыздæр у, кæд мын загъат, уæд.
- Уæдæ хорз, цу, Тедойæн уал аныхæстæ кæн.

Лæппу фæзылд æмæ Тедомæ ацыдис.

Цæрай гæххæттимæ мусонгмæ ацыдис æмæ Хъасболы рай-
хъал кодта:

- Хъасбол, Хъасбол, мæнæ цы фыссы Будзи!

Хъасбол фестади æмæ йæ цæстытæ аууæрста, стæй гæххæтт райста æмæ йæ хъæрæй фæрсын* байдыдта. «Хабар хорз у, æрхъуыды кæнут Мисурæт æмæ Куыцыччы тыххæй исты æмæ уæхæдæг рацæут. Мах Дзæуджыхъæумæ фæцæуæм, фæлæ нæ раййафут. Дзырдтон алцæйы тыххæй дæр, фæлæ мын хорз хъуыддаджы йеддæмæ æвзæр ничи загъта. Цавæрдæр ирон бригад аразынц Дзæуджыхъæуы æмæ нæ уырдаæм фервитынц. Иу дзырдæй, ахъуыды кæнут æмæ рацæут, зæрæдтæ дæр æрцæуæнт сæ хæдзæрттæм, ничи сын ницы ракæндзæн, ныр уыдон мæт нал ис хицауады. Хæст, Будзи. Хæст, хæст!..»

Цæрай та дзæбæх байхъуыста Хъасболмæ дæр, стæй та йæ сæр батылдта æмæ бахудтис.

- Хорз у хъуыддаг, цом æз, мæ бинонтимæ баныхас кæнон.

Хъасбол йæ сæр батылдта, цæутæ, загъгæ, йæхæдæг бандоныл æрбадтис æмæ хъуыдытыл фæцис, гæххæтт йæ къухы даргæйæ.

Цæрай хъæлдзæгæй йæ мусонгмæ бацыди æмæ хуыссæнтыл æрбадтис. Мисурæт арт кодта æмæ Цæраймæ кæсгæ дæр нæ ракодта.

- Гъей, æфсин, диссаджы хабæрттæ! Диссаджы хабæрттæ!
— загъта хъæлдзæгæй Цæрай.

— Цы та? Цæуыл та худыс дæ сæр æнкъусгæйæ? — загъгæ, йæ бафарста сабыргай Мисурæт.

— Цы, цы, зоныс, хъæутæм фæцæуæм сихорыл, æз дæр, ды дæр æмæ иууылдæр.

Мисурæт йæ хуыз æндæр нæ фæкодта, фæлæ фыр цинай йæ зæрдæ срызтис æмæ йæ риуы скафыдис уæрыккау.

— Хæст расидтис Германы паддзах, уый дын дзырдтон, гъе, æмæ Уырысы паддзах махæн нæ митæ бары, хæстмæ куы ацæуæм, уæд..

* Фæрсын — ам: кæсын. (Ред.)

Мисурæт нал фæлæууыдис æмæ йæ дзырд баппæрста:

— Ацы цардæй царыны бæсты цыфæнды хæст дæр хуыздæр у.
— О, æмæ æз дæр афтæ зæгъын, фæлæ дæу æмæ Куыцыгчы цы фæкæнон, мæ сагъæс ууыл у.

Мисурæт исдугмæ куыддæр фæкæмдзæстыг ис, стæй сдзырдта:

— Дæлæ мæ мæ цæгатмæ фæхæццæ кæн æмæ уал уым уыдзынæн, цалынмæ здæхай, уæдмæ.

Цæрай ницы сдзырдта, фæлæ йæхинымæры хъуыдытыл фæци, æрæджиау ма Мисурæтмæ бакасти, стæй загъта:

— Цæй, уырæм дæр дæ фæкæндзынæн, æрмæст...

Æндæр ницыуал сдзырдта Цæрай, йæ дзырды кæрон аныхъуырда. Мисурæт фæстад æмæ Цæрайы бæрзæйыл æртыхстис. Цæрай Мисурæты ахæм фæлмæнæй æмæ зæрдæхаларæй никуы федта, йæ зæрдæ гуырысхо кодта, фæлæ йæм цыма чидæр афтæ сдзырдта: уæдæ цы кæна, уый дæр, Цæрай; хъæды царынай сфæлмацыди, — æмæ йын хъыг уыдис Мисурæты фæлмæндзинад.

— Уæдæ мах цæттæ кæнæм? — зæгъгæ, йæ афарста Мисурæт æмæ йын апъа кодта.

— Цæттæ кæн æмæ фæссихор араст уыдзыстæм.

Цæрай Мисурæты йæхимæ æрбалвæста, зæрдиаг хъæбыс ын акодта, стæй сыстади æмæ кæртмæ рацыдис.

Хур арвы астæу лæууыдис, фæстаг нуазæн ма куы нуæзтой бæлццæттæ æмæ фысымтæ, уæд кæрты ифтыгъдæй æмæ цæттæйæ лæууыди бæхуæрдон. Саргъы бæхтæ дæр се згъæллаггæмттæ скъуыдтой бæхбæттæнтыл.

— Цæй, фæндараст фæут, — зæгъгæ, æмæ ма фæстаг нуазæн нызта ассиаг зæронд лæг, стæй кæрæдзийы къухтæ райстой æмæ араст сты бæлццæттæ.

Дыууæ зæрондæн сæ цинæн кæрон дæр нал уыдис, æмæ ныхæстагæнгæ цыдысты фæндагыл, сæ бæхтæм тагъд-тагъд æвзидгæйæ. Цæрай æмæ Хъасбол сæ бæхтыл цыдысты кæрæдзийы фарсмæ. Ассиагты лæппу ласта Мисурæты Хъарадзауты хъæумæ. Цæрай йæ цæст нæ иста йæ ус æмæ йæ лæппуйæ æппындæр. Кастис сæм æнкъардæй, цыма сæ никуыуал фендзæн, ахæм цæстæнгасæй.

Пыхсытæ... къуыппытæ, дзыхъхъытæ, стæй уæд æрбахæццæ сты Хъарадзауты фæндагмæ. Зæрæдтæ фæндараст загътой Мисурæтæн æмæ сæ фæндаг дардтой.

Хъасбол йæ бæхæй рахызти æмæ Мисурæтæн йæ къух иста.

Цæрай дæр æрурæдта йæ бæх æмæ зæхмæ рахызти. Хъасбол фæстæмæ йæ бæхыл сбадтис æмæ фæндагмæ сыздæхта.

Цæрай «хæрзбон», зæгъгæ, Мисурæты къух райста, стæй йæ хъæбысы акодта Куыцыччы. Бæхмæ багæпп кодта æмæ йе 'мбæлтты расырдатæ фæстейæ. Йæ зæрдæйы базадысты Мисурæты дыууæ цæсты, уæлдай рæсутъд та йæм фæкастысты ацы хатт.

— Фæцæуæм уæдæ, — зæгъгæ, загъта Хъасбол, Цæрай йæм куы ныххæццæ, уæд.

— Бæргæ фæцæуæм, фæлæ кæдæм цæуæм?.. — дзуапп ратта Цæрай.

Хъæды кæрон нæма уыдис. Хур аныгуылди. Мæйдар æхсæв... Цæуынц нæ бæлцæттæ, фæлæ сæ фæндаг нæ уынынц.

Фыццаг чиныджы кæрон.

Уыдзæн ма.

СКИФИРОН: 70 АЗЫ

СКИФИРОН

ЦÆРДЗЫНÆН

* * *

Фæскъæвда æрæндæвта хур.
Æрбайрох ис дысоны уарын.
Æппæтдæр та фæстади сур.
Нæ мæргътæн та стыдта сæ зарын...

Фæлæ ма у цæугæдон бур.
Йæ хуылыдз ма тархъæд лæмары.
Нæма схъарм и доны был дур.
Зынг хур та фæхæрд кодта арвыл...

Æмæ та... Æвиппайды мигъ
Æрбахгæдта бæстæ. Æвиппайд
Ныккалдта æнæвгъауæй их.
Мæгуыр дуне хурæй фæишпæрд...

Гъе, афтæ фæвæййы мæ маст,
Фæвæййы мæ удхайраг додой,
Мæ мидбылты схудын æваст,
Æнтъыснæг мæм нал кæны дзой-дзой...

Мæн раздæр цы фарн æмæ хъазт
Æнæвгъауæй, арæхæй домдтой,
Æз уыдонмæ скæнын мæ каст.
Мæн уыдон сæхицæй фæкодтой...

Фæлæ ма нæма батад их
Мæ зæрдæйы. Афтæ уæгъдибар
Кæцæй у? Æрбабырсы мигъ.
Мæ фарсæй фæвæййы мæ фидар...

Цыдæр мæ нырриуыгы тынг.
 Хæлбурцъгæнгæ стыхсы мæ зæрдæ.
 Лæбуры йæм хъуыдытæй зынг.
 Æнхъизынц йæ маройы зæлтæ...

Рæхойы мæ алцæмæй уынг:
 Йæ райсомтæй, бонтæй, изæртæй.
 Мæ разы ныррухс вæййы фынг
 Мæ цæссыгты иугуыр узæлдæй...

Æмæ та... Фæлтæргай цæуы
 Мæ хъуырмæ фæсусæй мæ хъарæг
 Ныййарæгыл — сау мигъ кæуы.
 Йæ сæр та ныссæфта мæ зарæг...

15.08.1965 аз, Карца

* * *

Цæрдзынæн — æндæр мæ цы бон ис?..
 Мæ сыгъды фæндæгтыл цæудзынæн..
 Фæлæ йæ куы зонис,

фæлæ йæ куы зонис,

Цы мæгуыр уыдзынæн...

Сусæг-æргом кæуын дæ мардыл, —

Фенæууæнк и мæ зæрдæ цардыл...

Цыфæнды нæ кæнон, нæ кусон, —
 Цы давынц мæ кафт уа, мæ зарæг?..

«Ныййарæг» куы хъусон,

«ныййарæг» куы хъусон,

Кæндзынæн уæд хъарæг...

Сусæг-æргом кæуын дæ мардыл, —

Фенæууæнк и мæ зæрдæ цардыл...

Йæ мадмæ куы бадзура ме 'мгар,
 Куы йæ бабуц кæна чындзагæй, —
 Фæкалдзынæн ме 'гæр,

фæкалдзынæн ме 'гæр

Рыст зæрдæйы уагæй...

Сусæг-æргом кæуын дæ мардыл, —

Фенæууæнк и мæ зæрдæ цардыл...

Куы лæууон мæ адзалы къахыл,
 Уæд чи мыл ыскæудзæн дæ хуызæн?
 Цæссыджы æртахыл,
 цæссыджы æртахыл
 Мæ дуне фæуыздзæн...
 Сусæг-æргом кæуын дæ мардыл, —
 Фенæууæнк и мæ зæрдæ цардыл...

26.08.1965 аз, Уахтгана

* * *

Дзырдтон дын:
 «Æрцу мæм,
 мæ фидæны сауцæст æмкъай...»
 Ды дисгæнгæ худтæ:
 «Дæхицæй дæ ахæм ныфс ис?!»

Дзырдтон дын:
 «Мæ мыггаг
 дæ зæнæджы мыггаг уыздзæн...»
 Ды дисгæнгæ худтæ:
 «Дæхицæй дæ ахæм ныфс ис?!»

Дзырдтон дын:
 «Мæнгардæй
 Куы разилай искуы мæныл,
 уæд мавры æмбисонд
 мæ фæстæ фæныкгуыз уыздзæн...»
 Ды дисгæнгæ худтæ:
 «Дæхицæй дæ ахæм ныфс ис?!»

Дзырдтон дын:
 «Идæдзæй
 æваст æз куы фæуадзон дæу,
 мæ афæдзы бонмæ
 куы радтай мæнг дунейæн ком,
 уæд æз командорау
 фæмард кæнин ахæм æфхæрд...»
 Ды дисгæнгæ худтæ:
 «Дæхицæй дæ ахæм ныфс ис?!»

Дзырдтон дын:
 Ды худтæ,
 ды кодтай мæ ныхæстыл дис, —
 æрмæст æй кæм зыдтай,
 æрмæст æй кæм хатыдтай ды,
 кæй не 'нхъæлдтон афтæ, —
 кæй цыдтæн тæнцъар ихыл æз...

Нæ мæ уыд æппындæр
 мæхицæй мисхалы бæрц ныфс, —
 цæй мавртæ ма кодтон,
 цавæр командортæ, уæууай!..
 Тыхстæй ма фæлвæрдтон,
 уырнын ма дын кодтон тыхстæй,
 цыма мæ æцæгæй
 нæ амонд, нæ фидæн уырнынц!..

Æндæр ма цы хос уыд?
 Æндæр ма цы загътаин æз!
 Æви мын уыдаид —
 «Каретæ, каретæ!» — хуыздæр?!
 Уадз, тынгдæр фæриссон!..
 Уадз, схауынмæ хъава мæ уд!..
 Трагедийы мастæй
 хъæмпыхалау хъазыдтæн æз...
 Цыма мыл æрцыдис
 æвирхъау, æнæзæгъгæ мард,
 æз та йæ æцæгмæ
 нæ исын: кæд разынид мæнг...

Ды худтæ...
 Ды та мыл
 æнæмæтæй худтæ, уæууай!..

14.12.1967 аз, Мæскуы

* * *

Тыфылтæ. Арв. Хæдзæрттæ. Уынгтæ.
 Антеннæтæ. Бæлæстæ. Дон.
 Автобустæ. Бæркады фынгтæ.
 Къуылдымтæ. Парк. Фæндæгтæ. Бон.

Æнтъыснæг. Хъазт. Хъуыдытæ. Зивæг.
 Хъæлæба. Уайдзæф. Сагъæс. Хин.
 Рæдыд. Салам. Фæсмон. Хæрзиуæг.
 Дызæрдэг. Сомы. Арфæ. Цин.

Хъысмæт. Бæллиц. Уæлæрвтæ. Рæгътæ.
 Æвронг. Фæллад. Æфсон. Хæрам.
 Сæрфат. Къæсæр. Тызмæг æврæгътæ.
 Тыхдымгæ. Хъызт. Зынаргъ. Аслам...

...Куы-иу дарын мæхи æрдумæ,
 Куы рахæтын мæхиуыл тагъд, —
 Ныддихтæ вæййы уæд мæ дуне:
 Хæццæ-мæццæ, рæдзагъд-мæдзагъд...

23.01.1977 аз, Цхинвал

МАМИАТЫ Таймураз

САБИДУТ

БÆРÆГБОНЫ ЕРЫСТÆ

Нæ хъæу Райдзаст ахæм рæсугъд бынаты æвард уыд, æмæ йæм кæцырдыгæй фæнды бакæс, йæ рæсугъддзинадæй зæрдæ ради. Уæлдайдæр та Хаситы къуылдым — ам Хаситæ цардысты — кæй хуыдтам, уырдыгæй куы ракасай, уæд æнæхъæн хъæу дæр цыма дæ армыгъæпæны ис, афтæ хорз зынд. Ацы бæрзонд къуылдымыл нæ каддын хистæртæ скодтой кувæндон. Йæ бæрæгбон-иу уыдис уалдзæджы, куадзæнæй фондз къуырийы фæстæдæр. Мах, уæды сывæллæттæ, тынг зæрдиагæй æнхъæлмæ кастыстæм ацы бæрæгбонмæ, стæй æрмæст ацы бæрæгбонмæ нæ, фæла алы ирон бæрæгбонмæ дæр. Уыцы рæстæджы бæрæгбон æцæг бæрæгбонхуыз уыди, хъæлдзæг, адæм кæрæдзиуыл цин кодтой зæрдæйæ. Иу аз та нæхи цæттæ кæнын байдыдтам ацы бæрæгбонмæ. Уæд æз æртыккаг къласмæ цыдтæн. Кусарт акодта мæ фыды æфсымæр Григол, хæдзары скуывтам æмæ араст стæм куывды «Хаситы къуылдыммæ».

Адæм къордтæ-къордтæй цæуынц, ме 'мгар сывæллæттæ дзы дзæвгар æрæмбырд æмæ хъазæм, цъæх кæрдæгыл ратул-батул кæнæм. Уалынмæ нæм хистæр кары лæппутæй цалдæрæй æрбацыдысты. Мæн мæхийас лæппуимæ

хъабысæйхæцгæ æрбайæфтой. Куы-иу мæ ме 'мбал абырста, куы та — æз. Ацы хатт уый фæбынæй. Уæд мæм уыцы рæстæг хистæр лæппутæй иу дзуры, мæнæ, дам, Дзыдзылимæ хæцыс, зæгъгæ. Уый махæй хистæр уыд, стæй стырдæр. Ахæм тыппыртæ лæппу уыди, раст хæстæ хъыбылы хуызæн, фæлæ уæзбын æмæ æнарæхст. Уый, зæгъын, дынджыр у. Ай, дам, бынтон тæшпуд куы дæ, куыд тагъд фæтарстæ! Уæд ме 'мбал, кæимæ хæцыдтæн, уый мын мæ хъусы сусæгæй æрбадзырдта, ма, дам, дзы тæрс, æз æй æндæрæбон скъолайы кæрты цалдæр хатты абырстон. Æз дæр уæд фæныфсджындæр дæн, æмæ райдыдтам хæцын. Йæ астæу ын бæргæ хорз ацахстон, фæлæ йæ æрзылын дзæбæх нæ фæрæзтон, уæззау уыди. Мæ къах ын йæ къахыл дзуарæвæрд акодтон, фæлæ ме 'ннаæ къах фæбырыд, мæ уæрагыл æрхаудтон, фæцæй мæ бырста. Рæвдз фестадтæн. Дарддæр та хæцæм, æмæ та йын йæ къахыл ногæй дзуарæвæрд акодтон, сонт зылд æй фæластон æмæ йæ абырстон. Дзыдзыл уæлгоммæ хуыссы. Чи нæ хæцын кодта, уый Дзыдзылы фарс хæцыд æмæ, дам, уый хæрæгсаст уыди, æнæнхъæлæджы рауади — ногæй рахæцут!

Уый ныхæстæм хъусгæйæ, æз мæ уæрджытыл лæугæйæ куыд баззадтæн, афтæ мæм ме 'мбал сонт хъæр фæкодта:

— Таймураз! Де 'фсымæр Жорик дæм æрцæуы.

Уый банхъæлдта, мах хыл кæнæм, зæгъгæ, æмæ ахæм фыдуаг митæ нæ уарзта. Æз ме 'фсымæрмæ куыд фæкастæн, афтæ мын Дзыдзыл йæ хæмпус тымбыл къухæй мæ фындз йæ тых, йæ бонæй ныххæфт ласта. Мæ фындзы туг акалд, фæлæ мæ ме 'фсымæр дæр æрцæйæйæфта, уый дæр ма мæ нæмдзæн, зæгъгæ, адæргæй уым дæлæмæ ныййарц дæн.

Ме 'фсымæр фæстæмæ аздæхт. Æз иу тъæпæн ран бадын, мæ фындзыл хæцын æмæ та йæ кæрдæгæй асæрфын, махидæг Дзыдзылмæ мæсты кæнын. Хыл куына кодтам, уæд мæ цæмæ ныццафта? Фырмæстæй мæ цæссыгтæ нал фæуæрдтон æмæ, ме 'мбал мæ уæлхъус куыд февзæрд, уый дæр нæ банкъардтон. Сабыртæ мæ кæны, ды, дам, æй куы абырстай, уæд ма цæуыл кæуыс, зæгъгæ. Дыууæйæ дæр цъæх кæрдæгыл уæлгоммæ хуыссæм, хур дæр нæ йæ зынг цæстæй судзæгау кæны.

Дзæвгар фæбадтыстæм, куывд йæ тæккæ тæманы, фæлæ ме 'фсымæрæй нал уæндын. Æрæджиу мæ ме 'мбал сразы кодта æмæ гыццылгай кæронмæ нæхи байстам. Хъабысæй нæ чи хæцын кодта, уый мæ куы ауыдта, уæд нæм æрбауад, цыдæр æппæлæн

ныхæстæ мын акодта, фæстагмæ мын афтæ, де 'фсымæр, дам ницы загъта, дзæгъæлы дзы тæрсыс. Уæд гыццыл фаныфсджындæр дæн, æмæ та хъазын байдыдтам. Фæлæ уæддæр Дзыдзылмаæ ма маст къаддæр нæ кодта, гадзрахатæй мыл кæй рацыд æмæ ма фæстейы æууæнкæй кæй ныццавта, уый ма тыхсын кодта.

Фæлæ, сæйрагдæр, хæдзары ме 'фсымæрæй нæмынæй нал тарстæн æмæ ныфсджынай, хъæлдзæгæй нæхимæ афардæг дæн. Æмæ æцæг дæр, ме 'фсымæр мæнæй бирæ фæстæдæр æрцыд, фæлæ «хылы» кой кæнгæ дæр не скодта.

Рухсаг уæд...

АХУЫРГÆНÆГ, АПАЗДАТ ИС?

Ма сабибонтæ махъхъæлон хъæу Райдзасты арвыстон. Ныр дæр искуы-иу хатт фын куы фенын, уæд фылдæр хатт уым фестын. Рæсугъд бынат уыд. Скъоламæ дæр фыццаг къласмæ Райдзасты бацыдтæн. Уæдмæ уырыссагау дæр цалдæр дзырды базыдтон. Ма фыды æфсымæр Григолмæ æввахс цардыстæм хъæуы бынмæ хæстæг. Скъола та уыдис хъæуы астæу, хъæусоветы фарсмæ. Райдзаст хъæу тынг цъыфгæнаг бынат уыдис. Гыццыл къæвда рауарæд, æндæр-иу дзы цъыфæй азмæлæнтæ нал уыдис, уæлдайдæр та уалдзæг æмæ фæззæг. Ахæм цъыф рæстæг-иу куы уыдис, уæд фистæгæй цæуæг адæм фылдæр цыдысты доны былты, хуыртыл, хъæуы астæуты цы гыццыл цæугæдон уади, уым иу былæй иннæмæ рагæпп-багæпп кæнгæйæ. Райдиан къæстæ ахуыр кодтой фæссихор.

Абон Хъæдгæроны кадджын хистæр Епхиты Миша 1946 азы хæстæй куы сыздахти, уæд кусын райдыдта Райдзасты скъолайы ахуыргæнагæй. Уый куыста райсомæй. Цæргæ та кодтой хъæуы æппаты карон. Уый дæр-иу цъыф рæстæг скъоламæ цыд доны былты. Æз-иу скъоламæ куы фæцæйцыдтæн, уæд-иу Миша та скъолайæ сæхимæ здахти. Доны былты цæугæйæ-иу нын кæмдæр уæддæр æнæфембæлгæ нæ уыд. Дардмæ-иу æй куы ауыдтон, уæд-иу мыл цыма фæскъæвда хур ракаст, афтæ-иу ма зæрдæ барухс. Фæлæ-иу ма æфсарм цавæрдæр æнахуыр тас бауагъта, махимидæг-иу скатай дæн, йæ рæзты куыд ахиздынæн, зæгъгæ. Цыдæр хæстæг нын кæй æйæфта, уый зыдтон, фæлæ куыд, уый уæд бæлвырд нæма æмбæрстон (мæ фыды

æмхæрæфырт) æмæ та-иу мæ уыцы хæстæгдзинад фаныфысджындæр кодта. Куы-иу баиу стæм, уæд-иу æй æфсармытæгæнгæ, фæлæ уæддæр афарстон:

— Ахуыргæнæг, апаздат ис?

Фæлмæн бахудгæйæ-иу мын дзуапп радта, нырма нæй апаздат, зæгъгæ, фæлæ фæстиат ма кæн, рæвдзæдæр цу.

Мишайыл ныр 88 азы цæуы, фæлæ нырма Хуыцауы фæрцы фидар у йæ зонд дæр, йæ къахы аYST дæр. Хъæуы иу хъуыддаг дæр нæ уадзы, уæлдайдæр та зианы хабар. Алы хатт дæр, æз дæр кæм сæмбæлын, уым æй æнæмæнг æрцагурын æмæ йæм бацæуын. Дардмæ мæ куыддæр ауыны, афтæ мидбылхудгæ хъæлдзæг каст æрбакæны æмæ йæ уæздан ныллæг хъæлæсæй фæкæны «Апаздат ис?».

Тынг мыл бацинтæ кæны, афæрстытæ мæ кæны. Уыцы ныхас мæн та мæ сæнтты базыртыл аскъæфы мæ сабибонтæм, Райдзасты доны былтæм æмæ мæ бафтауы бирæ æнкъард хъуыдытыл. Адæймаг йæ уалдзыгон бонтæ мысгæйæ уæззау хъуыдыты аныгъуылы. Мишайæн та мæ цæст уарзы, йæ сæдæ азы бон дæр ма куыд æрымыса ацы ныхас, уый.

ХЪÆДГÆРОНÆЙ НАРМÆ БАЛЦ

1957 азы мæхъхъæлæн бар куы радтой сæ раздæры царæн бынæттæм сыздæхынæн, уæд мах та, уымы царджытæ, æрбалыгъдыстæм Хъæдгæронмæ. Мæ фыды æфсымæр Григолæн цот нæ уыдис, æмæ æз фылдæр уыдонимæ цардгæн, стæй ме 'фсымæртæ дæр. Нæ мад æмæ фыд та хохы царгæйæ баззадысты. Нары зылды, Фаллагкомы. Нарæг, цыбыр, фæлæ диссаджы рæсугъд ком. Уыдис дзы авд хъæуы æмæ дзы царди цыппар мыггаджы. Мах хъæу хуынди Сауыбын, ам æрмæстдæр Мамиатæ цардысты.

Хъæдгæронмæ æрбалидзыны размæ æз аст къласы каст фæдæн. Иууылдæр æрбалидзæг адæм, хæдзаргæнæг уыдыстæм уæд. Хæдзаргæнæгæй та калм дæр йæ хуынкъмæ лидзы, мыййаг, дам, мæ бæндæны æфсон куы фелваса. Самандур къахæй змæстам фылдæр, бæхтæ дæр фаг кæм уыд. Тынг-иу куыннæ ныффæлладыстæм, фæлæ та-иу уæгъд сахат хъæуы сæрмæ цъæх нæумæ атындзыдтам хъазынмæ. Хъæуы сæрмæ æмæ йæ алыварс

цы диссаджы сыгъдаг уыдис уыцы заманы, иу гæххæтты гæбаз дæр дзы нæ фæдтаид лæг, ныр та быроны бын фæци...

Уыцы рæстæджы колхозтæ сæ фосы бирæ дзуттæ æмæ хъом-рæгъæуттæ Туалгомы хæххон сойджын хизæнуæттæм тардтой æмæ сæ уым дардтой, фæззæджы-иу цалыномæ фæуазал кодта, уæдмæ. Григолмæ уыд иу род — фондз мæйы бæрц кæуыл цыдаид, ахæм, æмæ йæ хъуамæ хохмæ арвыстаид колхозы рæгъæу-мæ, фæлæ сæ нал аййæфта. Уæд мæнæн афтæ зæгъы, йæ хъуы-рыл ын бæндæн бабæтт æмæ йæ хохмæ аскъæр, уæ фыдмæ.

Дыккаг бон мæ изæр Уæллаг Бирæгъзæнгмæ схастон. Ам ме стыр мады æрвадæлтæ Саутæтæ цардысты. Сæ фыд хæстæй нал ссыд, фæлæ сæ мад Джыккиан тынг фæлмæнтæ дзураг æмæ цингæнаг ус уыди.

Æхсæвы Саутæтæм фæдæн. Райсомæй мæ Джыккиан фыц-цаг кæркуасæнты фехъал кодта, фæндаггаг ма мын ноджыдæр цыдæртæ атыхта æмæ рараст дæн мæ дард фæндагыл. Род бæндæнахуыр нæ уыд æмæ-иу мæ куы иуырдаем аскъæфта, куы иннардаем. Иу хатт йæхи сонт тъæпп акодта, æмæ мæ бæндæн мæ къухæй феуæгъд. Тынг фæтарстæн, фæстæмæ мын куы али-дза æмæ мын ахсын куынае уал бакома, уымæй. Сабыргай йæ фæстæ фæцыдтæн дзæвгар, стæй йыл мæхи сырды цæф фæкод-тон, бæндæн ацахстон æмæ йыл тæссæй афтæ ныддæвдæг дæн, æмæ йæ змæлын нал суагътон. Басæй, дам, чи басудзы, уый уазал доныл дæр фу кæны. Мыййаг та, зæгъын, йæхи куы ато-на æмæ бæндæны кæрон мæ астауыл æрбатыхтон æмæ йæ фи-дар сбастон. Мæ иу къухы лæдзæг, иннæ къухы дзулы къæбæр æмæ цыхт хæргæ цæуын. Мæхицæй ныббуц дæн, сæрибарæй цæуын, зæгъгæ. Æртæ комдзаджы акодтон, афтæ род дæлвæндагмæ йæхи сонт æппæрт акодта. Мæ дзул æмæ цыхт мæ къухæй фæтахтысты иуырдаем, лæдзæг иннардаем, мæхæдæг мæ галиу фарсыл ахаудтæн, иу дæс метры бæрц мæ йæ фæдыл аласта æмæ ма йæ тыххæй баурæдтон. Мæ уæраг æмæ рæмбы-ныкъæдз дуртыл афтæ тынг ныххафтон, æмæ сæ туг акалд. Мæ лæдзæг систон, цæфта дудынц, фæлæ къуылых-къуылых араст дæн, родмæ мæстæй мæлын, афтæмæй. Фырмастæй фæзæгъын, ныртæккæ йæ лæдзæгæй дзæбæх æрцæфта кæнон, фæлæ та-иу мæ лæдзæг фæстæмæ æруагътон. Иуæй йын тæригъæд кодтон, иннардыгæй та тæрсгæ дæр кодтон, куы сызнат уа æмæ мын куы алидза, ахсгæ дæр ма йæ куынауал æркæнон. Мæ цæфта

куыд тынгдæр рыстысты, афтæ ма маст дæр фылдæрай-фылдæр кодта æмæ фæстагмæ ма кæуын ма хъуырма схæццæ. Бæлвырдæй махæдæг дæр нæ бамбæрстон, цы ма тынгдæр кæуын кодта, ма цæфты рыст, æви родмæ маст. Æвæццæгæн, дыууæ дæр иумæ. Афтæмæй Уыналмæ бахæццæ дæн. «Ме 'мбæлццон» дæр æрломадæр ис, бæлвырд бафæллад. Иуæй, дзæвгар æрбауадыстæм, иннæмæй та, хур афтæ æрæндæвта, æмæ буар сыгъта, фыр тæвдæй ком хус кодта, уæдæ родæн дæр дойны куыннæ уыдаид, фæлæ Æрыдоны донмæ бæрзонд былæй ныххизæн нæ уыд. Буронмæ хæстæг ма род лидзгæ нæ, фæразгæ дæр рæстмæ нал кодта. Лидзынæй йын куынæ уал тарстæн, уæд ын бæндæны кæрон йе рагъыл баппæрстон æмæ йæ фæстæ цыдтæн сабыргай.

Буроны дыууæйæ дæр дон банызтам, цъæх кæрдæгыл æй иу гыццыл ахызтон, махæдæг дæр аулæфыдтæн, ма цæфты рыст дæр дзæвгар фæкъаддæр, æмæ та нæ фæндаг дарддæр кæнæм.

Талынг милтæ байдыдта. Нармæ бахæццæ дæн фæсæмбисæхсæв. Абон таможни кæм ис, уыцы фæзилæн Джерейы хурх хуыйны. Адæм æй цæмæндæр хæйрæджджын бынат хуыдтой. Мæхицæн ныфсытæ авæрдтон, ма роды хъуырыл ныххæцыдтæн, ма хæрынкæа систон æмæ хъæрæй заргæ араст дæн. Хæйрæджджын бынатæй куыд æрбагæпп кодтон нæхи комы фæзилæнмæ, уый æмбаргæ дæр нæ бакодтон. Ме уæнгты тас дæр æмæ фæллад дæр цыдæр фесты. Мæй дæр мæм йæ цалхы дзагæй æркаст æмæ мын ма сабийы бонты къæхвæндæгтæ амоны. Зæрдæ цыдæр æнахуыр циндзинадæй дзаг кæны, уалдайдæр та мæм ма райгуыраен хæдзарæй цырагъы рухс куы ферттывтæ, уæд.

Мæнæ нæ хæдзар, ам ма мад æмæ ма фыд, ам райгуырдтæн æз дæр, дæлбазыр къæйсæр къуымы. Мæ род æрбастон иннæ стурты фарсмæ, махæдæг ма зонгæ асинтыл схызтæн уæлхæдзармæ. Не стыр хæдзары рудзынгæй рухс кæлы. Мæ мæгуыр, фыдæбойнаг мад та бинонты æмæ уазджыты фæстæ æфснайы, райсомæй та се 'ппæты разæй фестдзæн. Афтæ алы бон дæр. Æвæдза, цас фæрæзта бинонтæн æмæ уазджытæн лæггад кæнын!..

Нæ хæдзар уазæгæй цух никуы уыди. Бафæлладтæн, зæгъгæ, дзы никуы фехъуыстон. Дуар байгом кодтон æмæ æцæг дæр, ма мад иу уазæг усимæ сæ къæхта æхсынц æмæ ныхæстæ

кæнынц. Куы ма ауыдта, уæд цин нæ, фæлæ фыр тарстæй йæ цæстытæ куыд адынджыртæ сты, уый ма абон дæр нæ рох кæны. Ма уарзæгой мадæн та йæ зæрдæ барухс кæныны бæсты, йæ тыхст зæрдæ ноджыдæр батыхсын кодтон ме 'нафоны сæмбæлдæй. Фæсæмбисæхсæв ам фæзынд йæ кæстæр «æнахъом» хъæбул. Йæ цæстæнгас ма фарста: «Цæмæн афтæ æнафоны фæбæлцдон дæ хæххон фæндæгтыл æмæ иунагæй?» Фæлæ аз фырцинæй ма цæстытæй дæр куы худтæн, уæд уымæн дæр йæ тас фæлыгъд.

Йæ хъæбул йæ разы сæрæгасæй лæууы. Хæргæ дæр нал бакодтон. Ма фæллад мыл æртæфст. Куыддæр базыл ма сæр æрæвæрдтон, афтæ афынæй дæн. Райсомæй хур арвыл дзæвгар суади, уæддæр ма ма мады фæлмæн, уарзæгой зæрдæ райхъал кæнын нæ бакуымдта...

КРАСИВИ МАЛЧЫК

Фыдыбæстæйы хæст нæма фæцис, афтæмæй Туалгомы хæххон хъæутæй адæмы æвæндонæй æрвыстой мæхъхъæлы хъæутæм. Сæхи та сын, куыд, дам, райгуырæн бæстæйыл гадзрахатæй цæуæг адæм, афтæ ахастой Казахстанмæ. Куы лыгъдыстæм, уæд мæныл цыди фæндзæм аз. Къасарагомы фистæгæй куыд цыдысты адæм, уыцы цаутæй ма гыццыл цыдæртæ лæууы ма зæрдыл.

Ма фыды æфсымæры ус Анна (Хъесиан) æмæ не 'рвадæлты ус, Уæлгъа (Цæрæкон) — уыдон ма дыууæйæ радыгай хастой. Къасарагомы тæдзæнтæм æрхæццæ стæм. Ацы бынат абон дæр Тæдзæнтæ хонынц. Къæдзæхыл бæрзондæй дон гыццыл суадонæй тæдзы сæрдæй-зымæгæй.

Ам æруæфыдысты бæлцдон адæм, дон банызтой. Уæлгъа мæнæн дæр йæ дынджыр, нуарджын, фæлæ фæлмæн къухтæй дон куыд дардта, уый цæмæндæр ма зæрдыл тынгдæр лæууы. Тæдзæнтæй куы рауадыстæм, уæд та ма Уæлгъа йе 'ккойы савæрдта, ма къæхтæ йæ риуыл размæ æруагътон, Уæлгъа сыл йæ домбай къухтæй фидар хæцы, мæхæдæг та йын ма къухтæй йæ сæрыл хæцын. Анна цæмæндæр фæсте аздад æмæ, æвæццæгæн, уымæ фæстæмæ куыд фæкастæн, афтæ ма къухтæ феуæгъд сты æмæ ма астау фæстæмæ фæзæбул. Уæлгъа мын фидар хæцыд ма къæхтыл, фæлæ ма Анна куы ауыдта, уæд

йæ тарст цъæхахст комы анарыд. Адæм иууылдæр мæнæн фæтарстысты, фæлæ сæ Уæлгъа басабыр кодта.

Ныххæццæ стæм нæ ног цæрæн бынатмæ — Райдзастмæ. Григол цы хæдзары æрцард, уым разæй кæрты уыдис дынджыр тута бæлас, чъылдымырдыгæй дæр тута бæлас, æцæг къаннагдæр, фæлæ рæгъæд кодта раздæр. Нæ кæрт æхгæд уыд бæрзонд кауын æмбондæй. Нæ ног цæрæн бынат тынг цъыфгæнаг уыди, фæлæ йæ зæхх та хъæздыг, цына дзы зад, ахæм нæ уыд. Фæззæг æмæ дзы уалдзæг цъыфæй азмæлæн нæ уыд, æмæ-иу адæм сæхи каурæбынтæм ластой. Уым уæддæр цъус хусдæр уыди...

Иу фæзыгон цъыф бон дынджыр тута бæласы бынмæ рацъытæн æмæ кауы зыхъхъыртæй уынгмæ кæсын. Æнахуыр бæстæ мæ цымыдис кодта. Уалынмæ иу уырыссаг ус æмæ лæг нæ каурæбынты æрбацауынц. Ус разæй цæуы. Мæ размæ куы æрбахæццæ, уæд фæлæууæгау кодта æмæ фæстæмæ лæгмæ дзуры, какой красивый мальчик, дам, æмæ мæнмæ комкоммæ кæсы, стæй та мæм лæг дæр кæсы. Æз æнцæд хъусæй лæууын. Куыд дæр мæ разæй ахызтысты, афтæ æз хæдзармæ згъоргæ, мæхицæн уыцы усы ныхæстæ дзурын, цæмæй мæ ма ферох уой. Хæдзары фæмидæг дæн æмæ Григолы сонт фарст акодтон, красиви мальчик та цы у, зæгъгæ. Уый йæ мидбылты бахудт æмæ мæ фæрсы, чи дын æй загъта, зæгъгæ. Радзырдтон ын æй, куыд уыд, афтæ. Куы мын æй бамбарын кодта, уæд фæсырх дæн, фæлæ мын цыма кæмдæр æхсызгон дæр уыд æмæ фæстæмæ кæртмæ ралыгъдтæн, ногæй та кауы хуынчъытæй кæсын.

Григол бирæ фæцард, арæх-иу йæ зæрдыл æрлæууыд, йæ мидбылты-иу бахудт æмæ та-иу фæлмæн дзыхыуагæй сдзырдта: «Красиви мальчик та цию?»

ÆХСÆВГÆС

Сæрды каникулты мæ хистæр æфсымæр Казик (рухсаг уæд) хохмæ афардæг нæ мад æмæ нæ фыдмæ. Уый мæ æрмæст афæдз хистæр уыди, фæлæ мæнæй бирæ сæрæндæр, алы куыстмæ дæр арæхсти.

Нæ бакомкоммæ уыдис иу лæнкгонд тъæпæн фæзуат, нæуу къуылдымы бынмæ, йæ уæле къуыбыры фæстæ та хъæд райдыдта. Тынг рæсугъд бынат. Ам колхоз сарæзта стыр кæркдон. Мæ фыдыфсымæр Григол дзы куыста æхсæвгæсæй. Арæх-иу

мæ йæхи бæсты æрвыста уырдаем. Хъæуæй дæрддæфгомау тыгъд быдыры, æхсæвыгон, иунæгæй. Уæддæр ма мын Хуыцау æххуыс кодта: хæдзары нæм уыдис хорз куыдз, Бобик, зæгъгæ. Æппынæдзух рæхысæй баст. Æхсæвгæс-иу куы цыдтæн, уæд-иу æй æд рæхыс мæмæ ракодтон, кæркдоны кæрон-иу æй æрбастон, мæхæдæг та-иу хицæн уатгондмæ бацыдтæн æмæ-иу хъæмпæй æмбæрзт тъахтинул мæхи уæлгоммæ аппæрстон.

Мæнæ та араст стæм мæ куыдзимæ. Изæрмилтæ кодта. Сау мигътæ æмбырдтæ кæнын байдыдтой, æхсæв дæр йæ сау пæлæз æрæппæрста, мæй та цыма тæргай фæцис, уыйау кæмдæр сау мигъты аууон бамбæхст. Бæстæ нытталынг. Цæсты æнгуылдз куы атыссай, уæддæр æй нæ фендзынæ, ахæм саудалынг. Бæстæ ныссабыр. Фæсæмбисæхсæв мæ Бобик æйтт-æйтт систа, рæйы æмæ рæйы, йæ рæхыс тоны кæркдоны иннæ кæронмæ. Рацæуын æддæмæ æмæ æхситт кæнын. Мæ хъус ницы уынæр ахсы. Бобик дæр фæсабыр ваййы. Бацæуын мидæмæ, æмæ та куыдз рæйын райдайы, йæхи тоны. Куы рацæуын, уæд та ныссабыр ваййы. Алы хъуыдытæ сæрма цæвынц. Æвæццæгæн, зæгъын, цавæрдæр сыр, рувас кæнæ бирæгъ, кæмдæр хæстæг æрбахъуызыдысты æмæ мын мæ кæрчыты хæрдзысты. Кæнæ та давджытæ дынджыр бур голджытимæ æрбацæуынц, мæ кæрчыты мын сæ голджыты сæвгæндзысты æмæ... Кæркдоны иу кæронæй иннæмæ ацæуын, кæрчытæ змæлгæ дæр нæ кæнынц. Мæнæ диссаг, ай цавæр æнахуыр хъуыддаг у? Афтæ суанг бонмæ фæдыууæрдæм кодтон, фыдæхсæв фæдæн.

Райсомæй кæркгæс сылгоймæгты æрбацыдмæ кæркдоны алыварс дæрдты æрзылдтæн, кæд дзы, мыййаг, исты сырды фæд баззад, зæгъгæ, фæлæ нукуы æмæ ницы. Уæдмæ сылгоймæгтæ кæрчыты рауагътой цъæх фæзмæ. Алырдæм гæппытæ кæнынц, сæ базыртай пæр-пæр сисынц, уасджытæ та ерысæй уасынц. Раст цыма цин кæнынц, дысон сæм рувас кæй нæ баирвæзт, ууыл...

Мæнæн дæр хæдзармæ цæуын афон æрцыд. Мæ куыдзы рæхыс райхæлдтон æмæ ныр араст уон, зæгъгæ, афтæ йæхи уыцы иу тъæпп акодта æмæ йæ рæхыс мæ къухæй феуæгъд. Æмæ хæдзарырдаем нæ, фæлæ кæркдоны иннæ кæронмæ фæтæхы. Кæрчытæ дон кæцæй фæнуазынц, уыцы æфсæйнаг бæлæгъы йæ сæр фæцафта æмæ дзы зыд сдæрд кæны. Цалдæр минуты бæрц асдæрдта, алæууыд, аракæс-бакæс кодта æмæ та

ногай байдыдта сдæрын. Йæ дойны куы басаста, уæд мердæм цыдæр æнахуыр каст ракодта, цыма мын уайдзæф кæнынмæ хъавыд, йæ тыхст ын кæй нæ бамбæрстон. Æз та йæ нырма ныртæккæ бамбæрстон, дысон-бонмæ мæ цæмæн фæфыдæхсæв кодта, уый.

Бобик иуæй нард куыдз, иннæмæй та йæ изæрæй хорз бафсæстон æмæ фæсхæрд дойны кæндзæн, уый та хъуыды дæр не 'ркодтон. Уымæн йæхи рæдывта кæркдоны иннæ кæронмæ доны бæлæгъмæ. Бобик араст хъæумæ, йæ рæхыс йæ фæстæ ласгæ. Фæстæмæ ма мæм уайдзæфгæнæджы каст фæкодта.

ФАРАСТ АЕМДЗÆВГÆЙЫ

* * *

Мæ афоныл
ды мæнмæ
нæ фæзындтæ.

Дæ афоныл
æз дæумæ
нæ фæзындтæн.

Абон ды
мæнмæ
цæуæг нæ дæ.

Абон æз
дæумæ
цæуæг нæ дæн.

Цæуæд
дæуæн дæ фæндаг
хурыл.

Æз
мæйрухсы асинæн
кæмдæр
ссардзынæн
йæ кæрон.

Ды мæныл кæмдæр
мæт кæндзынæ;
дæ цæссыгæй
дæ фæндаг
раст кæндзынæ.

Æз...
Цыфæндыйæ дæр лæгыл
нæ фидауы
цæссыг.

Цæй,
æмæ нæ алчи дæр
йæ хуры цæлхвæдыл
цæуæд.

Цæй...
æмæ цæрæм:
цæуæм æмæ цæуæм.

Рæстуд,
рæстцæуджыты
фæндæгтæ
тыгъдады искæд
амбæлынц
цæхгæр.

Æмæ урсагайд
дæ цæст —
дæ миддунейы айдæн
рухсмæ
æз кæсдзынæн.

Æмæ урсагайд
мæ цæст —
мæ миддунейы айдæн
рухсмæ
ды кæсдзынæ.

Æмæ уæд
«Æз дæумæ цыдтæн»
зæгъдзынæ.

Æмæ уæд
«Æз дæумæ цыдтæн»
зæгъдзынæн.

* * *

Фæззæг —
уарзынæн.

Фæззæг —
зарынæн.

Фæззæг —
уарынæн.

Фæззæг.

Мæ мады конд кæрдзынтæ
кувынæн.

* * *

Фæззыгон
фæрнæйдзаг
фыстæджытæ
фыссынæн
сцæттæ,
сбæззыди

Дæуæджыхъæуы
афон.

Ласы тæгæрæй фыстæджытæ
Дæуæджыхъæумæ трамвай.
Ласы хурдзаст фыстæджытæ
Дæуæджыхъæуæй Алондон.

* * *

Æфсæрмæй

Галæгон нырма
тæгæримæ ерысæй нæ кафы, —
уадз æмæ фæззæг хохыл
судза,
сæ кафтæй кæннод
мадард фестдзæн
хох,
æмæ йæ уæд
йæ мигонд
урсæй
атухдзæни Мигъдау.

Ныууагътой
 Алондоны бинаг дуртæ сæ зарын,
 зынынц рæдзæгъдæй се рæгътæ уæлæмæ.
 Кафтæн саргъ кæнынмæ
 публикæ дæр цæттæ у.

* * *

Фæлæуу-ма,
 къаппа-къуппа,
 зæгъ-ма мын
 æнæ дæу
 ныр
 ардыгæй фидæнмæ
 цы фæуон?

Дыууæ изæры астæу
 Дзæуæджыхъæу
 йæ арвы хур дыууæ афоныл уæрста.

* * *

Цы фæуон, цы,
 уæ мæ фæдисæмбал
 Мады-Хох,
 уæ мæ цæдисæмбал
 Прис-Хох,
 цæй-ма,
 зæгъæд ма мын уæ иу,
 цы фæуон,
 цы?!

Хойау мыл аудыдта
 къаппа-къуппа
 мæ тыхсты.

* * *

1

Мит.
 Мæй.
 Мæсыг.

Ардыгæй малусæгмæ зымæг
 митæй амайдзæни мæсгуытæ.

2

Мит.

Мәй.

Мәсыг.

Къахыр мит, къахыр Мәй, къахыр мәсыг.
Къахыртәй мәм мидәмә баххәссыди къахыр.

* * *

Талынджы
донвәдтыл

цух,

фәлмән,

тиндым

зымәг

Сәнайә

Дзәуәджыхъәутәм
әрхъуызыд.

Алондонау

уазалы ныхмә ләууын, уазаләй нә сәттын.
Хъары мыл әдзары ихән донбыл.

ДУНЕЙЫ БӘСТЫ МАДЫ КУВӘНДОН

Сыгъдәг дурамады
маргъ —

кувәндоны цырагъ.

Әртаhti,

ссыгъди, басыгъди,
стаhti.

Әртаhti, ссыгъди,
стаhti.

Әртаhti, ссыгъди
әмә та стаhti.

Сыгъдәг дурамады
маргъ —

судзы кувәндоны
цырагъ.

ЛАБÆЙÆГТÆ ДÆР АХУДЫНЦ

Алы ирон хъæуы куыд у, афтæ Лабæйы дæр æрцæуы, адæм сæ зæрдыл кæй бадарынц æмæ фæлтæрай-фæлтæрмаæ чи хизы, ахæм хабæрттæ. Уыцы худæджы хабæртты сæйраг архайæг фылдæр хатт вæййы махи 'рвад Уæсе... Уæсе æмæ ма хъæуккагтæй ноджы кæуылдæрты цы цаутæ æрцыд, уыдонæй уын ракæндзынæн цалдæр.

УÆСЕ — «ЗАГОТОВИТЕЛЬ»

Уæсе дардта сæгътæ. Царди хъæуы кæрон Зруггоммаæ 'ввахс. Лабæмæ кæддæр Зругæй чи æрлыгъд, уыдоны ныр дæр хонынц Зруггом.

Иу бон та Уæсе йæ фос ацы коммæ куы баскъæрдта, уæд касы, æмæ кæйдæр хуыйы бирæгъ бахордта. Базади ма дзы цармы скъуыддзæгтæ. Бирæгъы уæлдайттæ систа йæ лæдзæджы фындзыл æмæ сæ рахаста йæ куыдзæн. Чидæр æй федта, æмæ хуыйы хицау Анискамаæ фæхабар кодта, бирæгъ, дам, дын дæ хуыйы æрмæст æргæвдгæ акодта, йæ дзидза та йын Уæсе сæхимæ ахаста. Ус, фырмæстæй цæхæртæ калгæ, Уæсейы кулдуар бахоста. Лæг рахызт æмæ йыл бацин кодта, мидаæмæ йæ хоны.

Ус æм уыцы мæстыйæ дзуры:

— Маæ хуыйы мын бирæгъ аргæвста, ды йын йæ дзидза рахастай, æмæ уын хæлар уæд, фæлæ мын йæ царм уæддæр ратт!

Уæсе бамбæрста, усы чидæр кæй сардыдта, уый. Бахудт æмæ афтæ:

— Уæллæй, Аниска, айбæрц фæцардтæн æмæ нукуыма уыдис ахæм хабар, æмæ бирæгътæ Уæсейæ заготовитель саразой æмæ йæм фосы цæрмттæ æнæхъанæй хæссой.

ÆЦÆГ ХÆРÆГ

Хъæрæсейаг лæг хæрæг уай кодта, Уæсе та йæхи хæрæг æлхæнæг акодта. Рæстагмæ йæ хъуыд йæ хæдзары куыстытæн.

Баныхас кодтой: Уæсе уал хæрæг акæндзæн, акусдзæн ыл æмæ, кæд йæ зæрдæмæ фæцауа, уæд æй балхæндзæни. Ракодта хæрæджы, æнæхъæн май йыл Зругтомæй суг фæхаста зымагваг. Уалынмæ хъæрæсейаг дæр фæзынд йæ хæрæджы аргъ исынмæ. Уæсе йæ размæ рацыд æмæ йæм мастыхуызæй дзуры:

— Хæрджытæ федтон, фæлæ дзы амæй хæрæгдæр нæма федтон, акæн æй, нæ мæ хъæуы!

«УРКÆ ЙÆ НÆ ЗЫДТА...»

Уæсе йæ сыхаг ус Марьяæ æхца дардта. Цæмæй йæ хæс бафида, уый тыххæй йæ фосæй ауай кодта. Æхцатæ къæрных дзыппæй фелвæста. Сылгоймаг ацы хабар куы базыдта, уæд Уæсеимæ хыл систа, ома йæ нæ зыдтай, æфстау кæй дарыс æмæ йæ фидын кæй хъæудзæн, уый?

Уæд ын Уæсе афтæ:

— Æз æй бæргæ зыдтон, фæлæ йæ урка цæмæй зыдта, æз дæуай æхца дарын, уый?

«РОНÆЙ УÆЛÆМÆ ДÆР-ИУ СКÆС»

Уæсе куы фæацæргæ ис, уæд ыл уынджы амбæлд иу къæйных сылгоймаг æмæ йæм дзуры:

— Уæсе, дæ къæртт байгом æмæ йæ сæхгæн.

Уæсейæн, кæй зæгъын æй хъæуы, ацы уайдзæф фæхъыг æмæ усмæ дзуры:

— Дæ хорзахæй, Нина, нæлгоймаг куы феныс, уæд дæ цæстытæ ронбастæй дæлæмæ цы ныццæвыс, ронæй уæлæмæ дæр-иу скæс!

«ГРАММОФОН»

Лабæйы фæсивæды 'хсæн рагæй дæр ис ахæм фæтк: исты бадты-иу хæснаг акодтой — кæй каистæ лæгдæр сты, чи хуыздæр кад скæндзæн йæ сияхсæн? Цыдысты каистæм арæхдæр

анафоны, æмбисæхсæв, фæсæмбисæхсæв æмæ-иу каисты дуармæ ныззарыдысты. Афтæ иу фæсæмбисæхсæв Абайты сияхс Соски дæр фæсивæдимæ Уæсейы тæккæ дуармæ ныззарыд. Бинонтæ фехъал сты: цы базонын сын æй хъуыд, мыггаджы сияхстæй кæцыдæр йе 'мгæрттимæ кæй æрбацыд, уый! Узджыты мидæмæ бахуыдтой. Кусарт акодтой, фынгтæ цæттæ кæнынц. Соски, æфсæрмыгæнаг лæппу, Уæсейæ хатыртæ куры, анафоны сæ кæй батыхсын кодтой, уый тыххæй. Æмæ йæм уæд Уæсе дзуры:

— Цы хатыртæ ма нæ курыс, дуарæй мидæмæ граммофон куы сарæзтай, уæд.

«ЧИ МÆ ФЕДТА?»

Уæсейæн дзыпкъахæг, сæхи хъæуккаг, йе 'хцатæ йæ дзыппæй фелвæста. Лæг бæлвырд зыдта йæ давæджы æмæ йæм дзуры, ома мын ме 'хца фелвæстай æмæ мын сæ радт. Къæрных нылæууыд:

— Чи мæ федта, æз дын сæ адавтон, уый?

Уæд ын Уæсе афтæ:

— Ныр Хъаныхъы æмæ йæ усы иумæ хуысгæ ничи федта, зæгъгæ, уæд се 'хсæз фырты уыдонæй гуырды не сты?

«АФИЦЕРТÆ КАФДЗЫСТЫ...»

Лабæйы фæсивæдæн стыр лæгдзинадыл нымад уыди чындзæхсæвы рæстæг къæбицы фæллоу ахæссын. Уымæ гæстæ-иу чындзæхсæв чи кодта, уый-иу агуырды сæрæн къæбицгæс, цæмæй йæ фæллоу ма ныххæлæттаг уой, уый тыххæй.

Ефтиметы хæдзары дæр уыд чындзæхсæв, æмæ цыдæриддæр хæрд æмæ нозт сцæттæ кодтой, уыдон цары бафснайдтой. Хæдзары хицау дæр йæ хуыссæнтæ уырдаæм схаста, цæмæй йæхæдæг дæр йæ хъус дара къæбицмæ. Ацы хабар, ай-гъай, лæппуты зæрдæмæ нæ фæцыд, æмæ хæдзары хицауæн йе 'рвадæлты лæппу Ацца афтæ бакодта:

— Изæры хъазты афицертæ кафдзысты æмæ кафгæ-кафын цармæ дамбæцатæй æхсдзысты.

Лæг ацы хабар куы фехъуыста, уæд фæтарст æмæ царæй æрхызт. Лæппуты дæр ма хуыздæр цы хъуыд æмæ сæ хъуыддаг бакодтой.

ТÆРХОНДОНЫ

Лабæйаг Гасбол йæ хъæрæсейаг зонгайæ бæхтæ æмæ уæрдон ракуырда. Йæ куыст бакодта, фæлæ бæхты чидæр адавта. Хъæрæсейаг йæ бæхтæ агуырда, фæлæ ма йын Гасбол цы радтаид? Хъæрæсейаг хъуыддаг тæрхондæнмæ балавæрдта. Цалдæр хатты Гасбол тæрхондæнмæ нæ ацыд; зыдта йæ аххос. Хъæрæсейагæн та-иу загъта: «Мае уæлæ цы скæнон, уый мын нæй æмæ бæгънæгай куыд ацæуон?»

Уæд хъæрæсейаг Гасболаен радта уæладарæс — цухъхъайæ, хæдонæй, худæй, дзабырай, ныр тæрхондонмæ цом, зæгъгæ. Цы гæнæн ма уыди лæгæн æмæ æрлæууыд тæрхонылæджы цур. Зыдта йæ мæгуыры бон, бæхтæ йын фидгæ кæй уыдзысты, уый æмæ сфæнд кодта исты хуызы йæхи срæст кæнын. Тæрхонылæг æй куы бафарста, ацы лæгай бæхтæ ракуырдаг, зæгъгæ, уæд нал басæсти. Хъæрæсейаг та ногæй мæстыйæ дзуры, йæ бæхтæ йын æцæгæй кæй райста, фæлæ йын сæ кæй нал дæтты, уый. Уæд Гасбол фæцарæхст æмæ дзуры тæрхонылæгмæ:

— Ницы дзы райстон! Ай ма мыл ноджы истытæ дæр арымысдзæн, мæ уæладарæс дæр ма йæхи схондзæн!

Тæрхонылæг дын фæцырд æмæ хъæрæсейаджы фæрсы:

— Ацы лæгæн йæ уæлæ цы дарæс ис, уыдон та кæй сты?

Хъæрæсейаг рамæсты æмæ йæм дзуры:

— Куыд кæй сты, мæн сты, æндæр кæй!

Тæрхонылæг фæгуырысхо, ацы лæгæн æцæг йæ сæр цыдæр кæны, зæгъгæ, æмæ хъуыддаг сæхгæдта.

«ШИСТДИСАТ КАПЕКК»

Лабæйы царджытæ фыццаг заманты Тебердайы нæзыхъæд цагътой æмæ йæ Черкесскмæ уæрдæтты ластой. Уым æй уæй кодтой, кæнæ та йæ ивтой хорыл. Симон дæр нылласта уырдаем уæрдонны дзаг æвзаргæ нæзыхъæд. Æлхæнджытæ уыдысты уырыс. Лабæйæгтæ уыцы заман уырыссагау цастæ зыдтой. Симон дæр кæмдæр фехъуыста, «Шистдисат капекк», зæгъгæ, æмæ йæ йæ зæрдыл бадардта. Æлхæнæг æм дзуры: ратт мын дæ хъæдæрмаг «за рубль» (уæд сом стыр æхца уыд). Симон ныллæууыд, за рубль не будет, шистдисат капекк, зæгъгæ. Лæг та йæм дзуры: «Я же тебе рубль даю». Уый уæддæр къæрттæй цъула не 'ппары: шистдисат капекк!

Уый адыл сомы аргъ хъæдæрмаг æртæ абазийыл радта. Куы бамбæрста хабар, уæд та байрæджы.

ПОХЦИ

Дзеууа йæ сыхаг Михелæй ракуырдат похци. Йæ куыст бакодта, фæлæ похци йæ хицауæн нæ хæссы. Михел бирæ фенхæлмæ каст, æмæ похцихæссæг куы нæ уыд, уæд Дзеууамæ бацыди:

— Мæ похцийæ дæ куыст бакодтай æмæ йæ цауылнæ хæссыс фæстæмæ?

Уæд ын Дзеууа афтæ:

— Цавæр похци? Æз дæуай похци нукуы райстон!

— Ау, куыд мæ нæ райстай, уæдæ уæртæ кауы 'нцой чи лæууы, уый кæй у?

— Уый мæхи похци у! — нæ сæтты Дзеууа.

Уæд Михел рамæсты æмæ похцийыл йæхи ныццавта, йе 'ккой йæ акодта æмæ йæ фæхæссы.

Дзеууа йæ хъæлæсыдзаг ныххудт æмæ йæм фæсте дзуры:

— Æз дæр дын уый кодтон, цæмай йæ дæхæдæг ахæссай!

ССÆДЗ АЗЫ ФÆСТÆ

Дзеууайæн йæ мадырвадæлтæ ам, Ирыстоны, цардысты. Раджы заманты ныры хуызæн æнцон сæфтæн нæ уыди Лабæйæ ардæм. Рацыд, æвæццæгæн, иу ссæдз азы, Дзеууа ма фæстаг хатт йæ мадырвадæлтæм куы уыд, уымæй. Æмæ сæм куы ссыди, уæд сæм хъæрæй кæутæйæ бараст. Бинонтæ ныр сæ хæрæфырты куыннаæ базыдтой, йæ размæ рауадысты æмæ йæм дзурынц:

— Дзеууа, махæй куы ничи амарди, уæд цауыл ардиаг кæныс?

Уæд уый йæ кæуын фæурæдта æмæ дзуры:

— Ау, ссæдз азы дæргъы уæ иу дæр нæ амард?

АХСÆН — КВАРТИРÆ

Фынджы уæлхъус фæрсæй-фæрстæм бадт фесты стыр æмæ сæвджынтæарæзт Ладемыр æмæ гыццылгомау лæг Харитон. Цас абадтысты, чи зоны, фæлæ иу заман Харитон нал куымдта нуазын. Ладемыр æм ныккомкоммæ:

— Æз æй куы бануæзтон, уæд æй ды цауылнæ нуазыс?

Уæд ын Харитон афтæ:

— Омæ дæуæн дæ ахсæн мæнæн квартирайæн куы бæззы, уæд дæу бæрц куыд хъуамæ бануазон?

ХУР ФÆЦÆУЫ СКÆСÆНМÆ

СУРÆ СÆУУОН ХУРÆН

Скæсæнмæ та рудзынгæй
 Апгъа кодтон Хурæн:
 «Уæ, дæ низтæ бахæрон!» —
 Цинимæ йæм дзурын, —

Æрдзы ды — Хуыцауы цæст!..
 Кæнæ та Хуыцау дæ!
 Мады уарзтæй Дунемæ,
 Уæ, куыд тынг рæдау дæ!..

Нæй мын демæ никæддæр
 Бафсæдæн цæрынтæй,
 Рухс поэтау зарджытæ
 Æз фыссын дæ тынтæй!

2004.21.05

* * *

Сабийæ зын кары онг æдзухæй
 Ахæм уыдтæн, ахæмæй цæрын:
 Никæд райстон чъизи 'фсины к'ъухæй
 Сау-сауид ыстонгæй дæр кæрдзын.

Уымæй нæу хæлæггæгтæй мæ хабар
 Не 'над дугтыл. О, фæлæ уæддæр,
 Дунескæнæг, ахæмæй мæ амар —
 Уæд уыдзæн мæ намысæн хуыздæр!

ЛАОКООН – МÆ БÆСТÆ

О, тæккæдæр, мæ Бæстæ,
 Лаокооны 'нгæс дæ:
 Фыд заманты хæрамы
 Сæдæ мин зайлаг калмы
 Тæлытау дæу æлвасынц,
 Дæ туг дын цъирынц, нуазынц.
 Фæнды сæ уый — куы 'рхауис,
 Сæ амæддаг куы бауис...
 Ды та бырсын нæ комыс,
 Ныттынг кодтай дæ хъомыс;
 Титан дæ ды, хъæддых дæ.
 Æрбамбырд кæн дæ тыхтæ —
 Уæд фестдзынæ ды махæн
 Дæ мидхъомысæй ахæм:
 Дæ фыдгулты бæстытæ
 Ныккæндзынæ пæскъуытæ,
 Ныззындзынæ дæ раны
 Сæрибар æмæ фарны.
 Æз дыл мæ зæрдæ дарын,
 Дæ уæлахизыл зарын.

2004

ÆНÆЗÆГЪГÆ ДÆ, УÆД ДЫН ЦЫ ЗÆГЪОН?

Дæ цуры хъусæй къуыттыйау бадын,
 Ды 'нцад ныссырх дæ, ыстыхстæ — хатын:
 Фыццаг фембæлды æдзæм фæдисты
 Фæнды дæ, буц дæм куы сдзурин исты.

...Æнæзæгъгæ дæ, уæд дын цы зæгъон?
 Дæу аккаг дзырдтæм кæдæм фæтæхон?..
 Уæддæр мæ уарзт дын зæгъгæ æрцæудзæн,
 Кæннод мыл ме зæд, уæууæй, фæкæудзæн.

КЪÆППÆДЖЫТÆ ÆВÆРÆГ

Æмбисонд

Къæппæджытæ чи 'вæрдта алкæмæн алкуы,
Г'æ уыцы мæнгард лæг Агуысси
Рæдыдæй фæстагмæ йæхи 'вæрд къæппæджы
Йæхæдæг дæр иу бон ыскуыси.

Ныр къæппæджы бадгæ, уырыйау, фæсмоны
Йæ урс сæр ныххойы, ныккæрзы..
Мæнгард лæг æндæртæн цы фыдтæ фæкæны,
Йæхæдæг дæр уыдонæй смæрзы.

ХУР ФÆЦÆУЫ СКÆСÆНМÆ

Изæрон ныв

Хур фæцæуы Скæсæнмæ,
Раст цыма Ныгуылæнмæ —
Ногæй та ыскæсынмæ,
Рухсытæй ивылынмæ.

Уый рæхджы куы ныгуыла, —
Къух æм æз фæтилдзынæн
Æмæ ногæй Скæсæнмæ
Ме 'ргом цырд фæзилдзынæн.

Ауайдзæн та цæстытыл,
Райсом Хур куыд ыскæсдзæн
Æмæ та Ирыстонæн
Цины фарн куыд æрхæсдзæн.

Хуры буцæн ног зарæг
Зæрдæйы æвзæрдзæни.
Уый фысгæйæ а лæппу
Рæнхъыл рæнхъ æвæрдзæни.

Хур фæцæуы Скæсæнмæ,
Раст цыма Ныгуылæнмæ —
Ногæй та ыскæсынмæ
Рухсытæй ивылынмæ...

БЪАРТЫ РУСЛАН: 50 АЗЫ

БЪАРТЫ Руслан

ХЪУЫДЫТÆ ИРЫСТОН ÆМÆ ИРОН ÆВЗАДЖЫ ТЫХХÆЙ

* * *

Адæмыхаттæн йе 'гъдæуттæ куына зонай, уæд ын йæ истори нæ бамбардзына. Исты хабар æрцæугæйæ, сæхи куыд æвдыстой адæм? Хи куыд дардтой хæдзары мидæг æмæ æхсæнады? Уыцы фарстытæн дзуапп разындзæн сæ историйы.

Иратты æхсæнадон царды адæм алцыдæр кодтой æргомай, фæсаууон ницы хабар æмбæхстой. Кады хъуыддагæй, æгадæй — цыдæриддæр сæм цыди, уый алчи дæр зыдта, алы адæймаг дæр æй уыдта æргом. Ирыстоны æппæтæй стырдæр хорзæх уыди, адæймагæн йæ амæлæты фæстæ йæ ном куыдæй баззайдзæн, уый. Адæм зарджыты зарыдысты тохы хъæбатыртыл. Худинаджы зарæг та-иу скодтой тæппудыл, кæнæ фæлитой лæгыл.

Быцаутæ, хылтæ, стæй фыдгæнды хъуыддагтæн тæрхон кодтой сæрмагонд лæгты къорд. Тæрхонгæнджытæй æвзæрстой дзырддзæугæ лæгты, адæмы æхсæн кад æмæ рад кæмæн уыд, ахæмты. Цы тæрхон рахастайккой, уымæн æнæ сæххæсты хос нæ уыд.

Ираттæм уæлдай цытджын уыди зæронд лæг. Бинонты æхсæн дæр æмæ æппæт адæмы астæу дæр зæрæдтæн кодтой кад, æгъдау. Стыр аргъ уыди сæ фæлтæрддзинадæн, сæ уынаффæтæн, сæ зонды ныхæстæн. Æрыгæттæ хистæрты цур не 'рбадтайккой æмæ сæ дзыхæй дзырд не суагътайккой. Ныхæстæнджытæм сæ дзырд нæ баппæрстайккой, куы ничи сæ фарстаид, уæд.

Буц хистæртæ сæ кæрæдзи æхсæн мысыдысты рагон бæгъатырты стуйхты хабæрттæ, сæхæдæг се 'рыгонæй цы хæстон уылæнты бахаудтой, уыдæттæ. Ракодтой-иу нæлгоймæгты кой дæр, æнæуаг ныхас кæй дзыхæй схауд, æнаккаг ми йæ сæрмае чи 'рхаста, уыдонæн уайдзæфæн. Сæ хъус тынг дардтой фæсивæды уагмæ. Уыдæттæ иууылдæр ирон адæймагæн уыдысты карз скъола хæрзæгъдауы фæндагыл æй савæрынæн. Адæмы цæст

уынаг у, уый чидæриддæр зыдта æмæ йæхи хорз дарыныл архайдта. Лæгау лæг хъуамæ уа кад æмæ рады адæймаг. Намыс нымад уыди цардæй зынаргъдæрыл. «Æгады цардæй мæлæт хуыздæр» — уый дын ирон адæймаджы нысан, кæмдæриддæр æмæ кæддæриддæр уыцы фæткæй иуварс нæ хызт.

Ирон лæджыхъæдыл нымад уыд раст æмæ æргом дзурын, ныхасæн хицау уæвын æмæ æмгары зæрдæхудты нæ цæуын. Æппатæй сæйрагдæр та йæ миниуджыты уыди бахъуаджы сахат хиуыл нæ бацауæрдын, суанг мæлæты сæр райсыны онг. Йæ хъæбатырдзинад, мæлæты цæстытæм кæстæйæ, бирæ зарджыты баззад ирон лæгæн. Уымæ адæм аргъ кодтой æмбæлгæ хъæбатырдзинадæн, æнæхъуаджы æнæсæрфат сонт сгуыхтæн нæ, фæлæ. Уымæн æмæ хаттай амæлын æнцондæр ваййы кады хæс кæронмæ ахæццæ кæнынай. Зæгъæм, мæлæты сæр æнцондæр райсæн у Райгуырæн бæстæ бахъахъхъанынай, кæнæ бартыл тох кæнынай.

Уæлдай каджындæр нæлгоймагыл нымадтой, йæхиуыл хæцын чи фæрæзта, йе 'нкъарæнты рохтыл хæцын кæй бон уыд, уый. Адæмы цæсты уæлдай кад кодтой мадзурайæ уæздан æмæ фæразон лæгтæн, хæцæнгарз йæ къухмæ исты ахъаззаг хабарæй фæстæмæ чи нæ иста, ахæмтæн. Хæдзонд, уæздан лæг йæ сæрма нæ хаста йæхицæй лæмæгъдæры афæлдахын кæнæ æдыхдæры абырсын. Æнæхæцæнгарз лæгмæ та йæ къух дæр ничи систайд.

Йæ сабийы бонтæй фæстæмæ ирон сывæллоны ахуыр кодтой хи дарыны æгъдауттыл, аив дзурыныл, зарын æмæ кафыныл, дыууадæстæнон, кæнæ хъисын фæндырæй цæгъдыныл. Алы ирон дæр зыдта йæ мыггаджы равзæрд, йæ фыдæлты цыт, æмæ сæрыстыр уыд сæ намысæй; йе 'гъдауæй, йæ уагæй хъахъхъæдта хистæрты намыс, архайдта мыггаджы цæсгом нæ фæчъизи кæныныл.

Мыггаг та дзуапæттæг уыдысты се 'хсæн алкæй тыххæй дæр. Кæд æмæ дзы искæй амардæуыдаид, кæнæ фæцæфчындæуыдаид, уæд хæстæджытæ, хионтæ, мыггаг æмхуызонæй сыстадаиккой йæ сæрыл, райстаиккой сæ хæс. Афтамæй-иу хатгай туджджынтæ рахастой цалдæргай фæлтæртæ.

Туджджынты бафидауыны хæс сæхимæ истой адæм æмхуызонæй. Кæд æмæ, кæй амардæуыд, уымæн ма йæ ныййарæг царди, уæд фидыды нысанæн уый хъуамæ йæхицæн фыртыл банымадтаид йæ туджджыны. Уый тыххæй туджджын æгъдаумæ гæстæ

хъуамæ фæхъæстæ уыдаид мæрдджын сылгоймаджы æхсыры цъырттæй.

Тудджыны аххос æмхуызонæй сæхимæ истой йæ мыггаг. Уый охыл чысылæй-стырæй, зæрондæй-ногæй æнæхъæн мыггаг сæ зонгуытыл хъуамæ бацыдаиккой зианы хæдзармæ. Лæг амарын ирон адæм нымадтой æбуалгъ тæригъæдыл.

Тут сылгоймагæй ничи иста. Сылгоймаг сæ тудджын мыггаджы æхсæн куы лæууыдаид, уæддæр æм дзырдхъом ничи уыд, ничи йæ бафхæрдтаид. Ирон лæджы хæс уыд сылгоймагæн аргъ кæнын. Йæ бафхæрынæй та йæхи фæгад кодтаид кæцыфæнды хорз лæг дæр. Сылгоймагты цур нæлгоймаг тызмæг ныхас нæ кодта, хæцæнгарзмæ не 'внæлдта. Цыфæнды хъаугъа дæр уайтагъд фæсыкк уыдаид, сылгоймаг хылгæнджыты цурмæ куы базындаид, уæд. Ирон сылгоймаг кæддæриддæр зыдта, нæлгоймаг ын кад æмæ æгъдау кæй скæндзæн, салам ын лæвардтой лæутæйæ, нæлгоймагтæ-иу сæ бадæнæй сыстадысты, афтæмæй. Стæй йын йæ фæндаг дæр никуы лыг кодтой. Сылгоймагимæ иумæ цæутæйæ та нæлгоймаг хъуамæ цыдаид галиуырдыгæй фарс.

Алы адæмæн дæр йæ æгъдæуттæ сты удгоймаджы хуыздæр миниуджытæ хъомылгæнæг, лæг тыхджындæр, зæрдæрухсдæр, рæдаудæр цæй ахъазæй кæны, уыдон. Ирон адæм куыннаæ фæдтой бирæ хъизæмæрттæ, бирæ фыдæбæттæ. Фæлæ афтæмæй уæддæр се 'ргом никуы раздæхтой хæрамдзинад æмæ æнаккаг митæм, никуы сæ бауагътой æввахс сæ кадджын æмæ карз æгъдæуттæм. Ироны зæрдæмæ никуы цыдысты къарныхтæ, фæлитойтæ, цæстфæлдахджытæ, сайæгойтæ, къулбадджытæ, æнæфсарм, æнæбон хъалтæ. Суанг ма-иу хионты зæрдæ дæр фæхудти, уазæгæн æгъдау чи нæ радтаид, кæнæ фæдисмæ чи нæ ракастаид, уыдоныл.

Ирон адæм æууæндыдысты сæхи дзуæрттыл æмæ сæм куывтой æххуысмæ дæр. Хуымгæнæг йæ зæрдæ дардта æрвнæрæг Хоруациллайыл, йæ хуымтæ йын бахъахъхъæндзæн ихдзагъдæй, зæгъгæ. Фыййæуттæ куывтой бирæгъты бардуаг Тутырмæ, сæ фос сын нæ бахъыгдарыны лæгъстæмæ. Фысты бардуаг Фæлвæра та хъуамæ ахъаз кодтаид дзугты нымæц рæзынæн. Цуанæтты рæствæндаджы хорзæх аразгæ уыд Æфсатийæ. Тохы быдырмæ, кæнæ дард фæндагмæ цæутæйæ та кувын хъуыд Уастырджийæн — фæндараст фæуыны тыххæй.

Раст зæгъгæйæ, Уастырджийæ фылдæр никæмæн куывтой

ирон адæм. Уымаен æмæ уыцы дзуар у нæлгоймагты, хæстон лæгты æмæ фæндагæтты бардуаг, рæстзæрдæ æмæ хæрзæгъдау, хæдзонд адæмы хъахъхъæнæг, хуыснæджыты æмæ лæгмарты знаг.

Адæмы цæстытыл Уастырджи уайы æрдхæрæны барæджы хуызы, йæ урс бæхыл бадгæ. Ирæттæ æнхæл уыдысты, цыма Уастырджи уæларвтæй зæхмæ дæр арæх æрхизы. Æмæ, дам, магуыр зæронд лæджы хуызы бацаугæйæ, йæ цæст ахæссы адæмыл, кæрæдзимæ цы зæрдæ дарынц, цы мигæнæг сты, уыдæттыл. Стæй бафхæры, искæй хъыгыл, искæй тыхстыл чи нæ хъыг кæны, чи нæ тыхсы, уыдоны.

Рагон ирон адæмы æгъдаутты тыххæй бирæ бакæсæн ис чингуыты, бирæ фехъусæн ис хистæр фæлтæртæй. Бирæ хорз æгъдауттæ нæм баззад абоны онг уæды заманæй. Æмæ уый хорз у. Хи адæмы æгъдауттæ æнæмæнг зонын хъæуы кæмæндæриддæр. Æрмæст уæд раст аргъ кæнын базондзынæ иннæ адæмты æгъдауттæн дæр. Стæй бамбардзынæ, алы адæмты æгъдауттæ кæрæдзи æнгæс кæй сты, уый.

Зæгъын хъæуы, иннæ адæмты хуызæн ир дæр кæй тарстысты æрмæст дыууæ хъуыддагæй — æгадми æмæ тæригъæд хъуыддаг бакæнынæй. Æмæ уый сæ къухы æфтгæ дæр кодта. Æгадмитæй ирвæзтысты сæ хæд-зонды, сæ лæгдзинады фæрцы. Тæригъæд митæй та сæ бахызтой се 'фсарм, фыдæлты намыс æмæ зæрдæйы парахатдзинад.

* * *

1962—63 ахуыры аз ирон астазон скъолаты æппæт кълæстæ дæр рахызтысты ног пълантæ æмæ программæтæм. Ирон скъолаты уæдмæ нал уыд цæттагæнæн кълæстæ. Ахуыры предметæй, уымæ уырыссаг æвзагæй дæр, ирон скъолаты пълан уырыссаг скъолаты хуызæн куыстой æмбæрц сахæттæ. Сæ «уаргъ» сын фæкъаддæр кæныны охыл фæцыбыр кодтой фæллойдон ахуыры æмæ физкультурæйы уроктæ. Хъуыддагæй та мадæлон æвзаг ахуыр кæныны уроктæ фæкъаддæр сты, уый хыгъд бафтыд уырыссаг æвзаджы урокты нымæцыл.

Национ ахуырады системæйæн йæ бындзар бынтондæр сыскъуыныны тыххæй ма бакодтой фæстаг мадзал — ирон скъолайы райдиан кълæсты ахуыр ауагътой сыгъдæг уырыссаг æвзагыл. Уый тыххæй хъуыддаг бацæттæ кодтой 60-æм азты фыццаг æмбисы.

1963—64 ахуыры аз уырыссаг æвзагмæ рахызтысты 5—11 кълæсты ахуырдауатæ сеппæт дæр, стæй райдиан кълæсты ахуыргæнинæгты 10%. Æмæ рахъæр, уырыссагау ахуырмæ, дам, рахызтысты ныййарджыты фæндонмæ гæстæ, Уæрæсейы Федерацийы Сæйраг Совет цы закон сфидар кодта скъолаты тыххæй, уымæ гæстæ. Уæрæсейы национ скъолаты ахуырдауатæй та ныййарджыты фæндонмæ гæстæ ахуыр уырыссаг æвзагыл рауагътой æрмæст 27% райдианы кълæсты, 53% 5—8 кълæсты, 66% та — 9—10 кълæсты.

Фæндæм къласæй фæстæмæ ахуыр уырыссаг æвзагыл рауадзыны тыххæй фарста Советон Цæдисы æппæты фыццагтимæ сæвардта Цæгат Ирыстон. Уыцы хабар сæрыстырæй фехъусын кæнгæйæ, Ирыстоны рухсады министрæй 1956 азы фæрох, Иры скъолаты 5—7 кълæстæ суанг 1952 азы уырыссаг æвзагыл ахуыр кæнын кæй райдыдтой, уый. Æрмæст уыцы мадзал уыд рæстæгмæ, коренизацийы хъуыддаг рæвдз саразынæн амал кæй нæма фæци, скъолаты фадæттæ кæй нæма амьдтой, уый фыдæй. Ныр ног политикон уавæрты та диссаг нал уыд мадæлон æвзагæй фæрвæзынæн. Уæдæ Ирыстон йæ разæй никæй ауагъта ирон райдиан скъолаты ахуыр уырыссаг æвзагмæ раивыны хъуыддаджы дæр.

1964 азы 7—9 майы Цæгат Ирыстоны столицæйы цыди Наукон-практикон конференци ирон райдиан скъолаты ахуыр уырыссаг æвзагыл рауадзыны тыххæй. Тынг рæсугъд ныхæстæ та ракодта хуымæллæггаг ахуыргæнæг Галазты Æхсарбег, æрмæст ныр уый уыди рухсады министр.

Йæ доклады алы хуызы дæр равдыста, ирон скъолаты мадæлон æвзаг кæй нæ хъæуы, уый. Уырыссаг æвзаг, дам, зæланг кæны зæххы къорийы кæмдæриддæр æмæ йемæ алырдæмыты хæссы наукон æмæ техникон зонындзинæдты рухс, сабыр царды æмæ коммунизмы идейæтæ. Уымæ гæстæ фарста æрлаууыд ног хуызы: кæй уæз дзы фылдæр ласы уырыссаг æмæ национ æвзагтæй культурон æмæ хæдзарадон царды алы национ республикæйы æмæ облæсты дæр.

Министр дарддæр фехъусын кодта, уырыссаг æвзаг, дам, «добровольно выбран осетинским народом языком деловых и производственных взаимоотношений, языком преподавания в средних специальных и высших учебных заведениях». Уый тыххæй докладгæнæг сæйраг документæн бацамыдта СЦКП-йы

Программа, зарда чи бавердта, дарддәр дәр бәстәйи адәм-ты әвзәгтәән сәрибарәй рәзыны фадатәй, ССР Цәдисы алы цәрәгән дәр парахат бартә дәттынаәй, сабиты цавәрфәнды әвзагыл дәр ахуыр кәнынаәй, уый.

Наукон-практикон конференци разынди хорз фадат «демократон» формәйән рагагъоммә цәттәгонд уынаффәтә сфидар кәнынән. Галазы-фырт бамбарын кодта республикаәйи разамынды официалон фәнд дәр. «При разъяснении Закона о школе родители в нашей республике высказали свое желание и потребовали обучать их детей на русском языке с 1 класса, — загъта министр. — Каждый родитель думает о будущем своего ребенка, желает видеть его в числе активных строителей коммунизма... Глубокий анализ сложившейся системы обучения в осетинской школе подтверждает правоту мнения родителей».

Уәдә цавәр хатдзәгтә скодта министр ирон скъолаты арф анализәй?

Ахәм анализ, әмә нә размә әрләууыд дывәр әвзагыл, Дыгургомы та — әртә 'взагыл ахуыры скъола. Уыцы хъуыдагән ныртәккәйи уавәрти быхсән нәй, фәсивәды ахуыр цы зоньндзинадтә домь, уыдон хынцгәйә.

Министры доклады конференцияы делегаттә байхъуыстой ахәм кабармә дәр: чидәртә ам цәхгәр нылләууыдысты сәхи фәндыл, ома, мадәлон әвзагән иуварсгәнән нәй, зәгъгә. Ома, зынгә ахуыргәндтәй историйи нукуыма ничи аппәрста мадәлон әвзаджы ахадьндзинад, наукәты бындуртә ахуыр кәнгәйә. Уыцы әцәгдзинадән ницы зәгъән ис йә ныхмә, чидәриддәр зоны, наука әнцондәр әмбарән кәй у мадәлон әвзагыл. Фәлә цыфәнды хъуыдагмә дәр кәсын хъәуы, цы уавәрти йыл тәрхон цәуы, уыдон хынцгәйә. Мах уавәрти уырыссаг әвзаг сси ирон адәмән сә дыккаг мадәлон әвзаг, хъуыдагәй та ахсы адәмы царды фыццаг бынат. Әмә ныййарджытә дәр уымән домынц сә цоты сын уырыссаг әвзагыл ахуыр кәнын фыццаг къласәй фәстәмә. (...)

Мадәлон әвзагыл нә къух систем. Нә дыккаг мадәлон әвзаг сси уырыссаг әвзаг. Ирон скъола та уырыссаг әвзагыл ахуыримә сси ирон адәмы культураәйи рәзты фәндагләгәрдәг мадзал.

Уый адыл ирон скъолайы денационализаци ахицән. 1970—80 азты ма фәтчыгъәдән ирон скъолаты баззад әрмәстдәр мадәлон әвзаджы әмә ирон литератураәйи уруктә.

Уыдон дæр цавæрдæр æнæхъуаджы хуызы. Æмæ ма сæ программæтæ æмæ ахуыргæнæн чингуытæ дæр аккаг хуызы арæзт нæ уыдысты, куыд «дыккаг сорты» предметæ.

Æхсызгон фæдæттæ ма цы скъолаты уыд, уым та уырыссаг æвзагмæ рахызтысты 1964—65 ахуыры аз. Иннæ скъолаты арæзтой уырыссаг æвзаг ахуыргæнæн къордтæ райдиан кълæсты ахуыргæнджытæн. Уырыссаг æвзагыл ахуырмæ чи рахызт, уыцы скъолатæ та, кæм куыд арæхстысты, афтæ байгом кодтой къордгай (куст) ахуыртæ æмæ районты семинартæ ахуыргæнджытæн. Алы ахуыргæнæг дæр хъуамæ сахуыр кодтаид дыууæ азы ахуыргæнджыты дæсныад уæлдæргæнæн институты, гæнæн æмæ амалæй уæд та фæсауонмæ.

Уырыссаг æвзагыл ахуырмæ цы ирон астазон скъолатæ рахызтысты, уыдонæн конференцийы амындæуыд ахуыры пълан 2—8 сахаты онг. Уыцы пъланмæ гæстæ мадæлон æвзаг та хъуамæ ахуыр кодтаиккой фыццаг къласы дыккаг æмбисæй фæстæмæ.

Цæгат Ирыстоны Рухсады министрады 60-æм азты куысты пъланты сæрмагондæй амынд цыди, къухы цы бафтыд, уыцы æнтыстытæ ныффидар кæнын. Уыйадыл ахуыргæнджытæн сæрды каникулты рæстæджы курсытæ аразын. Радиойæ сын хъусын кодтой уроктæ уырыссаг æвзагæй æхсæзæздзыд ирон сабитæн. Мыхуырай уагътой методикон амынддзинæдтæ, «уырыссаг æвзагыл ахуырмæ» чи рахызт, уыцы ирон скъолатæн.

Денационализаци фæци, ома, ирон скъолатæ ирон æвзагыл сæ куыст сæхгæдтой.

1970—80 азты ма «ирон скъолаты» баззади мадæлон æвзаджы æмæ ирон литературæйы уроктæ. Ирон æвзаджы ахуыр национ скъолаты баззади куыд уæлæмхасæн хæс. Æмæ йæ ахуыр дæр цыди «æнæпайдайæ», скъоладзаутæн сæхи цæстæй акæстæйæ, ахуыргæнджыты æмæ ныййарджыты цæстæй акæстæйæ дæр. Уый охыл ын йæ уроктæ дæр ауагътой куыд-фæндыйæ...

Мадæлон æвзаг ахуыр кæныны хъуыддаг, ирон ахуыргæнæн чингуыты æмæ программæты цауд хабæрттæ æнæ фыстæ нæ уыдысты мыхуыры фæрæзтæ дæр, æвдыстой сын сæ кæуинаг уавæр.

Ирон скъолайы уавæр цаудæй-цаудмæ кæй цыд, уый фæдыл карзæй-карздæр кодта идеологон кампани, дыууæ æвзагыл ахуыры

пропаганда. Уый æмбарын хъуыд куыд маделон æвзагыл къух сисын, маделон æвзаг ирон адæмы цардæй аппарыны фæрæз.

Уый бæсты уырыссаг æвзаг нымад æрцыд дыккаг маделон æвзагыл ирон адæман, ирон скъола уырыссаг æвзагыл ахуырмæ кæй рахызт, уый та — Иры дзыллæйы культурон рæзты æнтыстыл. Уырыссаг æвзагмæ рахизыны мадзал та — интернационализмы идейæтыл иузæрдиондзинады æвдисæныл.

* * *

Ирыстоны культурон арæзтады хæстæ цахæм сты, ахæм сты æгас Цæгат Кавказæн дæр. Историйы фæлтæрæнтæ æмæ дунеон культурæйы нырыккон тенденцитæ, йæ рæзты фæзилæнтæ, æмткæй, дуджы улæфт чи хынцы, æрмæстдæр уыцы политикæйы бон у национ-культурон куысты проблемæтæ сæргом кæнын æмæ сæ лыг кæнын. Сæ сæйрагдæртæ та, мах хъуыдымæ гæстæ, сты мæнæ адон:

1. Æппæт культурон программæты бындуры дæр хъуамæ уа ахæм хæс, цæмæй хъахъхъæд цæуой фæйнахуызон уагыл царæг къордты культурæйы хицæндзинадтæ. Зæгъæм, Ирыстоны цы адæмыхæттытæ ис, уыдонæй æгъдæуттæ, культурæ æмæ æвзæгты сæрибар рæзт ахъаз у нæ республикæйы иумæйаг культурæйы рæзтæн, дæтты йын уæлæмхасæн тых, ирддæр æмæ йæ алы хуызы дæр хъæздыгдæр кæны. Уый хорзырдæм зыны æхсæнады граждæйнаг æмæ этникон принциптæн адæймагуарзон бындур саварыны хъуыддагыл дæр.

2. Алы адæмыхæттыты æмæ алы динылхæст адæмты æхсæн бастдзинадтæ фидар кæнын, Кавказы мидæг культурон æмгуыстад уæрæх кæнын æмæ уый фæрцы кæрæдзи хуыздæр бамбарын — æппæт уыдæттæ хъуамæ уой Цæгат Ирыстон-Аланы культурон политикæйы ахсджиагдæр нысантæ.

3. Культурон политикæйæн йæ бындур хъуамæ суа республикæйы закъонты рæзт — уыдонæй аразгæ сты культурæйы мидахастытæ, комкоммæ культурон бынтæ хъахъхъæныны хъуыддаг.

4. Зæгъæн куыд нæй, афтæ ахсджиаг æмæ сæйраг сты дыууæ хъуыддаджы: ирон æвзаг сæфты къахæй раздахын æмæ адæмон ахуырады нырыккон системæ саразын, скъолайы дыууæ паддзахадон æвзаджы дæр æцæг æмсар куыд уой, афтæ. Æхсæнад нывыл цæмæй рæза, уымæн ахъаз у æрмæстдæр ахæм

скьола, национ культурае парахат канын йае хасыл чи нымайы, уый царайае чи цары, стай аендер адамты культурамае дэр амае нырыккон ахсанады цивилизацион рэзтмае дэр аргомыздэхт чи у.

5. Цамаей национ культурае царэццаг уа, зардэзэггтае рэза, уый тыххай хуамае хяхъхъад амае ахуыр цауой фыдэлтэй баззайгае культурон бынтае. Геродот, Страбон амае Птолемей цы ирайнаг знэмты хуыдтой скифтае амае сарматтае, уыдоны иунаг историон байзэддаг сты ирэттае. Астауккаг анусты автортае ирэтты фыдэлты хуыдтой алантае. Скифтае, алантае амае иры ахсанадон амае историон, культурон амае аэваджы иудзинады фэрцы фэстагэттам архэццае сты рагон индоирайнаг (уарэхдэр та — индоевропэяг) монон хэзнатае, ахсэндзарды бындурон домэнтае, аэваджы амае хуыдыканынады гуырантае.

Фыдэлты монон хэзнаты 'хсэн сэйраг бынат ахсы дины уагавард — уый у культурон цардэн йае аенафеивддзаг адамон фэлгонц. Амае цамаей дзыхэйдзургае амае удварны бынты дунэон Номхыгьдмае хаст арцауа, уый аккаг у. Абон нам цэттагонд цауы нэ культурон хъэздыгдзинэдтае алыварсыгаей ахуыр каныны уарэх программае, нысангонд у ирон культурэйы тыххай зонындзинэдты иумэйаг банк саразын. Нэ фольклорон хэзнатае аххастай мыхуыры рауадыныл дэр кусын райдыдтам.

6. Цамаей историйы цыртдзавэнтае хяхъхъад цауой, пайда са чындауа, уый тыххай хуамае суой нырыккон культурэйы исбон, ахсанады арвылбон царды ахъаззаг хай. Нузалы аргъуан, «Мыстулагты лагэт» (истори амае ардзы цыртдзавэн, авдисэн у адэймаг амае ахсанады рэзтэн милуан азы амбисы дэргъы), стай Лисрийы астауккаг анусты амад маэсгуйтае амае царэн хэдзэрттае дэр уый аккаг сты, цамаей дунейы хэзнаты Номхыгьдмае хаст арцауой.

* * *

Ирон аэвагэн йае кой, йае хъэр дэр нал и паддзахадон куэсэндэтты, йае бынат ын бацахста уырыссаг аэваг. Аэвагты амсар-амбарыл ма цы дзурэм, ирон ныхасэн ахсэны царды иудадзыг йае къабэзтае цагьд куы цауынц, уад!

Не 'взагэн йае функцитае кэй куынаг чындауы, уый аххосэй

фадат нал ис йæ рæстæн, æмæ нæ цæстыты раз йæ боны фыддæртæм цæуы, йæ кад дæләмæ хауы, бирæтæ йыл нал æрвæссынц, нымайынц æй цаудыл. Адæймаджы иудадзыг цæсты куы 'фтауай, нæ бæззыс, нæ бæззыс, зæгъгæ, йын куы дзурай, уæд æм нæбæззыны комплекс фæзыны. Афтæ у 'взаджы хабар дæр.

Ацы уавæр нæ хорзмæ не 'ркæндзæн. Йæ фыдæлты 'взагыл йæ къух чи сисы æмæ уырыссагмæ чи рахизы, уый, æвæццæгæн, фенхъæлы, стыр сгуйхты фæдæн, амбылдтон, зæгъгæ. Фæлæ нæ уæрæседзаутæ цы 'взаг базонынц, уый уырыссаг культурæйы стыр æмæ фæрныг æвзаг нæу. Уый уыцы 'взагæн йæ гæвзыкк, хъæд-хъиуты аууон у. Алы нацитæ кæмæй фæпайда кæнынц, ахæм æвзаг фæстагмæ æрхуымæтæг вæййы, йæ дзаджджынтæ фесæфынц, айдагъ къæристæ ма дзы аззайы, жаргоны уавæрмæ йæ бирæ нал фæхъæуы. Дунейы алы рæттыл чи анхъæвзы, уыцы æвзагтæн се 'ппæтæн дæр сæ хъысмæт афтæ рауайы. Нæ уæрæседзаутæн сæ фылдæр примитивон æвзагыл дзурынц, уыцы 'взаг сæ хъæуы мæнæ æрвылбоны царды лыстæг, утилитарон хъуыддæгты, æцæг æвзаджы æрфытæм нæ хæццæ кæны, уырыссаг адæмы удварны æвæрæнтæ йын сусæггагæй, æмбæхстæй баззайынц. Ахæм примитивон æвзагæн йæ дуне къахыр у, сахъат у, цæнкуылтæ у.

Ирон зæронд ус йæ цотыцотмæ гуылмызтæгонд уырыссаг æвзагыл куы фæдзуры, уæд æй æмбаргæ дæр нæ фæкæны, уый фидæны ныхмæ фыдракæнд кæй у. Мардæуы культурон традици. Дуне арф бамбарæн, хъуыдыкæнынад райрæзын кæнæн ис æрмæстдæр сæрибар æмæ алцæмæй æххæст æвзаджы руаджы, стæй традицийæн йæхимидæг.

Хистæр фæлтæрæй иутæ арæх мæсты фæкæнынц, фæсивæды иу хай йæхи хорз кæй нæ дары, уый тыххæй. Раст ысты, айгъай, сæ уайдзæфтæ. Фæлæ — замана: хистæртæ нырма нæ æрæмбæрстой, сæ маделон æвзагыл сæхи кæй атигъ кодтой, кæй сæ нал хъæуы, уый аххосæй нæм кæй фæзынд, æцæгæлон æвзаджы фæлхæрттыл чи схъомыл æмæ дыууæ культурæйæ дæр (йæхион æмæ æцæгæлонæй) æнæхай чи фæци, ахæм фæсивæды æнæхъæн «æфсад».

Æнæмæнг бакæнинаг хъуыддæгтæ: паддзахады фæкæсын хъæуы ирон æвзагмæ, хъуамæ закъоны æххуысæй хъахъхъæд цæуа; хъуамæ æхсæны царды, культурæйы, куыстады къабæзты йæ гæнæнтæ, йæ авналæнтæ фæуæрæхдæр уой; саразын хъæуы

скъолайы агъоммайы кусандатта, сабитимæ иронау кæм дзу-
рой, ахæмтæ, хъуамæ байгом кæнæм ирон астæуккаг скъолатæ,
уæлдæр скъолаты та хъуамæ уа ирон хайæдтæ æмæ къордтæ;
саразын хъæуы Терминологон æмæ Ономастикон къамистæ;
ирон æвзаг ахуыр кæныны хъуыддаг хъуамæ нывыл æвæрд
æрцæуа уырыссаг ахуыргæнæндæтты.

Уырыссаг æмæ ирон æвзæгтæ хъуамæ æмгуыст кæной, хъуа-
мæ дзы иу иннæйы фæндæгтæ ма 'хгæна, цæвиттон, хъуамæ
республикайы æцæг билингвизм уа.

ГÆМÆОН

Сонет

Ды — чи нæ зыдта мады хъарм хъæбыс,
Кæмæн уыди йæ буц сихор æмыс,
Æцæг дунемæ не 'хсæнæй цæуыс,
Цыма дæ фаззон Олямæ тындзыс.

Ды байæфтай фыдыусы æлгыст:
Уыдис æгъатыр, хинæйдзаг, фыдрын,
Æвгъау уын кодта хус хоры кæрдзын,
Нæ уын уагъта чындздзон чызджы фæлыст.

Фæлæ уæ удварн разынди домбай:
Хъаруйæ, зондæй бакодта уын хай.
Æмæ лæгæрстат цардвæндаг зынтæй.

Ныр нæ æнкъардæй, къулсæрæй цæуыс.
Цыма дæ царды 'пæт зынтыл кæуыс,
Цыма дын иу тæригъæдгæнæг нæй.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

*Нæ равдысты —
Челæхсаты Магрэзы куыстытæ*

Заронд Цхинвал.

Сыхагты чызг.

Лашы хъау.

Зымагон. ...

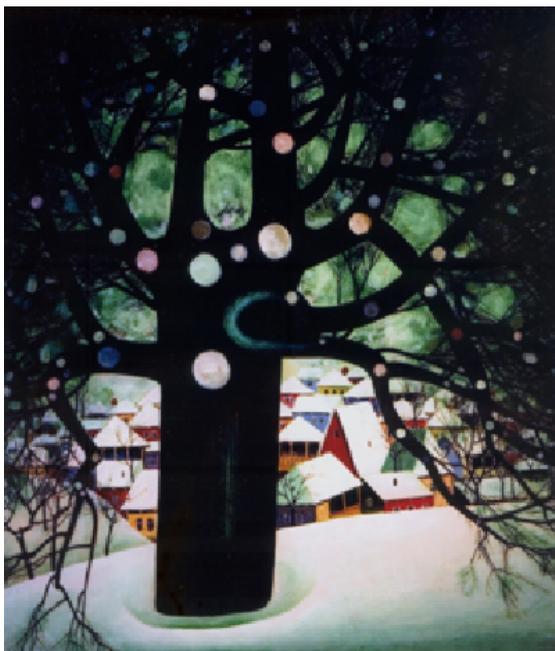
Натюрморт.

Царды цин.

Рагуалдзаг.

Хъауы бардуаг.

Азау амæ Таймураз.

Иры сæрыстыр пот.

Фыйаджыбыл. Фаззаг.

Зымагон аргъау

Аркарстам, арластам...

Дзывгыс.

ЛИТЕРАТУРАЙЫ ФАРСТАТӘ

МАМИАТЫ Изетә

ФӘНДАДЖЫ АРХЕТИП НЫРЫККОН ИРОН УАЦАУЫ

Архетипы термин литературәиртасынадмә йә рәстәджды бахаста швейцарияг психолог әмә философ-идеалист Карл Густав Юнг. Юнг куыд зағғы, афтәмәй нывғанәджды әнтыст әнәхәнәй дәр аразгә у, кәддәры рагфәлгонцты схемәтә куыд банкъара әмә сә адекватон әгъдауәй йә уацмысы куыд спайда кәна, уымәй. Юнгмә гәсгә, архетипон константә йә паряхат мидисы фәрцы әвидийгә сахады, уымән әмә, «архетиптәй чи дзуры, уымән цыма мин хәләсәсы вәййы... Йә ныхасы сәр цәуыл у, уый, иунаг хатт йеддәмә уәвән кәм нәй, уыцы дунейә сисы әмә йә әнусон скәны; уыимә йәхи хысмәт дәр әппәтадәмон хысмәты әмвәзадмә схизын кәны...»

Нырыккон ирон уацау разәнгардәй кәуыл хъуыды кәны, царды уыцы әнусон темәты әхсән уәлдай ахсджиаг у фәндаджды «разфәлгонц».

Уыцы архетип сәрмагондәй кәй рахицән кодтам, уый әшпындәр ууыл дзураг нәу әмә нырыккон ирон уацау әгасәй дәр фолькорон-мифологон бындурыл рәзы, фәлә, зағгәм, Дзесты Куыдзәджды «Фәндагсар Уастырджи»-йы (Дзесты Куыдзәг. Фәззыгон най. Дзәуджыхъәу, 1981), Джусойты Нафийы «Адәймаджды мәләт»-ы (Джусойты Н. Реки вспять не текут. М., 1981) әмә Агънаты Гәстәны «Даргъ фәззыгон фәндаг»-ы (Агънаты Гәстән. Йә рухс ном. Дзәуджыхъәу, 2006) уый у сәйраг мидисаразәг. Ацы уацмыстә нын фадат дәттыңц, цәмәй ләмбынаг әркәсәм, фыссәг йә дәлхъуыдыяе царды «рагәй-әрәгмә фидаргонд формулә» (Томас Манн) куыд «сисы» әмә йә әрдзон хуызы таурәгъон дзырднывәсты контексты куыд «бафыссы», уымә.

Фәндаджды темә Дзесты Куыдзәджды уацауы райхәлы фәлтәргай. Уацмысы әддаг «предметон», «цъар», баст у, фәндагмә йә цәст цы кусәг дары, уый хәстимә: сыгъдәг әй кәны, фәндагәтты әдасдзинадыл ауды.

Фыццаг бакастæй уацау ницы-мацытыл дзурæг цыма у: æрвылбоны цаутæ æмæ хи дарыны æгъдаутты æмвæзæй уæлдæр не схизы. Фæлæ уый — фыццаг бакастæй, уымæн æмæ уацмысы архайджыты миддуне рæсугъд у æцæг адæймаджы æууæлтæй. Уыдон хайджын сты хæлардзинад æмæ уарзты æнкъарæнтæй, зоньың сæ ныхасæн хицау уæвын, искæй рисыл риссын, сæ алыварс æрдзмæ уарзæгой цæстæй кæсын. Æппæт уыцы æууæлты фæрцы уацауæн разыны йæ дыккаг «цъар»: мифологон.

Цæгаткавказгаг литературæйæн фæткау чи сси, уыцы коллизийы бындурыл æвæрд у уацауы мидис: мæгуыр фаллойгæнæг адæймаг фæбыцау ис, йæ ном æмæ йын йæ намыс къæхты бын чи ссæнды, уыцы æлдары бындаримæ. Быцауы апп амидин кæны хъайтары социалон рæзт; адæмон сфæлдыстады куыд ваййы, афтæ ам дæр *фæндаджы* мотив баст æрцыди *змæлыны*, *цауыны* хъуыдыимæ. Хъайтармæ разæй, иу иннæйы фæдыл, æнхæлмæ кæсынц царды скъолайы къæпхæнтæ: Сыбыр, хасты уавæр, империалистон хæст, политикон фыццаг уроктæ, фронты фехæлд, партизанты змæлд мидхæсты рæстæг... Фæлæ архайды ацы таг сюжеты рæстæг æмæ тыгъдады æдде аззайы, уымæн æмæ авторæн æппындæр цымыдисаг нæу. Сюжет рæзы арыгон лæппуйы ныййарджыты хабары бындурыл. Сæ туджджынты тасæй уыдон сæ хæдзарæй фæлыгъдысты. Сæхицæн фысым бацагуырджой бæрзонд æврагъты тæккæ дæлфæдтæм иу хæххон хъæуы, фæлæ дзы уазæджы цардæй бирæ нæ ацардысты. Дзаххо уайтагъд æфцæджы фæндагыл кусын райдыдта, Дзитта та йæ ног къона бæстон кодта.

Фæндаджы хронотопы ирдæй разынди статикон æууæл: алы бон дæр — иугæндзон æмæ иухуызон архайд. Уыцы æнарынцой фаллойы нысан — адæймаджы удыхъæд фæрæсугъддæр кæнын, уды исбон ног хъæздыгдзинæдтæй баххæст кæнын. Уацауы аивадон æгъдауæй сæхи равдисынц, кæддæриддæр зæрдыл дарын кæй æмбæлы, фыдæлты уыцы этикон фæдзæхстытæ: «Раттаджы къух райсаг у», «Уазæг — Хуыцауы уазæг», «Лæмæгъ æмæ сидзæры рæвдауын хъæуы», «Йæ хорз хъуыддæгтæ адæймаджы фыдбылызæй хизынц» æмæ а. д.

Дзесты Куыдзæджы персонажтæ æрдзимæ хъæрмуд сты, фыдæлты фæтк сæ рох нæу. Уымæн афтæ æрдзон у уацмысы, ир сæ бардуагты 'хсæн хъулон уарзт кæй кæнынц, Лæгтыдзуары уыцы табуыаг фæлгонц. Аивадон мадзæлтты руаджы мифологон

персонаж æмæ уацмысы сæйраг хъайтар кæмдæрты æнгæс райыинц, æмæ уыцы æууæл Дзаххойы сурæт кæны арфдæр, йæ алы фезмæлды дæр ын цыдæр бæрзонд мидис бауадзы. Йæ куысты хæстæм гæстæ Дзаххо у «фæндаггæттыл аудæг», æмæ уый фæрцы раргом ваййы хъайтары удыххæды сæйраг нысан — растæй цæрын, зæрдæйы хорзæй адæмæн лæггад кæнын.

Дзаххо æмæ Дзиттайы цæдис хайджын у бинонты фæрнæй. Сæ рæстæджы кæй фембæлдысты, уый амонды хос уыди сæ дыууæйæн дæр. Амонджын сты, уый уæлдай ирдæй зыны, фæндаггæтты бæллæхæй фæрвæзын кæныныл цы цауы дзырдæуы, уым. Ацы ран цыма комкомæ мифологимаæ дуар байгом чындæуыди — æмбæлæм дзы Хуыцауы фæндæй æрцæугæ хабары мотивимæ. Мифологон æгъдауæй ахадгæ у хохаг тæппæн уæлхæдзарыл сылгоймаджы иунаг сурæт дæр. Йæ къухы цы судзгæ цырагъ дары, уый æхсæвы тары дардмæ рухс кæны... Уыцы нывмæ гæстæ зæрдыл æнæмæнг æрлæууы незаманты къоннайы дзуар, скифты æхсин-Хуыцау Табити (Тапати). Хæдзары фæрныл дзурæг сты хуымæтæг царды æнæхин æууæлтæ дæр: куыдзы срайд («уазæг æрбацæуы») æмæ уасæджы уаст («дзæбæхæй ныл сбон и»).

Фыссæджы къухы бафтыди сылгоймаджы миддунейы психологон уавæр бæлвырдæй равдисын. Чыныгкæсæг сцымыдис ваййы: цы уыздæн дарддæр? Иуæрдыгæй, æгъдаумæ гæстæ, сылгоймагæн йæ сæрыхицаумæ йе 'нкъарæнтæ æргом равдисæн нæй, иннæрдыгæй, уавæрмæ гæстæ, уыцы æнкъарæнтæн ныртæккæ æвæджиуы фадат ис сраемудзынæн, æмæ Дзитта фæндаггæттæн хъæбыстæ кæнынмæ фæци, цыма йæ мой уыдон нæ, фæлæ йын уыдон йæ мойы фæрвæзын кодтой, афтæ.

Национ хинкъарынады хъуыдыйыл дзурæг у уацауы иннæ сюжетон таг дæр; тар комы рæбын, Дзаххотæм хæстæг, æрбынат кодтой уырыссаг геологтæ. Райдианы Дзаххойы зæрдæмæ нæ фæцыдис, уызджытæ йын йæ хæдзар кæй нæ бабæрæг кодтой, уый, афтæ кæм фенди, зæгъгæ, йæ сæ æгъдау дисы æфтауы æмæ рамæсты ваййы, фæлæ фæстагмæ уацауы архайджыты ахастдзинæдтæ сæ бынаты сбадынц. Уымæн æмæ дыууætæ дæр зæрдæйæ банкъарынц: национ æууæл алы адæмты кæд фæйна хуызы сахоры, уæддæр æппæтадæмон хæзнатæн сæ апп иу у.

Цыбыр дзырдæй, Дзесты Куызæджы уацмыс «Фæндагсар Уастырджи»-йы фæндаджы архетип фæйнардæм ахæцы национ

дунейы арэнтыл ама йа аивадон агъдауай фэуарэхдэр кэны. Уыман ама, кад хицэн адэмы цардай ист у, уэддэр хэллар-дзинад, уарэт ама зэрдайы хорзыл дзуры, ама уыцы аенусон хэзнатэ та аеппэт адэмтэн иумайаг сты.

Джусойты Нафийы уацаутэ (чиныг «Адэймаджы мэлэт»-ы) комкомма баст сты Хэдзары фэлгонцима. Сэ сэйраг темэ у *уидэгтэм здэхын*. Уыцы темэ уэлдай ирддэр раргом вэйи уацау «Адэймаджы мэлэт»-ы. Аертиссэдзаздыд хохаг лэг Уырызмэгэн сдзэбэх кэныны амал нал и, уымэ гэсгэ йа гораты рынчындонэй рафыстой ама фэстэма йа райгуырэн хъаумэ малынма арбаздэхти. Ууыл дзуры уацауы автор, фэлэ, кэй зэгъын ай хъауы, армэст ууыл нэ.

«Дыууэ майы» аемгъуыды фэндагыл фыццаг къахдзэфтэ куы акэны, уэдэй фэстэма мах аэдисэн свэййэм, йа царды ныгуылэнма чи абалц кодта, уыцы Уырызмаджы уды хъаруян. «Архайд рэзы фэйнардам нэ, фэлэ вертикалон здэхтыл» (Алборты Х.-У.). Уымэ ма баст у «арбаздэхты» темэйи ноджы иу фэзилэн. Цэвиттон, цалынма Уырызмэг, мэлэтдзаг рынчын у, уый нэ базыдта, уэдма йе 'ргом армэстдэр царды аэддаг хуызмэ арэст уыди. Куыстэй афсис нукуы зыдта, аэдзухдэр змэлыди, фыдэбон кодта, ама йа нукуы равдэлди йахиуыл хъуыды кэнынма. Ныр ын йа бэллэхы уавэр йа цэстангас йа уды тарфма аздэхта — аэзынэг аем ныккасти. Ама мах хъусэм, зэххыл рэстэй чи фэцарди, уыцы адэймаджы мидмонолог. Мысы йа ивгъуыд царды алыхуызон цаутэ, ама чиныгкэсэг бахауы йа сагъэстэ, йа хъуыдыты уацары, йа искаэцы къахдзэф, искаэцы мийэн йема аргъгэнэг свэййы... Нафийы персонажы *йахима арбаздэхты* сэйраг хатдзэг у «рохы, не 'мбарыны, удварны хэзнатэ папылой кэнынма баст тэригъэдтэ фидыны хъуыды» (В. Чайковская). Уымэ, ныхас йахи кэна йа фэлтары «тэригъэдтыл» дэр нэ цэуы!.. Ама цы хуызы хъуамэ раздахэм, фыссэджы хъуыдыма гэсгэ, фыдэлты фарн ама монон хэзнатэ? Фыццаджыдэр, зэрдахэллар ахадгэ ми ама, ивгъуыды (ома, адэмы социалон, намысон, эмоцион-психологон царды) хорздзинадэй цы уыдис, уый зэрдыл дарыны фэрцы. Ахам хъуыдыыл хэст у Нафийы хъайтар ама йыл йе 'гъдау ама йе 'ппэт хъуыд-дэгтэй аеуандын кэны йе 'рвадэлты дэр.

Йæ нæртон æмномау Уырымæг дæр йæ царды фæстаг æмгъуыд нымайы фæстаг фæлварæныл — хъуамæ ма фæцуда, хохаг лæджы намыс дæлæмæ ма 'руадза. Зæххыл хорз фæд ныууадзынмæ тырны Нафийы хъайтар, æмæ уыцы тырнындзинадæй рæзы йæ уды æнæбасæтгæ хъару.

Нарты куырыхон хистæр чырыны дæр фадат ссардта йæ адæмæн баххуыс кæнынæн — знаджы фæсрæгъæуттæ сын сæ фыццаг скодта. Нафийы хъайтар дæр, йæ нæртон æмномау, кадылмард у. Йæ цардæй ма цы дыууæ майы базади, уыдон уымæн дæр марды чырыны хус фæйнаджытау сты, уæдæ цы! — фæлæ, зæххон Уырымæг, уый та цы ралæвар кæнинаг у адæмæн?

Ацы ран разыны уацмысы мидæггаг, æмбæхст, цъар. Уый баст у адæймаджы æппæты уæззаудæр æмæ даргъдæр — ома хæдзарæй уæлмæрдтæм — фæндагимæ. Фæстаг балцы мотив æрдзон хуызы баиу вæййы æндæр æнусон фарстатимæ: *цард — мæлæт, буары амард — уды райгас æмæ а. д.* Уацмыс «Адæймаджы мæлæт» дзæгъæлы нæ хуыйны. Адæймаг æмæ Мæлæты æнусон ныхмæлæуд, адæймаджы монон уæлахиз — уыцы мидис и уацауы сæргонды.

Адзалы уысм зоныны мотив дунеон литературæ æмæ фольклоры ног нæу. Уыцы «æнусон фарста» фæйнахуызон алыг кодтой Ч. Айтматов (роман «Æнусæй даргъдæр хæссы бон»), А. Ким (уацау «Лотос») æмæ, кæй зæгъын æй хъæуы, Л. Толстой («Æртæ мæлæты»; «Иван Ильичы мæлæт»). Зæгъын хъæуы уый, æмæ Уырымæджы монон антипод Хиуа тынг хæстæг кæй лæууы Иван Ильичмæ. Йæ ном дæр йæ уæлæ и — Хиуа: мæнгæй нæ фæзæгъынц, уыцы маргъы уасын хорзы нысан нæу.

«Адæймагау амæлын», — уыцы формулæ сæйраг у Джусойты Нафийы уацауы. Уацмыс уырыссагау мыхуыры рацыди æндæр сæргондимæ — «Возвращение Урузмага». Критикон уацты Нафийы хъайтары тыххæй фыстæуыд, уый дæр, дам, Валентин Распутины Аннайау («Последний срок»), *мæлгæ нæ, фæлæ цаугæ* акодта. *Амарди нæ, фæлæ ацыди.* Нафийы Уырымæг дæр, йæ 'мнон нæртон лæгау, ацыди, цæмæй йын адæм мысой йæ хорз хъуыдытæ, йæ хорз хъуыддæгтæ æмæ йæ ном æгас уа се 'хсæн.

Фæндаджы мотивæй хызт нæу Агънаты Гæстæны уацау

«Даргъ фæззыгон фæндаг» дæр, фæлæ манæ куыд æбуалгъ æмæ тасæфтауæг сты уымæн йæ фæзилæнтæ!

Удыхъæдæй цæнкуыл, æцæг монстрау у уацмысы хъайтар Махар. Уый дæр царды фæндагыл цæуы, æрмæст размæ нæ, фæлæ фæстæмæ: адæймагæй — дæлимонмæ, сырмæ. Фæндагтыл дыууæрдæм кæнын уымæн йæ куыст у. Иу дыууæ азы размæ йæ таксийы дуарæй æвзонг чызг удаистæй æрбахуагау кодта, тыхгæнджытæй йæ сæр æфснайгæйæ. Æз — де уазæг, зæгъгæ йыл бакастæй йæхи фæдзæхста. Фæлæ Махар, йæхимæ гæсгæ, æгъдауылхæст бинонты хицау, йæ цæст дæр нæ фæныкъуылдта, афтæмæй йын йе 'нæбонæй спайда кодта. Сайд æууæнчы трагеди æмæ къæхты бын ссæст намысы рисæй зæрдæ бакæрзы. Архетипон фæлгонц фыссæг барæй кæй сæндæрхуызон кодта, уый уавæр, цы у, уымæй ноджы æнахъинондæрæй разынын кæны. Балц (цардвæндагыл) хъуамæ уæлæмæ уа æмæ, цас дарддæр, уыйбæрц сыгъдæгдæр кæна бæлццоны, Гæстæны уацауы та фæндаджы лейтмотив райсы тар, мистикон хуыз, уыцы иу рæстæг чъизи (фæззыгон цъыф фæндаг) æмæ фыдаха-сты символ фесты: иуæрдыгæй, ивгъуыд æнусы 90-м азты не 'хсæнады цы ивдзинадтæ æрцыд, уыдон нысан кæны, иннæрдыгæй — сæйраг хъайтары удыхъæды бынтон сæфты уавæр.

Гæстæн йæ уацауы аивадон дуне аразы ныхмæвæрд æууæлты руаджы. Дыдзæсгом хъайтары миддуне æмæ йе 'ддаг бакасты æхсæн бирæ быдыртæ ис. Уынд æмæ кондæй Махар, зæрдæмæ чи нæ фæцæуа, ахæм нæу: уæлдай фыд ыл нæй, йæ дарæс — нывыл, хиуылхæцгæ æмæ æмбаргæ йæ ныхас. Рулыл бадгæйæ хуыцау у, йæ хæдтулгæйыл, раст ын цыма удгоймаг у, афтæ ауды, рыг абадын ыл нæ уадзы. Уыйхыгъд адæймагмæ та, ницы пайда йын дзы ис, зæгъгæ, уæд кæсгæ дæр нæ фæкæндзæн. Йæ хæдтулгæйы бæлццæттæм йæхи зæрдæхаларæй бæргæ æвдисы, фæлæ æцæгдзинадæй та дурзæрдæ у. Искай зын, искай рис æм нæ хъары. Йæхимидæг йæ пассажиртыл фæхуды, æнæуаг хуызты сæ йæ цæстыл ауайын кæны. Фæндагыл цы цау æрцыди, уый тыххæй Махар тъыфылтæ калы, стигъджыты кæрæф æмæ къæйных уаг ын йæ тъæнгтæ цæгъды, фæлæ сын уыцы иу рæстæг йæхинымæры та сæ «улуца», хæлæгтæнгæ, нымайы.

Уацауы ныхмæвæрд фæрæзтæй рантыстысты, символон нысан кæмæн ис, ахæм æнгæс бынæттæ дæр. Зæгъæм, мард адæймаг æмæ катафалкы шофыр æрмæст æмгæрттæ нæ, фæлæ ма

суанг иу боны гуырд дæр разынынц. Раст цыма хорз æмæ æвзæры гуырдытæ иу аппы бацыдысты, уый хуызæн. Дзибусы цард кæрæй-кæронмæ у рæстдзинадыл тох, фæлварæнты æнæкæрон хал, Махары цардвæндаджы та зæрдæхудт æмæ компромисс йеддæмæ ницы ис. Уацауы композици уыцы хуызы арæст у, æмæ хъайтарæн (бæлвырддæр та — антихъайтарæн) фадат дæтты, цæмæй йæхæдæг йæхиуыл комдзог рацæуа æмæ йæ миддунейы чъызитæ хурмæ ракала.

Фæндаг даргъ у, æмæ Махар нымдæнтæ хъусы зианласджыты мысинæгтæм, æнафоны йæ цардæй чи ахицæн ис, уыцы адæймаджы тыххæй. Уыцы рæстæджы йын мах (чиныгкæсджытæ) та хъусæм йæхи мидныхасы сæрхызт-æнаккаг фиппаинæгтæм: мæнæ йæхæдæг — Махар, æнæниз æмæ хъаруджын, цардæфсæст æмæ сæрæгас, мæнæ уый та — йе 'мгар: æууæнкджын æмæ кадылмард, хуыцауысконд кæмæй фæзæгъынц, ахæм, фæлæ — мард!

Уацауы мидис раргом кæнынæн ма, сæйраг сюжетон хаххæй дарддæр, ахсджиаг сты йемæ баст фæзындтæ. Се 'хсæн банысан кæнын æмбæлы:

1) персонажы «профессионалон рæст»: кæд шофыры дæсныадыл йæ зæрдæ не сивта, уæддæр йæ куыст чысыл фендæрхуызон и. Куыд *мæлæты* атрибут, афтæ катафалкы фæлгонц ногджы фæкарздæр кæны ныхмæвæрд къæйттæ: *уæвын — нæ уæвын, ацы дуне æмæ уыцы дуне*, уæлдай ирдæй равдисы æмæ бабæлвырд кæны антиноми *адæймаг — дæлимон*. Агънаты Гæстæны персонаж йæ хæдтулгæимæ (фæсрацарæзты рæстæр!) гъæйтт-мардзæ Харон басгуыхы, фæлæ уыцы мифологон хъайтар, куыд зонам, афтæмæй мæрдты удты æнæхæрам ласæг у æрмæстдæр. Мах цы хъайтары кой кæнæм, уый удыхъæдмæ та Мæлæтан йæхи фæлгонц хæстæгдæр лæууы. Махар йæ мидзæрдæйы Удхæссæджы афтæ арæх хуымæтæджы не 'рымысы: йæ цæстытыл Сау адæймаджы хуызы ауайы. (Ам дæр — цæстыуынгæ акцент: незамантæй нырмæ Мæлæты фæлгонц урс дарæсы нывгонд цæуы!) Персонажы атрибуцийы фæстаг стъæлф та æвæры хæдтулгæйы скъæрæг æмæ йæ кæддæры бæлццонсылгоймаджы ног «фембæлд» æмæ, уыцы фембæлдай равзæргæ.

2) цæстылуайæнтæ — æрыгон чызджы трагикон цардвæндаджы аххоссаг нын кæй фæрцы сбæлвырд и, уыдон. Марды æндæргимæ баст мотив, сюжетон цауты райдайæн

æмæ кæрон баиу кæнгæйæ, аразы уацмысы дыккаг, дæлтекстон, мидис. Мард сылгоймаджы тыхст æмæ тасæй («Кæдæм ма ласыс, кæдæм?») уд фестæлфы: кæд, мыййаг, Люцифер бацыди таксисты хуызы æмæ адæмы тæригъæдыл ардауы, цæмæй сын уый фæстæ сæ удтæ йæхицæн ахæсса?

Фыссæг йæ персонажы катафалкы хицау скодта, цæмæй йын, алцыппæтæй дæр адæймаджы ныхмæ чи у, уыцы фæлгонцы авналæнтæ парахатæй равдисыны фадат уа. Æмæ ацы ран ахсджиаг нысаниуæг ис.

3) мард æмæ йæ ласджыты бастыгъдыл дзураг цауæн æгъдауæмæ тæстæ, зиан хъуамæ сæмбæла йæ райгуыраен сыджытыл, ныгæд æрцауа йæ фыдызæххыл. Фыдæлты ингæнтæ табуйаг сты, æмæ уыцы хъуыды национ литературæты ирдæй зыны; уымæ — уæлдæр кæуыл ныхас кодтам, Нафийы уыцы уацауы дæр. Фæлæ Махармæ уыдæттæ нымады дæр не сты: «Мард мард у, æмæ йæ кæмфæнды дæр нынныгæн, цы уæлдай у?».

Уацауы поэтика дзуапп дæтты уацмысы сæйраг фарстатæн (æхцайæн чи кувы æмæ сусæгæй фосы цард чи кæны, уыцы æхсæнады физиологизм; лæмæгъ æмæ æнæбонты æфхæрд; цинизм; æхсæнады авирхъау низ — удварны къахыр уавæр æмæ а. д.).

Дзесты Куыдзæг æмæ Джусойты Нафийы уацмысты фæндаджы мотив барст цæуы царды хъуыдымæ. Царды хъуыды та царæцпаг кæнынц фæлтæрты бастдзинад кæрæдзиимæ æмæ, алы дуджы дæр æгæрон чи ахады, адæмы уыцы монон хæзнатæ. Агънаты Гæстæн уыцы хъуыды фидар кæны, царды фæндагыл йæ хъайтары зыгъуымæ згъорд удмарæн кæй у, уды хъæддагыл кæй дзуры, уыцы æцæгдзинад равдисыны руаджы.

Цыбыр дзырдæй, фæндаджы архетипы аивадон раварды рахицæн кæнæн ис, *раст фæндаг æмæ тæригъæдджын фæндаг мардæй удагас æмæ цæрдудæй мард*, зæгъгæ, ахæм æмæ æндæр къайгай ныхмæвард æмбарындæтæ.

Адæймаг царды фæндагыл цæугæйæ йæ фæстæ ныуадзы бæлвырд фæд. Фысджытæ, ацы темæйы архетипон авналæнтæй спайдагæнгæйæ, сæ уацмысты реалистон фæлгонцтæ дæсны баххæст кодтой мифологон мидисæй æмæ дзы уыйадыл æнæнхъæлæджы рантысти триадæ: Бардуаг («Фæндагсар Уастырджи») — адæймаг («Адæймаджы мæлæт») — дæлимон («Даргъ фæззыгон фæндаг»).

Иу ныхасæй, тыхджындæр æй чи кæны, къорд æндæр уыцы

разфэлгонцимæ («цард æмæ мæлæт», «хæдзар», «артдзæст») баиу уæвгæйæ, фæндаджы архетип свæййы уацмысы сконды сæйраг рахацæн. Йæ схемæйыл ын рæстæджы бон нæ цауы, зæронд нæ кæны. Автортæ дзы ног хигъæдон мидис бавæрынц (хъайтары тип, сæйраг хъуыды, тыгъдадон-рæстæгон барæнтæ æмæ а. д.), фæлæ сæ алкæй сæрмагонд аивадон фæлтæрддзинад дæр хъомысджын вæййы йæ адæмы удварны хæзнатæй. Уыдон та, кæй зæгъын æй хъæуы, æргомыздæхт сты, æппæт адæмтæн иумæйаг чи у, царды уыцы универсалон-æнæивгæ ратæдзæнтæм. Фысджытæ сæ уацмысты цы фарстатæ æмæ фæлгонцтæ нывæндынц, уыдон афтæ бирæвæрсыг уымæн вæййынц, уымæн ссарынц фæндаг чыныгкæсæджы зæрдæмæ.

АХУЫРГÆНÆТÆН ÆХХУЫСÆН

АЙЛАРТЫ Зарæ

ÆМДЗÆВГÆ АХУЫР КÆНЫНЫ МЕТОДИКÆ

(Ирон литературæйы уроктæ 5 къласы)

Джыккайты Шамил. «Авдæны зарæг назы талайæн».

I. Хæдзармæ куыст сбæрæг кæнын.

Рацыд æрмагæй хатдзæгтæ скæнын.

II. Ног æрмæг.

1. Ахуыргæнæджы разныхас Шамилы цард æмæ сфæлдыстады тыххæй.

Ирыстоны адæмон поэт, драматург, Къостайы номыл премийы лауреат Джыккайты Шамил райгуырды 1940 азы Хуссар Ирыстоны Дзумагъы хъæуы. Йæ сабибонты тыххæй Шамил афтæ зæгъы: «Мах уыдыстæм фондз æфсымæры æмæ дыууæ хойы. Æз уыдтæн кæстæры хистæр. Хъуыды ма кæнын, нæ фыднын-иу изæрыгæтты фæтæген цырагъы рухсмæ, — цырагъ къулыл бæрзондгомау ауыгъд, йæ быны та бады нæ фыд æд чиныг — каст «Нарты кадджытæ», 1946 азы уагъд. Стæй ма хъуыды кæнын, нæ хæстæджытæй иу ус «Нарты кадджытæ» гуырдзиаг дамгъæтæй мыхуыргонд чиныджы сыфтæ йæ сенæйы къулыл куыд баныхæста, уый. Æмæ сæм-иу куы бацыдтæн, уæд-иу уыдон «кæсыныл» фæдæн. Уæдæй нырмæ чиныгæй фылдæр ницы уарзтон. Уыцы уарзондзинад рахастон абыны онг».

Фидæны поэт не 'фсæст йæ уарзон Дзумагъгомы рæсугъдзинадмæ кæсынай: «Диссæгтæй диссагдæр мæм каст, — зæгъы Шамил, — сывæллонай нырмæ мæ алыварс цы æрдз уарзтон, уый. Уалдзæджы-иу бæстæ цъæх-цъæхид куы адардта, мæ гъеуæды æнкъарæнтæ куыд раргом кæнон, цавæр ныхæстæ ссарон?!».

1952 азы Шамилы бинонтæ ралыгъдысты Цæгат Ирыстонмæ æмæ æрцардысты Камбилеевкæйы хъæуы. Астæуккаг скъола каст фæуыны фæстæ лæппу бацыди Цæгат Ирыстоны паддзахадон институты филологон факультетмæ. Каст фæци Цæгат Ирыстоны наукон-иртасæн институты аспирантурæ. Куыста

республикон телеуынынады. 1970 азай фæстæмæ Шамил кусы ЦИПУ-йы. У профессор, кафедрæйы сæргъæууæг æмæ филологон факультеты декан.

Дарддæр ахуыргæнæг ахуырдауты зонгæ кæны Шамилы чингуыты равдыстимæ: «Бонвæрнон» (1962), «Æфсарм» (1964), «Цæф сæгуыты маст» (1969), «Амраны зæрдæ» (1973), «Сагъадахъ» (1980), «Æхсæвы æртыгæ» (1990), «Саст дзæнгæрæг» (2000), кæсы скъуыддзæгтæ æмдзæвгæтæй.

Поэтæн æппæты зынаргъдæр сты дыууадæс дзырды. Цымæ, цавæртæ сты? (Ахуыргæнæг кæсы æмдзæвгæ):

*Ирон дзырдтæ мын хуртæ сты... Уæддæр
Дыууадæс дзырды — се 'ппæтæй хуыздæр.*

*Лæууы сæ сæргъы фарны дзырдтæн Цард,
Йæ фидауц уымæн — арвы стъæлфæн — Арт.*

*Нæртон дзырдтæн сæ фæлмæндæр у Мад.
Цæуы йæ армай адæмыл Бæркад.*

*Нæ дзыллæйæн йæ рухсдæр бæллиц — Фарн,
Уæздан лæгæн йæ уæлдæр цин — Æфсарм.*

*Сыгъдæг удæн йæ маты сæр — Хæлар,
Ыскæны мах Хуыцауы 'мсæр Æхсар.*

*Лæджы нысан — Сæрибар æмæ Кад.
Сæ сæрвæлтау хъæуы хæцынæн Кард.*

*Æппæты хæрзтæн Ирыстон у бындур, —
Æнæ уый мæн нæ тавдзæни сæ хур.*

Поэт уыны: адæмай бирæтæ сты æнæфсарм, æнæуæздан, æдзæстом.

«Бæлас гуыппы тыххæй фæлдахæм», — зæгъы автор. Æвæццæгæн ын йе 'рыгон бонтæй фæстæмæ ацы хъуыды хæры йæ зæрдæ. Уый бæрæг у йæ иннæ æмдзæвгæйæ:

*Уый рæзыд айнагыл.
Цъæх къабайы, чызгау,
дымгæйы зардмæ кафыд мигътыл,*

ләдәрст мыдау
 әвзонг буарай хәрздәф,
 әмә ыстъялытә, фәллад цыиутау, әхсәв
 уыдтой рәсугд фынтә йә хихтыл...
 Ыстәй чындзау,
 кәйдәр уаты фәлладәй
 йә бибиты бын фәздәджы әвзыди.
 Чызгон әфсарм куыдта
 әмә йә хыгтыл
 кәйдәр цин кафид расыгәй...
 Ыстәй
 ыскъуыдтә къабайы
 әфхәрд әмә рыстәй
 уый рафтыд уынгмә
 әмә бафтыд рыгтыл.

Ахуыргәнәг дардәр зәггы ахуырдаутән, поэт сын сә цәстытыл кәй ауайын кодта әвзонг назы цәссыгтә, йә зын әмә йә рыст. Ног азы алчи дәр тырны наз бәлас әрбахәс-сынмә, стәй йә әнәвгәу аппарынц уынгмә. Ацы әмдзәвгә бакәсгәйә адәймаг бамбары әрдзы рис әмә әрцәуы ахәм хатдзәгмә: хъәуы йә хъахъхъәнын.

Поэтмә назы хъысмәт кәсы адәймаджы хъысмәты хуызән, әмә фыссы «Авдәны зарәг назы талайән».

2. Цы сты авдәны зарджыты әууәлтә, уыдонимә ахуыр—дзаутә зонгә сты раздәры урокты, уымә гәсгә әнцонай дзуапп ратдзысты ахәм фәрстытән:

- 1) Кәмән фәкәнынц авдәны зарджытә?
- 2) Чи фәкәны авдәны зарәг?
- 3) Цы фәзарынц авдәнмә сабийән?
- 4) Цәмән у хъахъхъәнинаг адәймаг йә сабибонтәй фәстәмә?

3. Зыңәмбарән дзырдты нысаниуәг раиртасын.

Наз — рагон бәлас. Махмә йә садзынц алы ран дәр. Цәры 500 азы бәрц.

Зазхәссән — мардәгъдау. Кәнынц әй Куадзәнаей иу къуыри раздәр сабаты, афәдзы дәрггы чи амард, уыдоны рухс ном әрымысынаң. «Зазхәссәны бон мыггаг, сыхәгтә әмә хәстәджытә марды ном ардтой мархойы хәринагтәй. Хәларын кодтой йә дзаумәттә әмә йә дарәс. Фынгыл әвәрдтой

арахъхъ, баганы, бэзджын ама танэг къуымал, суары къус, цахджын кэсэгтэ, кэфы фыд, дон, ахъизэнджынтэ, задынтэ, лакъамитэ, скъудаджынтэ, хъэдурджынтэ, нартхор, манæу ама хъэдуры дзэрна... Хæлар сæ кодтой ацæргæ лæгтæ ама зæронд устытæ...» (Хозиты Федыр).

Уырыс «зазхæссæн» хонынц «Вербное воскресенье». Зазхæссæны-иу ирон адæммæ нæлгоймаг-марды номыл сарæзтой æлæм, дугътæ-иу уагътой, кодтой æхсæны хист. Сылгоймаг-марды номыл цыдысты уæлмæрдмæ, йæ инганыл ын æвæрдтой, раздæр-иу æгъдаумæ гæстæ цы зазы къалиутæ сфæлыстой, уыдон. Иры хæхбæсты заз (тис) скуынаг, уыма гæстæ зазбæлас ивтой назæй.

Хъæз — камыш, тростник — доны кæна цъымарайы зайæгой, хъæбæр зæнг ын.

Мамм — ацы дзырд нæм баззад тæтæр-манголы æрбабырсты рæстæгæй. Мамайы æфсæдтæ XIV æнусы 70-æм азты бацахстой бæстæтæ Волгайæ Днепры онг. Сæ æвирхъау митæн æмбал нæ уыд. 1380 азы Мамайы æфсæдты ныппырх кодта къыйаз Дмитри Донской, Мамай та фæмард йæхи ханты къухæй, фæлæ ирмæ йæ ном баззад сывæллæтты тæрсынганьнæн: «Мамм æрбацауы!»

4. Æмдзæвгæ аив кæсы ахуыргæнаг, иртасы зынагбарæн бынæттæ. Дыккаг каст строфагай кæнынц ахуырдаутæ, алы строфайы мидис дæр хи ныхæстæй дзурынц, цæмæй фæрстытæн дзуапп раттын сæ бон уа:

- 1) Цавæр æрдзон нывтæй райдайы æмдзæвгæ?
- 2) Цæмæн цæгъды мæй дзæнгæрæг?
- 3) Цавæр бæрæгбæтты æрхæссынц наз бæлас? (Ног аз, зазхæссæны).
- 4) Цавæр фыдбылызæй тæрсы поэт наз бæласæн? Бакæсут уыцы бынæттæ æмдзæвгæйы.
- 5) Куыд абарæн ис тала наз бæласы хъысмæт адæймаджы цардимæ?

Ахуырдаутæ кæсынц чиныджы текст «Фæсномыг хъуыды» ама йæ дзурынц хи ныхæстæй.

- 6) Сымах та цы цæстæй кæсут Ног азы наз бæласы хъысмæтмæ? Цавæр фæндон рахæссиккат, цæмæй наз бæласы талатæ мауал лыг кæной?

5. Ахуыргæнæджы хатдзæгтæ рацыд æрмæгæй.

III. Хæдзармæ куыст.

1. Æмдзæвгæ аив кæсын зонин.
2. Чиныджы фæрстытæн дзуæппытæ бацæттæ кæнын.
3. Æмдзæвгæйы сюжетмæ нывтæ саразын.

Джыккайты Шамил. «Фембæлд».

I. Хæдзармæ куыст сбæрæг кæнын.

Ахуыргæнæджы хатдзæгтæ рацыд æрмæгæй.

II. Ног æрмæг.

1. **Ахуыргæнæджы цыбыр беседа Иры рагисторийæ.** Зæгъы, суанг IV æнусæй фæстæмæ ирон адæмы фыдæлтæм кæй бырстой æддагон знæгтæ: цæугæцардгæнæг гуннтæ (IV æнусы), арабæгтæ æмæ хазартæ (VII—IX), XIII—XIV æнусты Чингиз-ханы, стæй та Къуылых Тимуры æфсæдтæ. XV—XVIII ирон адæм хохы цъассыты хъызæмарæй куы мардысты, уæд та сын сæ уæзæгыл барджын систы кæстон æлдæрттæ. XVI—XVII æнусты нæм лæбурдтой Ираны, Турчы æмæ Хъырымы хантæ. Æмæ зæрдыл æрлæууы Шамилы æмдзæвгæ:

Цавæр дæ, Хуыцау, цавæр! —

Нæ мыл дарыс дæ арм.

Мæлæтдзаг Иры бавæр, —

Ыстигъынц мын мæ царм.

(«Рагон Иры хъаст»)

Шамил сæрыстыр у йæ адæмæй, ахæм зын æмæ тыхст фæндæгтыл бирæ æнусты дæргъы чи фæцыд æмæ фæлтæртæн йæ нæртон ном чи бахъахъхъæдта:

Хуымæтæг Ир, сæрыстыр дæн сымахæй,

Фæлварынц уæ сайтан æмæ æлдар:

Уæ зæрдæ разынд фидардæр гæнахæй,

Уæ намыс — ирд, уæ рухс хъуыды — хæдбар.

Æрвон фарн баззад Хуры цотæн Нартæй,

Тæссаг уын не сты хинтæ æмæ кард.

Уыны уæ цæст æнусты сæрты дард,

Уæ хуыз нæ ивут уавæрты мæнгардæй.

Ацы æмдзæвгæйы фæстаг дыууæ рæнхъы хæстæг лæууынц ног æрмæджы мидисмæ, æмæ сæ ахуыргæнæг кæсы:

*Сындзын арты куы судза лæг, уæддæр
Нæ уæй кæны йæ ном æмæ йæ фидæн.*

(«Хуымæтæг Ир, сæрыстыр дæн сымахæй»)

Ахуыргæнæг фæрсы: ацы рæнхъыты нысаниуæг куыд æмбарынд ахуырдаутæ, стæй рахиздæн ног æрмæтгæ.

2. Ахуыргæнæг аив кæсы æмдзæвгæ «Фембæлд», зæгъы, цæмæн хуыйны ирон хабар, æвзары зынаæмбарæн дзырдты нысаниуæг.

Хъугом — хуымгæнды зæххытæ хæхбæсты; хъæумæ хæстæг фæзуат.

Дзæнхъа — горный хрусталь — латинаг дзырд, амоны «кристаллос», ома, их. Ахæм дурæй дæснытæ кастысты, рæсут кæй у, уымæ гæстæ, æмæ-иу дзырдтой, фидæны цы уыздæн, уый.

3. Ахуырдаутæ кæсынд æмдзæвгæ. Фæрстытæ æмдзæвгæйы мидис равзарындæн:

- 1) Зæгъут-ма, чи вæййы тыхгæнæг?
- 2) Цæмæ цыд æлдар тыхгæнæг хæхбæстæм? Ссарут æмдзæвгæйы уыцы рæнхъытæ æмæ сæ бакæсут.
- 3) Чи фæдис тыхгæнæг æфсады размæ? Цы куыста?
- 4) Цæмæн бахатыр кодта тыхгæнæг æлдар зæронд лæгæн? Бакæсут уыцы рæнхъытæ.
- 5) Цы бадомдта æлдар зæронд лæгæй? Куыд уæм фæкаст йæ ми?
- 6) Цæуыл рамæсты æлдар?
- 7) Цæмæй æппæлыд æрбацæуæг æлдар?
- 8) Абарут-ма æлдар æмæ зæронд лæджы фæлгонцтæ. (Æлдар — тыхгæнæг, цардхалæг; зæронд лæг — цардаразæг; æлдар — хъæутæ фæнык фестынгæнæг, зæронд лæг — хъæуутæй хъæу аразæг).

9) Цæмæй сæрыстыр у зæронд лæг? Бакæсут уыцы бынæттæ.

10) Куыд æмбарут ацы рæнхъытæ:

Куыст — зæрдæйы рухс лæгæн.

Кардæй сараз гутон.

Æлдарæн йæ кард тугæй сызгæ, уымæн æмæ мары, стигъы, искайы фæллоуæ цары. Куыст та у царды бындур, æмæ уæд кардæн нæ, фæла гутонæн хъæудзæн æфсæйнаг:

«Зæххæй ирд кæны æфсан,

Тугæй та — ызгæхæрд».

11) Цæмæй фæуæлахиз зæронд лæг æлдары гуымиры тыхыл? (Йæ зонд æмæ йæ цардуарзонæй фыдæлты зæхмæ).

12) Цавæр аивадон мадзæлттæй спайда кодта поэт æмдзæвгæйы? (Диалогон ныхасæй — бакæсын уыцы бынæттæ); æмдзæвгæ амад у базырджын ныхæстæй-афоризмтæй: «Куыст — зæрдæйы рухс лæгæн», «Кардæй сараз гутон», «Хæст æцæг кадæн — ингæн, Удхæссæг — йæ цæхæр»).

4. **Рольтæм гæсгæ каст:** ахуырдаутæ архайынц æлдар æмæ зæронд лæджы фæлгонцтæ райхалыныл сæ интонацион касты руаджы.

5. Ахуыргæнæджы хатдзæгтæ рацыд æрмæгæй.

III. Хæдзармæ куыст.

1. Æмдзæвгæ аив кæсын зонын.
2. Куысты тыххæй ныфффыссын фæйна æртæ æмбисонды тетрæдты.
3. Чиынды фæрстытæн дзуæппытæ бацæттæ кæнын.
4. Æмдзæвгæмæ саразын сюжетон нывтæ.

Мориц Гартман. «Урс кæрдæн».

I. Хæдзармæ куыст сбæрæг кæнын.

Ахуыргæнæджы хатдзæгтæ рацыд æрмæгæй.

II. Ног æрмæг.

1. Ахуыргæнæг йæ разныхасы зæгъы, Мориц Гартман кæй у зындгонд австриаг поэт, йе 'мдзæвгæ «Урс кæрдæн» та — Джыккайты Шамилы тæлмац. Мориц Гартман йе 'мдзæвгæйы спайда кодта «сыгъдæгзæрдæ сайдæй». Цы у «сыгъдæгзæрдæ сайд», уый æмбарын кæны ахуыргæнæг. Ахуырдауты зæрдыл æрлæууын кæндзæн Хетæгкаты Къостайы æмдзæвгæ «Сидзæргæс». Мад йæ хъæбултæн акодта сыгъдæгзæрдæ сайд, цæмæй æххормагæй ма амæлой: хъæдурты æфсон сын аджы фыхта дуртæ. Ахæм «уæздан сайды» бындурыл фыст у Гартманы æмдзæвгæ «Урс кæрдæн» дæр.

2. **Ахуыргæнæджы беседа æмдзæвгæйы историон цауты тыххæй.** (XIX æнусы стæу Австри уыд бирæнацион паддзахад. Цард дзы 34 милуан адæймагæй фылдæр, уыдонæн се 'рдæг уыдысты славяйнагтæ (чехтæ, словактæ, поляктæ, хорваттæ, сербагтæ, украинагтæ). Венгриягты ма хуыдтой мадыртæ, уыдонæй Австрийы цардис 5 милуаны бæрц. Австриаг хъæздыг адæм сæ дæлбар адæмтыл сæвæрдтой се 'фсондз æмæ сæ тухæнæй мардтой. Адæмтæ сыстадысты сæ сæрибары сæрвæлтау

æмæ стох кодтой се 'фхæрджыты ныхмæ. Уыцы сыстады ар-хайдта Гартманы æмдзæвгæйы хъайтар дæр.

3. Дарддæр ахуыргæнæг дзуры æмдзæвгæйы сюжет, æмбарын кæны зынаæмбарæн дзырдты нысаниуæг:

Австри — паддзахад Европæйы. Австриæгтæ — гермайнаг адæмыхатт, Австрийы бындурон адæм.

Граф — уæздæтты титул, стæй йæ чи хæссы, уый.

Хъайтар — сгухт, бæгъатыр, æхсарджын.

Хъысмæт — судьба — амонд, ныхыфыст (доля, участь).

Æвзыгъд — цыр, цæрдæг, арæхстджын, æхсарджын, хæрзарахст.

Æрвæдзæг — петля, узел — æлхынцъ, æвдузæн; бæндæны карон бæндæнæн йæхицæй цы цæтгонд скæнынц, уый.

Залым — тиран, фыдлæг, тыхгæнæг паддзах.

Знæт — возбужденный, взбешенный — мæсты, æррайау суæвын.

4. **Æмдзæвгæ аив кæсы ахуыргæнæг.** Фæрсы ахуырдауты, фыццаг бакастæй сæ цæстытыл цавæр нывтæ ауад, уымæй. Уый фæстæ кæсынц ахуырдаутæ, фæрстыты руаджы æвзарынц æмдзæвгæйы мидис:

1) Чи бафтыдис австриаг æфхæрджыты къухы?

2) Цæмæн стох кодта æрыгон граф сæ ныхмæ?

3) Мæлæтæй куы нæ тарст æрыгон граф, уæд æм зын цы каст? Бакасут æмдзæвгæйы уыцы рæнхытæ.

4) Цы загъта лæппу мадæн? Цæмæй тарст? (Лæппуйæн зын у, йæ мæлæты фæстæ йæ ныййарæг мадыл фæхæцæг кæй нал уызæн, йæ ном кæй ферох уызæн. Æвæрдта карды раз йæ риу, фæлæ тæрсы, агады мæлæт ын йæ сæр куы æркъул кæнын кæна фыдгулты раз).

5) Цавæр ныфсы ныхæстæ загъта мад рæвдаутæ йæ фыртæн?

6) Цæмæн калдтой чызджытæ лæппуйы размæ дидинджытæ? (Уыдон зыдтой, лæппуйæн ауындыны тæрхон кæй рахастой, æмæ йын ахæм хуызы дзырдтой сæ фæстаг хæрзбон).

7) Цæуылнæ уыдта æрыгон граф чызджыты цæссыгтæ æмæ сæ хæрзбон дидинджытæ? (Йæ каст уыд æрмастдæр балкъонмæ: цымæ йæ мады уæхсчытыл цавæр кæрдæн уызæн: урс æви сау?).

8) Цæмæн акодта мад йæ фыртæн «уæздан сайд»? Цы баххуыс урс кæрдæн лæппуйæн? (Дзуапп кæсынц æмдзæвгæйы дыккаг хайы 3-аг строфайы).

- 9) Ерфыссут мады зәрдаѳыуаг йае хъабулы маляты фаста.
- 10) Цаѳ мидаг ис мады хъабатырдзинад?
- 11) Сымахма гасга, «уаздан сайд» каанын каед хъауы?

5. Ахуырганаджи хатдзаета рацыд армагаѳ.

III. Хадзарма куыст.

1. Амдзаета аив казын зонын.
2. Чиныджи фарстытан дзуашпытэ бацатта каанын.
3. Амдзаетаѳы сюжетма нывта саразын.
4. Ныффыссын цыбыр радзырд: «Уаздан сайд».

ИРОН
ПОЭЗИИ
АНТОЛОГИ

ДЖУСОЙТЫ МАРАТ

(1959)

Джусойты Леуаны фырт Марат райгуырди Цагат Ирыстоны Тарскайы хъауы. Каст фæци астауккаг скъола æмæ Цагат Ирыстоны паддзахадон университеты филологон факультеты ирон-уырыссаг хайад. Куыста газеттæ «Рæстдзинад», «Молодой коммунист», «Стыр Ныхас», «Айдæн-Зеркало»-йы редациты. Ныртаккæ та кусы газет «Пульс Осетии»-йы.

Марат литературон куыстыл фæцалх ивгъуыд æнуцы 70-æм азты кæрон. 1984 азы Дзæуджыхъæуы рацыд æмдзæвгæты чиныг «Цъæх райсомтæ». Уыдис ын фараст авторы, уыдонимæ — Джусойты Марат дæр. Поэты æмдзæвгæтæ ма бакæсæн ис, «Æмзæл зараг», загъгæ, уыцы поэтикон æмбырдгонды (чиныгуадзæн «Ир», 1986). Мараты уацмыстæ хицæн чиныгæй рацыдысты 1991 азы Дзæуджыхъæуы, «Æхсидавы рухс», загъгæ, ахæм номимæ.

ЗЫМÆГОН ИРДГÆ

Нындзыг зымæгон хъæды сæрмæ мæй,
Йæ рухсмæ йын йæхи рухс мит æфтауы.
Æдзæм дунейæ иу хъыпп-сыпп нæ хауы.
У бонау æхсæв — ирд æмæ фынай.

Нымд бæлæстæ æдзæм къæс-къæс кæнынц, —
Сæ фидар зæнгты судзгæ узал хизы.
Сты ихы схыстау ирд стъалытæ, — ризынц,
Сæ узал рухсæй ног узал хæссынц.

Бæрзонд хæхтæ — сыгъдæг æргъæу — зынынц,
Æвзист цъититæ мæйрухсы æрттивынц,
Сæ хъæбысы æндон къæйтты æлхъивынц.
У уæлдæф сындз...

* * *

Зæрдыхон дæр цы курон, —
Зæххон хæрзиуæг нæу.
Куырм лæг куыд уына хуры, —
Уыдтон мæ фыны дæу:

Уый хъарæг æмæ зард у,
Фыдæлгъыст æмæ ард.
Бæллиццагдæр дæ царды,
Æмæ дæ цардæй — дард.

Ис иугæнæг зæд уарзтæн,
Ис сусæг фæтк зæххыл,
Æндæр дæ хуыз цы расты,
Цы сагъуыйы мæныл?

Æрыхъал дæн æдзæмæй.
Фын уыд æви цы уыд?
Уæддæр æхсæвы фæлмæй
Мæнмæ дæ сурæт цыд.

Тымбыл дугъ сахат уагъта,
Нæ мæ уагъта фынæй, —
Мæ зæрдæимæ цагъта
Йæ гæндзæхтæ хъæрæй.

Æмæ сырдтон мæ сæрæй
Æнæуыргæ хъуыды:
Мæн æнхъæлæй æндæрыл
Кæмдæр узæлыс ды.

* * *

Фынæй зæхмæ дары йæ дзагъыр цæст мæй,
Æвзиствæлыст — бæстæ, æнцой халæг нæй..
Нæ хохæй, быдырæй
Фæхъуысы æнусты æгуыппæг уынæр,
Уый рагон нæртон лæджы аууон-æндæрг
Фæзыны æмырæй.

Мигъ бaды йæ уоны. Нæ рауад йæ фæнд,
Хуыцауы тæрхонæй нæ фæци æвæд:

Æдзухдæр — фæдисы.

Фæлтæрæй фæлтæрмæ — æмдзу кæны, балц,
Йæ тохвæлтæрд къухæй нæ уадзы цыргъ арц,
Фыдвæдæй нæ хизы.

Нæ зæрдæйыл бафты мæрдырох, фыдох,
Нæ фæкæны ивгъуыд фæстагæтты рох:

Йæ зæппадзы тарфæй

Куы расты, ныссæтты мæрдты къæй Сослан,
Ныууадзы Батырадз йæ зæдбадæн ран,
Æрхизы уæларвæй.

Æвзист фæлмы уайы нæртон барæг — саг,
Цæппузыр-æртæхтæ фæкæнынц зæлланг
Æрфæнæн йæ фæдтыл.

Æрттивы нæм тарæй Сырдоны цæссыг,
Æнусты тышпыртæ — æнæсысгæ хъыг
Æмбæхсы йæ фæндыр.

Æмбæхсы æнусты йæ риуы нæ зæхх.
Цæхæркалгæ дугтæ, Хуыцауы фыдæх
Бæзджын фæлм æмбæрзы.

Æрхуымæй дзы расты æнæнцой æндæрг,
Йæ хъæстæ, йæ бæстæ æркæны бæрæг.
Нæ фидæн цы 'мбæхсы?..

* * *

... Ныццæвон зæххыл уæд мæ худ,
Æппæтæй сфæлмæцыд мæ уд.
Ысбадтæн даргъ къахæй тъæпæн,
Уæддæр ма хорз, æмæ фæлмæн
Уыд кæрдæг фæскъулы рæбын.
Æваст сыррдонцъиуы лæппын
Мæ размæ рахаудта. Фæдис...
Мæ арм ын асырдта йæ рис.
Йæ хъыг мын абырста мæ хъыг.
Мæ худæн ацагътон йæ рыг...

БОНВЫДДÆР

Афтæ атæхынц азтæ...
Ныр æппæлгæ кæнут!
У дæ нарæг уд хастау,
У дæ зæрдæ гаффутт.

Кæс фæстæмæ: дæ фæстæ
Нæй сыгъд быдыры фæд.
Сау уынгæджы — дæ бæстæ,
Маст дын нæу кæд æгъгъæд,

Уæд — æвзаргæ-цæргæйæ...
Циу фыдæлгъыст дæуæн?!
Боны хорзмæ бæлгæйæ
Уæдæ бонвыддæр кæн.

РАГАМОНД

Хъарм изæрмилты æвдылд,
Хъæууынг базмæлыд. Рæузæлтæ...
Амонд арæхæй кæм уыд,
Баззад уым тæргайæ зæрдæ.

Тауы сусхъæд уым хæрздæф,
Къуымты зилы, къулты хизы.
Нал у хæфсытæн æнтæф,
Мал сæ хъал зардæй æнхъизы.

Сыхæгты уæзбын ныхас,
Бадынц къулрæбын фæлладæй.
Чи мæм уыд кæддæр æввахс,
Уый мын феввахсдæр и — дардæй.

Хъарм рыг. Цъæх нæуу. Райы уынг
Гомкъах сабиты зæллангæй.
Апырх арвы тарыл зынг...
Амонд уым фылдæр уыд фагæй.

* * *

Цæй æнæрвæссон разынд
Дзæбæх чызгай! Кæддæр
Æз митвæды йæ разы
Æрлæууыдтæн цæхгæр.

Ысдзырдтон. Бахудт мидбыл,
Ныуурс, нырурхс æшпæт.
Мæ иувæрсты рыг миты
Рог акодта йæ фæд.

Йæ фæдыл бирæ кастæн..
Мæ сæрыл мит æрбадт.
Æмæ кæсын... Мæ фарстæн
Нырма нæ радта дзуапп.

* * *

Мæй дæр арвыл мæ удау ысфæлахс.
Уæгъды ма дом зæрдæйы дзæбæх.
Дысон бонырдаем аппæрста халас,
Æмæ тар хуымтæ адардтой цъæх.

Ихæвæрд хихтыл аныдзæвд хъарм тын, —
Цыма дидин нызгъæлы. Æрмæст,
Хатын узал зæрдæйæ, цыма дын
Нал и ничердаем змæлæн — фæрæз.

Ахæц гъеныр дæр, уый та дын уавæр,
Уд куы вæййы сындзæрдæхæй баст.
Ды цы федтай, цы бавзæрстай уагæр?
Тарф, æгомьыг у зæрдæйы хъаст.

Нæй йын амонæн, нæй йæм ныккæсæн,
Мацы ма дом — дæхицæн хуыздæр.
Рындз — сæрзилæн. Æнæбын сæрсæфæн..
Æмæ хъуысы кæцæйдæр дæ хъæр.

СКЪОДТАТИ ЭЛЬБРУС

(1959)

Скъодтаты Барисы фырт Эльбрус райгуырди Цагат Ирыстоны Сырх Дыгуры хъæуы. Астæуккаг скъола каст куы фæцис, уæд бацыди Цагат Кавказы хæххон-металлургон институтмæ æмæ 1983 азы ссис инженер-аразæг. Куыста проектон институты. 1991 азæй фæстæмæ кусы журнал «Ирæф»-ы редакцийы.

Эльбрус æмдзæвгæтæ фыссын райдыдта, студент ма куы уыд, уæд. Йæ фыццаг чиныг «Рæстæг æмæ дуйне» рацыди 1991 азы Дзæуджыхъæуы. Уый фæстæ ма рауагъта ахæм поэтикон æмбырдгæндтæ: «Хусфæрæк» (чиныгуадзæн «Ир», 1996), «Фæлмæ» (чиныгуадзæн «Ир», 2002), «Бонивайæн» (чиныгуадзæн «Ир», 2007).

Ноджы ма иу арфæйаг хъуыддагыл хæст у Эльбрус: архайы, фыдæлтæй нын цы сфæлдыстадон бынтæ баззад, уыдон бабиноныг кæныныл. Зæгъæм, 2005 азы Къибирты Амырханимæ сарæзта дыгурон Нарты кадджыты чиныг. 2005 азы джиппы рауагъта Багъараты Созыры æмдзæвгæты æмбырдгонд, 2007 азы та — Гарданты Михалы уацмыстæ.

ИЗÆР ХУСФÆРÆКИ

Уг нин даруй уой нæ цæстæмæ,
Ке нæма 'й гъæдгæрон мæйдар,
Лæуун тупшурбæл, 'ма фæстæмæ
Гъæдæй æрбайгъусуй мæ зар.

Тайуй бони рохс уингæ-уинун,
Банцадæй согдзаути фæрæт.
'Ссæуй уорс мæйæ гъузгæ-гъузун,
'Срохс уй е 'вналдæй Хусфæрæк.

Изæр рæсог æртæх нийтауй
Æмраст нæ зæнхæ — дарæгбæл.
Мæйрокси хицæмæ нийдайуй
Фæрæтгъæр бабæй сатæгбæл.

ЦЪИМАРА

Æнай-æнойти цийни саргъбæл
Хъумбæстæмæ рафтудтæн цурд.
Хæтуй уазалтæ уомæл рагъбæл,
Уодмæ кæнунцæ тухлæбурд.

Тъæхсун цъимарай пъæзумбæртбæл,
Къæхти бунæй «лиу-лиу» ледзуй.
Бурун равзарун мæ хъæстæбæл,
Санс мæ фæстæмæ нæ уадзуй.

Хелуй хæсдзæф ба маргхелагæ,
Медханси хуалибæл зелуй.
Еруй астъæнттæ æхе фагæ,
Цъеути бæдæлттæ æууелуй.

Телуй хъамили агъуд уадæ,
Дортæй дони цуд ихæлуй.
'Згелуй æ билæ симæр цадæ,
Билгон ниууй хулуй — кæлуй.

Арвбæл мегъæ тунтæй ци 'лвесуй?
Æзмæлгæй хори, фæлдесуй.
Тавд мæ е 'сæвди нæбал есуй
Æма 'й бæл мæ зæрдæ ресуй.

Ласуй æхемæ мæн цъимара,
Цъируй, æлвасуй, нихъуæруй.
— Гъæйдæ исуадзæ мæ, ма марæ...
Мæ къах сор зæнхæ нæ еруй.

* * *

Сæумæ — хуæнхбæсти,
Рохс, узал.
Ма уæд а бæсти
Фуд, адзал.

Ирæф — æ кæрзи,
Гъæр, цæхъал.
Цæрун фæразæ! —
Гъæу — игъал.

Тæрсун бæлæстæн
Цæстудæй.
Цъететæй цæстæ
Рæвдуд æй.

Изæддон арв нин —
Дæ цæсгон!
Нивдулæ царви
Дигоргом!

ФÆЛМÆ

Сæуæхседи артæй
Фæззиндтæн зæнхи арммæ.
Хъуæлти гъазгæй радæй,
Нæ искастæн мæ сæрмæ.
Гиризгæнгæй цардæй,
Рагухстæн цъæх изæрмæ,
Бон еувæрсти рандæй, —
Фæууагъта фæлорс фæлмæ...

ИРД ЦÆСТИСУГ

Æрху — æмир бæстæ!
Æрдзæ сосæг конд æй,
Курмæ 'й лæги цæстæ,
Тухсун неци зонгæй.

Цæрун æнайивæй,
Фæуун мæтæйрасуг, —
Дуйне нæ æйивуй,
Арвæй сайтан уасуй.

Кæун мæ еунæгбæл,
Ревæд — уодти мæсуг!
Сæумон деденæгбæл —
Рæсог, ирд цæстисуг...

ЦЪÆРÆХСНÆГ

Æхсærкъотæртæ адаги —
Цъæх зæлдагæ изæлуй!
Уалдзæги гъær мæскъиаги
Ци нæ хузи азæлуй!

Цъæræхснæгтæн сæумæраги
Сæ цъæхснаг къуар нæ хуссуй,
Цъær-цъæргæнгæ и даргъ таги
Тæмæссаг зар игъусуй.

Цъæх зæлдæбæл — цурд гæппитæ,
Цъæræхснæг, о, цъæræхснæг!
Æхсæрдзæн дин ирд цъæппитæй
Æрæхснадта дæ рæхцæг.

Дæ хуæдсæрмæ — уæйуг тæрсæ,
Æртæх ма йæй и кæрдæг,
Ма мæ фæрсæ, ма ми тæрсæ,
Æрбасæнк кæнæ хæстæг.

Ци дуйней дæ, ци рæсугъд дæ,
Ци инддуг дæ, ци цæрдæг!
Цæмæй цæрис, цæбæл тухст дæ,
Куд æрветис дæ рæстæг?!

Цъæх зæлдæбæл — цурд гæппитæ,
Æртæх ма йæй и кæрдæг.
Дæ къæхтæбæл — алдæнбидтæ,
Цъæræхснæг, о, цъæræхснæг...

* * *

Бамæтавæ, уæлæ хор,
Бони цази.
Бамæуадзæ, мæнæ дор,
Дони рази.

Раминзарæ, зургæ дон,
Бамæазæ,
Мæ гузавæ, хъурмæ бон,
Фæмминласæ.

Раминкафæ æхсицгон,
Уас бæласæ,
Сатæг думги фæззигон,
Тасæ-уасæй.

Баминдарæ, «Арви уод»,
Цардихуасæ.
Нæбал ерун мæ амонд
'Ма мæ уасæ.

Исминесæ мегъи уаргъ
Мæ иуонтæй..
Ма мин уасæ, гъæди маргъ,
Мæ фæсонти...

* * *

Уорс деденæг бæгъæнсарæй,
Бæгънæгæй зир-зир кæнуй.
Игуæрдæнтæбæл хонсарæй
Цæрдæг думгæ искæлуй.

Хор ставуй 'йæй йæ зæлдагæ,
Йæ сугъзæрийнæ тунтæй
'Ма райгъал уй сæумæраги
Уорс деденæг æ фунтæй.

Рахæлеу унцæ æ тгæфтæ
Æ уарзонмæ изолæй.
...Æрæмпулуй фæсарæфтæ
И деденæг сæркъолæй.

Изæйрон сатæг мæйрохсмæ
Уорс деден хе æрæхснуй.
Æртохуй сифтæй æ ростæ,
Дони зармæ æррæхцуй...

УÆД...

Уалдзæг. Гъæугæрон. Сурх-Дигорæ.
Кæнуй си изæрмелтæ.
— Аæна, нур ма мæ ма йагорæ, —
Уинун дæ дæ къох телгæ...

Цæргæс æхе 'нгъæлуй и æсмæ,
Нийтиндзгæ æ къабæзтæ.
Æз дæр ахсæви дууадæсмæ
Дардзæн арвбæл мæ цæстæ.

Кæсай! Калунцæ зинг-цæхæртæ
Æстгæлутуи дзугуртæ.
Думгæ систонцæ, сæ пæр-пæртæй,
Изæдти уорс базуртæ.

Мæйрохс! И мæргътæ кæцæйдæрти
Зарунцæ сæнтгæсайгæ.
Барæн! Хезуй ма мæ нурмæти
Мæ мадæ зæрдæхсайгæ...

...Уалдзæг. Гъæугæрон. Сурх-Дигорæ.
Рандæнцæ дууин анзи.
Лæуун будури æнæдзоргæ,
Бæдолæ дæр — мæ рази.

Кæсай! Изæдтæ, дан, цъæх арвбæл
Тæхунцæ пæр-пæргæнгæй.
Дессаг калунцæ, дан, цæхæртæ
Æстгъалутæ пæртгæнгæ.

Не 'гъоси, — мæргътæ куд зарунцæ..
Цъæрæхснæгти цъæр-цъæртæ?!
— Нæ, нæ! — Даргъ тагæй араунцæ
Мæн гъостæ хæпси гъæртæ...

...Будур. Гъæугæрон. Мæ хуæд фæсте —
Мæ фиди калд хæдзарæ.
Разæй — уæлмæрдтæ. Æддæгвæсте
Ингæнтæ — зинæвзарæн.

Уæгæ! Мæйрохс мин мæйи тарф æй,
Хуцау, кæд мæ феронх дæ?!
Кадæр уæлмæрдти тæккæ арфæй
Телуй мæмæ æ къохтæ...

Æна! Мæйæ нæ фал хор адтæ.
Гъавтай ми фæццох унмæ.
Уæууæй! Уæд дæмæ куд нæ уадтæн
Дæ хъури ниттохунмæ?!

* * *

Æрсалдæй мæ къæразæ,
Пеци къудур — ехæн!
Дони къос дæр æ рази
Седзæрау æрех æй.

Ку нæбал е рартасæн
Уати узал унгæй.
Бæхдзонæгъ æй — мæ хуасæ,
Мегътæ хæссæг — дунгæ 'й.

Мæ аласа, райвазæ,
Къæс-къæсгæнгæ цонæгъ!
Арви тарфи нигъгъазæ, —
Ес еу рауæн нинæгъ...

Согтæ ма куд ралассæн, —
Над гъæдæмæ — æрхæн!
Нибба кодта халасæ
И бæлæстæ, зæнхæн.

Фудаг думгæ, ма уасæ!
Ма никкæрзæ, айнæг!
Мæн хузæн бал бауарзæ,
Кæд гъæуй дæ тайнæгъ...

Дæхе ми мабал ласæ,
Мæ зæрийнæ еунæг!
Мæ нивæй мин ма гъазæ,
Ма даргъ кæнæ зумæг!

Ци мин æй тæвдæ басæ,
Сойнæ 'ма мудивдулд?!
Мæн гъæуй уодихуасæ,
Мæн гъæуй гъар идзулд!

Æртæфссæн дæ таласæй.
Мæ ех зæрди — тæмæн!
Рагæш ласæ къæразæй!
Ма рахауæ... тæхæн!..

* * *

*Имисун мæ мади фидæ
Хамихъоти Уомари ном*

Цæмæн кæнун зинæвзарæн?!
Ескуцæй, нивæ, ракæсæ, —
Мæгъæл царди куд бухсон?!
О, мæ зæрди Рохс Æнкъарæн,
Мегъти цъошмæ мæ фæххæссæ,
Фæлмæн базбæл фæххуссон...

Багъигæ дæн зæрдинезтæй, —
Думги уæнгтæ мæ исесæ,
Æ дæлбазур ниллæсон.
Е хæсса мæ маргъи сесау,
Цийнæгæнгæ цæмæдесæй,
Гъæдти сæрти фæттæхон,
Хуæнхтæ, фордтæ фæууинон...

О, уæлæ цъеу — дугоппон,
Æз Хуцауæн ци кодтон?!

ÆРХУНÆЙ МÆЛУН...

Æрхунæй мæлун, — ци фæддæ?!
Мæ фунæй уинун дæ фæдтæ.
Ци мин æй? — седзæр мæ уæттæ,
Цъилинæй нæмун къæсæр...
Игонæй дарун и дуæрттæ,
Дæ номæй зарун мæ сæнтти,
Ковунæй райдайун бæнттæ,
Кæунæй фæууй ме 'зæр.

Æдзинæг кæсун Евгъудмæ...
Æзинæй мæмæ фæххудтæ, —
Иснæуæг кодтай мæ фудтæ,
Исрæуæг кодтай мæн дæр.
Дæ дзинæй мæбæл ардуд дæ,
Мæ зинæй дæ кеми 'рцудтæ,
Исæцæг кодтай рæдудтæ,
Ниссæцæг кодтай мæнбæл..

Нæ мин бабухстæ æнгъудмæ,
Ку мæ гъуддæ — нæ дæ гъуддæн!
Раевгъуддæ, раевгъуддæ, —
Мабал сонт кæнæ мæ сæр!..
Ци мин бамурхтæ, ци муд дæ?!
Ци рæсугъд дæ, ци рæсугъд дæ! —
Ду æвуд дæ, ду æвуд дæ!
Цæрунæй мæлун — хуæздæр...

Фæббунæй унцæ мæ фæндтæ,
Æрхунæй мæлун, — ци фæдтæ?!
Мæ фунæй уинун дæ фæдтæ,
Æгæр уарзун дæ, æгæр!
Нæ мин æй зин дæ æфхуæрдæ,
«Еминæй» уæддæр дæ зæрди
Кæмидæр ке дæн æвæрди, —
Е мин бон кæнуй ме 'зæр.

:

1. Натюрморт.
2. Бонрæфты.
3. Ницы ис рæсугъддæр.
4. Мæсгуыты хъæу.

* * *

<i>Технический редактор</i>	<i>Виктория БОРАЕВА</i>
<i>Корректор</i>	<i>Заира КАРАЦЕВА</i>
<i>Компьютерный набор</i>	<i>Марина КИРГУЕВА</i>
<i>Компьютерная верстка</i>	<i>Ирида КОДЗАТИ</i>
<i>Дизайн</i>	<i>Залина ГУРИЕВА</i>

* * *

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия по Южному Федеральному Округу.

Свидетельство о регистрации СМИ ПИ №ФС 10-6649 от 20 июня 2007 г.

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна, уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы кълхфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны, стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.

Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств, Государственное учреждение «Литературно-художественный и общественно-политический журнал “Мах дуг”.

Подписано к печати 26.08.08. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта МузI. Печать офсетная. Усл. п. л. 10,23. Учетно-изд. л. 8,43. Тираж 1600 экз. Заказ № 1105. Цена свободная.

Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru

Отпечатано в ОАО Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева 362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

